

Серія "Вища освіта в Україні"

М. П. Лукашевич, М. В. Туленков

СОЦІОЛОГІЯ

Б А З О В И Й К У Р С

*Допущено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних
закладів*

Київ "Каравела" 2005

УДК 316(075.8)
ББК 60.5я73 Л84

Гриф надано
Міністерством освіти і науки України (лист № 14/18.2-
1897 від 04.08.2004р.)

Рецензенти:

М. І. Михальченко,

член-кор. НАН України, д-р філос.наук, проф., завідувач відділу соціальних
проблем Інституту вищої освіти АПН України;

В. Є. Пилипенко, д-р соціол. наук, проф., головний науковий співробітник
Інституту соціології НАН України;

В. І. Тарасенко,

д-р соціол. наук, проф., завідувач кафедри історії і теорії соціології Київського
національного університету ім. Тараса Шевченка.

Лукашевич М. П., Туленков М. В.

Л84 Соціологія. Базовий курс: Підручник. — К.: Каравела, 2005. — 312 с.

ISBN 966-8019-37-7

У підручнику розглядаються актуальні проблеми теорії та історії соціології, зокрема визначається сутність соціологічної науки, її об'єкт, предмет, структура і функції. Суспільство аналізується як соціальна система у структурно-функціональному вимірі. Поряд з цим подаються основні спеціальні та галузеві соціологічні теорії, визначені програмою підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня "Молодший спеціаліст" та "Бакалавр", а також розкриваються методологія, принципи організації та технології проведення соціологічних досліджень. Підручник написаний відповідно до державного стандарту підготовки молодших спеціалістів та бакалаврів.

Розрахований на студентів вищих професійно-технічних училищ, коледжів і технікумів усіх напрямів та спеціальностей, а також усіх інших вищих навчальних закладів, що готують фахівців за освітньо-кваліфікаційними рівнями "Молодший спеціаліст" та "Бакалавр".

УДК 316(075.8) ББК 60.5я73

ISBN 966-8019-37-7

© Лукашевич М. П., Туленков М. В., 2005 ©
Видавництво "Каравела", 2005

ПЕРЕДМОВА

Соціологія серед інших наук про людину й суспільство по праву посідає провідне місце. Вона, як і будь-яка наукова дисципліна, має щонайменше дві іпостасі.

Перша полягає в тому, що вона презентує свій "всесвіт", тобто ту сферу, що осягається нею, і під цим кутом зору вивчення соціологічної науки означає включення її в різноманітний і складний соціальний світ. У цьому зв'язку соціологію можна розглядати як одну з найбільш загальних наук про суспільство, закономірності його структуризації, функціонування й розвитку. У центрі предметної уваги соціології є насамперед соціальні групи, соціальні інститути, соціальні відносини й зв'язки, соціальні явища й процеси, тобто все те, що утворює складну й унікальну архітектуру сучасного суспільства як цілісної соціетальної системи. Особливу увагу соціологічна наука приділяє вивченню людини як соціальної істоти, особистості, від потенціалу, здатностей і активності якої в остаточному підсумку залежить ефективність функціонування і розвитку сучасного суспільства.

Друга іпостась соціології як науки — її методологічний аспект, тобто сукупність методів, принципів, прийомів і процедур пізнання навколишньої соціальної дійсності. Варто підкреслити, що, незважаючи на відносну молодість, соціологія вже має досить розвинутий інструментарій аналізу суспільного життя, причому її методи постійно розвиваються й оновлюються. Це пояснюється тим, що прагнення до пізнання суспільного життя властиве соціології значно більшою мірою, ніж іншим суспільним і гуманітарним наукам. Очевидно, це пов'язано з її молодістю, а можливо, і з існуванням об'єктивних чинників, що раніше стримували й гальмували її поступальний розвиток.

Подальше становлення соціологічної науки відбувається за рахунок як фундаментальних досліджень, що ґрунтуються здебільшого на методологічних засадах загальносоціологічних теорій (які вивчають суспільство загалом), так і прикладних емпіричних досліджень, що спираються переважно на теоретичні засади соціологічних теорій середнього рівня (які вивчають окремі сфери суспільного життя, а також притаманні їм процеси і явища). Усе це зумовлює велику роль соціологічних теорій середнього рівня у розбудові системи сучасного соціологічного знання. Саме завдяки можливостям соціологічних теорій середнього рівня, які предметно аналізують і узагальнюють соціальні факти на рівні окремих сфер

суспільного життя, вдається накопичувати вивірену й обгрунтовану соціальну інформацію, що позитивно впливає на розвиток загальносоціологічних теорій та дає змогу прогнозувати динаміку всього суспільного розвитку на віддалену перспективу.

Пропонований підручник є однією з перших у нашій країні спроб подати у концентрованому вигляді актуальні проблеми загальносоціологічної теорії у поєднанні з розкриттям змісту основних спеціальних та галузевих соціологічних теорій, які відіграють особливу роль у подальшому розвитку системи сучасного соціологічного знання. Його поява зумовлена потребами в якісній підготовці вітчизняних фахівців усіх напрямів та спеціальностей освітньо-кваліфікаційних рівнів "Молодший спеціаліст" та "Бакалавр".

Зазначимо, що орієнтація на процес підготовки молодших спеціалістів та бакалаврів у вищих профтехучилищах, коледжах, технікумах усіх напрямів та спеціальностей визначила основну проблематику, форму та логіку подання навчального матеріалу в підручнику. Структурно підручник складається з трьох частин.

У першій частині висвітлені ключові проблеми теорії та історії соціології: генеза й еволюція розвитку соціологічного знання, зміст соціології як науки, її об'єкт, предмет і функції, структура системи соціологічного знання, основні закони і категорії соціології, а також методика і техніка проведення соціологічних досліджень.

У другій частині розкрито соціологічне розуміння взаємодії людини і суспільства: системний погляд на суспільство конкретизується через пізнання його соціальної структури, сутності процесу соціалізації, життєдіяльності суспільства як сукупності соціальних дій, взаємодій і відносин людини і суспільства.

Третя частина присвячена основним спеціальним і галузевим соціологічним теоріям, які складають відповідну підсистему соціологічного знання, одну з основних структурних ланок соціологічної науки. Основні соціальні інститути суспільства представлені в соціологіях: сім'ї, політики, економіки, культури, освіти, релігії та управління.

Зазначимо, що соціологічні теорії середнього рівня висвітлено в підручнику в повному обсязі стандарту підготовки молодших спеціалістів та бакалаврів усіх напрямів та спеціальностей.

При викладі конкретного навчального матеріалу, що міститься у підручнику, автори широко використовували праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, видані останнім часом.

СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА: Ч.І

ВИНИКНЕННЯ, РОЗВИТОК, СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Соціологія як сукупність пізнавальних практик зародилася в європейській інтелектуальній традиції в першій половині XIX століття. Від початку вона визначала себе як самостійна наукова дисципліна, мета якої — дати відповідь на питання "що таке суспільство і як воно існує" через пізнання соціальної реальності (соціуму), "природи" і "механізмів дії" соціальності.

Таке формування мети та завдань дозволяє охопити, з одного боку, сукупність соціологічних знань про життєдіяльність суспільства в цілому. А з іншого — здійснити редукцію щодо певної частини (галузі) цієї соціальної реальності. Обидві складові є основними щодо розкриття структурних елементів системи соціологічного знання.

У цій першій частині загальні уявлення про сутнісні характеристики соціології, її основні теоретичні проблеми розкриваються через розуміння історичних закономірностей і логіки її виникнення і розвитку. У цьому процесі передумови виникнення соціології створювались спочатку в межах інших наук і навіть у донауковий, так званий протосоціологічний період.

Виокремлення соціології в самостійну науку стало важливою сходинкою її розвитку в подальших етапах — класичному і сучасному. Основні соціологічні теорії, концепції та парадигми кожного з етапів дають можливість скласти цілісну картину про сутність і динаміку розвитку соціології як самостійної галузі соціологічного знання.

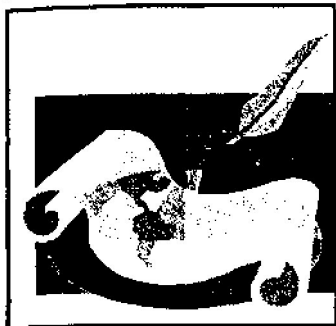
На цій основі аналізуються основні підходи до структурування системи соціологічних знань. Зокрема розкрито загальносоціологічні закони, закономірності і тенденції розвитку соціології, з'ясовано її основні категорії і перш за все категорія "соціальне", та її зв'язки з усією системою понятійно-категоріального апарату соціологічної науки.

Закони і категорії належать до сутнісних характеристик науки. Вони доповнюються знаннями про об'єкт і предмет соціології, визначеннями її основних функцій, а також характеристиками основних методів дослідження соціологічної науки.

На завершення розкриваються методи і техніка проведення соціологічного дослідження, основні методи збирання й аналізу соціологічної інформації.

Розділ 1. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК СОЦІОЛОГІЇ ЯК ГАЛУЗІ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

Логіка викладу та засвоєння матеріалу:

- передумови виникнення соціології;
- основні етапи становлення і розвитку соціології як науки;
- розвиток соціології в Росії й Україні.

1.1. Передумови виникнення соціології

З найдавніших часів людину цікавили не тільки загадки і явища навколишньої природи (розливи рік, землетруси, виверження вулканів, зміна пори року чи дня і ночі), але і проблеми, пов'язані з її власним існуванням серед інших людей. Дійсно, чому люди прагнуть жити серед інших людей, а не відокремлено? Що змушує їх проводити між собою кордони, розділятися на окремі держави і ворогувати один з одним? Чому одним дозволено користуватися багатьма благами, а іншим відмовлено у всьому?

Пошук відповідей на ці й інші запитання змусив *вчених і мислителів стародавності* звернути свій погляд на людину і на суспільство, в якому вона існує. Прикладом таких роздумів слугують книги філософів лаоської школи Моцзи, з яких починалися перші спроби на основі спостережень і міркувань визначити шляхи найкращого правління, виховання молоді, а також умови для діяльності з найбільшою користю і т.ін. А індійські тексти "Махабхарати", наприклад, визначають порядок громадського життя, необхідний для досягнення могутності правителів і щастя для всіх людей.

Антична думка дала новий поштовх дослідженням соціальної сфери, заклала ще ряд елементів у фундамент основ соціології. Такі роботи Платона, як "Держава", "Закони", а також "Політика" Арістотеля поклали початок вивченню окремих суспільних інститутів, зокрема держави, родини, права. Уперше античні філософи звернулися до проблеми місця людини в суспільстві. Автори античних творів поставили вчення про

3 2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики

людину і суспільство на теоретичну основу. Це знайшло вираження в зразках логіко-понятійного аналізу (Платон), емпірико-наукового (Арістотель) й історико-політичного (Полібій) дослідження соціальних проблем сучасного їм суспільства.

Епоху Відродження по праву можна вважати новим етапом у розвитку соціальної думки. У цей період з'являються спрямовані на вивчення різних сторін суспільства нові шукання, які безумовно можна віднести до галузі соціології. Еразм Роттердамський, Томас Мор, Нікколо Макіавеллі, Мішель Монтень — далеко не повний перелік імен великих середньовічних учених, що піднімали проблеми людських відносин у суспільстві. У результаті стала складатися модель суспільства, що нагадувала громаду, де порядок і моральні норми регулювалися волею Бога і традиціями. Людина в такій системі світобудови відігравала дуже незначну роль.

Пізніше діячі *Епохи Просвітництва* докорінно змінили погляд на суспільство і на місце людини в ньому. Клод Адріан Гельвецій, Дені Дідро, Жан-Жак Руссо, Вольтер починають аналізувати структуру суспільства, визначати джерела виникнення нерівності, неоднорідності суспільства, виявляти роль релігії в соціальних процесах. Створюючи механістичну, раціональну модель суспільства, вони розглядають окрему людину як незалежний суб'єкт, поведінка якого залежить в основному від його власних вольових зусиль.

У цей період італійський філософ *Джамбаттіста Віко (1668-1744)* спробував створити основу нової науки про суспільство, розробити схему "руху націй". Ця спроба залишилася тоді самотньою. Майже всі дослідження в даній області хибували фрагментарністю, несистематичністю, тому не можна сказати, що соціологія як наука виникла в той час. Аналіз суспільства, поведінки людини в групі, проблеми неоднорідності і нерівності не привертала належної уваги дослідників, і досягнення у сфері вивчення суспільних явищ були незначними в порівнянні з успіхами в інших галузях науки.

Досить наївні погляди на суспільство і людину панували в науковому світі порівняно довго, доти, доки ускладнення людських відносин, утворення складних організацій, розвиток різних сфер людського життя не привели до необхідності практичного розв'язання проблем взаємин між людьми і соціальними спільнотами, створення дієздатних організацій, покликаних вирішувати різні соціальні конфлікти й ін.

Між тим усвідомлення потреби у вивченні соціальних спільнот людей, процесів їх розвитку і функціонування відбулося порівняно недавно. Людство здійснило фундаментальні відкриття буквально у всіх сферах природничих наук, у той час як у вивченні людини і її місця в суспільстві, людських взаємин

спостерігалися бездіяльність і значне відставання.

Поштовхом до дослідження соціальних питань послужив, перш за все, *розвиток суспільного виробництва*. Використовуючи природні ресурси, розширюючи таким чином сферу виробництва, люди стикнулися з обмеженістю цих ресурсів, у результаті чого єдиним способом збільшення продуктивності праці стало раціональне використання робочої сили, або, іншими словами, людей, зайнятих у виробництві матеріальних благ. Якщо на початку XIX століття робітники слугували доповненням до ресурсів і механізмів і тільки механізми треба було винаходити й удосконалювати, то в середині століття стало очевидним, що складною технікою можуть керувати лише грамотні і зацікавлені у своїй діяльності люди.

Крім того, ускладнення всіх сфер життєдіяльності людей значно загостило проблему взаємодії між ними, управління цими взаємодіями і створення соціального порядку в суспільстві. Коли ці проблеми постали і були усвідомлені, виникли передумови формування і розвитку нової науки, що вивчала б асоціації людей, їх поведінку в цих асоціаціях, а також взаємодії між людьми і результати таких взаємодій.

Таким чином, *поява соціології* як самостійної науки була викликана розвитком суспільства й суспільствознавства наприкінці XVIII — початку XIX століття. У цей час світ переживав глибокі соціальні зміни, пов'язані з переходом від традиційного до індустріального суспільства. Саме ці глибокі зміни, викликані потребами капіталістичного суспільства, що розвивалося, заклали ті об'єктивні передумови, що стали основою становлення й оформлення соціології як самостійної галузі наукового знання. Серед них дослідники [4, с.8-12] виділяють три групи чинників (чи передумов), що сприяли виникненню сучасної соціології.

1. *Соціально-економічні чинники* (передумови), такі як індустріальна революція, ринок вільної праці, урбанізація (тобто зростання ролі міст у розвитку суспільства), розвиток торгівлі і багато чого іншого з наслідками, що впливають на спосіб життя людей, змінюють соціальну структуру, суспільні відносини.

2. *Соціально-політичні чинники* (передумови), серед яких новий соціальний порядок, панування буржуазних верств, влада капіталу, державна бюрократія, демократизм і т.ін.

3. *Інтелектуальні чинники* (передумови), такі як філософські ідеї епохи Просвітництва з її духовними орієнтирами—гуманізмом, раціоналізмом, з домінантами прогресу, свободи особистості, наукового знання, ідеями Вольтера, Руссо, Сен-Сімона і багатьох інших.

Крім цього, суб'єктивно процес становлення соціології стимулювався

прагненням перебороти описовість, абстрактність науки про суспільство і направити її шляхом наукового аналізу конкретних подій життєдіяльності суспільства, заснованого на науковому спостереженні й експерименті.

Отже, нові форми економічного і політичного життя вимагали конкретного наукового аналізу. Виникла потреба переходу від загальних абстрактних філософських роздумів про суспільство, тенденції його розвитку до позитивної науки про суспільство як про живе функціонуюче утворення. Оскільки суворі наукові методи пізнання були вироблені і застосовувалися в цей період природознавством, соціологія підпадає під його вплив. У період свого становлення соціологія розвивається під загальним прапором позитивізму. Безперечно, соціологія мала багату й різноманітну передісторію, але її власна історія починається лише в XIX сторіччі, коли постало питання про створення позитивної науки про суспільство, яка б спиралася на точно встановлені наукові факти.

1.2. Основні етапи становлення і розвитку соціології як науки

У становленні і розвитку соціології як самостійної науки можна виділити декілька етапів.

Початковий етап пов'язаний з іменами *О. Конта*, *Г. Спенсера* і *К. Маркса*. Це етап глобальних концепцій розвитку суспільства. Орієнтація на перехід до позитивної науки поєднувалася зі створенням загальних, певною мірою абстрактних, теорій.

Засновником соціології був відомий французький вчений *Огюст Конт* (1798-1857). Його часто називають батьком соціології, тому що саме він уперше спробував застосувати для вивчення суспільства науковий підхід, заснований на спостереженні й експерименті. Він вважав, що соціологія, яку він спочатку називав "соціальною фізикою", повинна запозичити з природничих наук об'єктивність, перевірність, доказовість. "Соціальна фізика" складалася з двох взаємозалежних частин: соціальної статистики і соціальної динаміки. Соціальна статистика вивчає структуру суспільства, функції його основних інститутів, а соціальна динаміка — процеси соціальних змін. Суспільство, за Контом, — складна система відносин, цілісний організм, про окремі структурні елементи якого можна судити тільки за співвідношенням із цілим. Еволюційний розвиток приводить до встановлення фундаментального соціального порядку.

Конт також вважав, що за допомогою науки можна знайти ті приховані закони, що керують усіма суспільствами. Використовуючи методологічні і світоглядні

установки Сен-Сімона (секретарем у якого він працював), Конт спробував сформулювати основний закон, що сприяв би трансформації доннаукового знання про суспільство в наукове знання, тобто в закон, якому підкоряється суспільний прогрес. Відповідно до цього закону, що одержав у Конта назву "закону трьох стадій", знання про людину і суспільство проходить три стадії: теологічну (чи релігійну), метафізичну і позитивну (чи наукову). Спочатку в суспільстві домінують релігійно- метафізичні уявлення — фікції, а потім настає епоха домінування позитивної науки, чи позитивізму взагалі. І якщо в природознавстві науковий принцип був уже взятий на озброєння, то в суспільствознавстві цього поки що не сталося. Тому Конт вважав за важливе розробити спочатку систему наук, у якій визначити місце соціальної науки і її особливого предмета, а вже потім представити цю науку як систему — систему соціології, і нарешті, спираючи на неї, побудувати систему суспільства.

У своїх роботах Конт, розробляючи методи соціологічного дослідження (зокрема методи спостереження, експерименту, порівняльного, генетичного і конкретно-історичного аналізу), зберіг прихильність двом ідеям, що здійснили великий вплив на наступний розвиток соціології. Перша з них — застосування наукових методів у вивченні суспільства. Друга — практичне використання науки у сфері соціальних реформ. Він був глибоко переконаний, що знання, добуті за допомогою наукових досліджень, можна ефективно використовувати для покращення управління добробутом суспільства. Погляди Конта вплинули на подальший розвиток соціологічної думки і, перш за все, на становлення позитивізму.

У соціології англійського вченого *Герберта Спенсера (1820-1903)* чітко виражена натуралістична тенденція, відповідно до якої суспільство уподібнюється біологічному організму, що розвивається за законами загальної еволюції. Спенсер розвиває вчення про соціальні інститути як про механізми самоорганізації спільного життя людей, розробляє типологію суспільств і т.ін.

Вихідним пунктом у соціології *Карла Маркса (1818-1883)* також був позитивізм. Маркс створив матеріалістичне вчення про суспільство, відповідно до якого визначальною силою в розвитку суспільства є спосіб виробництва матеріальних благ. За Марксом, розвиток суспільства носить закономірний і поступально прогресивний характер. Реалізуючи системний підхід до аналізу суспільства, він створює теорію суспільно-економічної формації, що розкриває взаємозв'язки між різними сторонами суспільства. Він вважав, що історична зміна формацій відбувається шляхом вирішення протиріч, конфліктів. Таким чином, К. Маркс уперше представив суспільство як продукт історичного розвитку, як структуру, що динамічно розвивається. Він обгрунтував виникнення соціальної нерівності і проаналізував соціальні конфлікти як явище, необхідне для

3 2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики

суспільного розвитку і прогресу.

Соціологічний позитивізм був провідним напрямом у розвитку соціології XIX століття; його основні концепції розроблялися також англійським ученим *Джоном Міллем (1806-1876)* і французьким соціологом *Емілем Дюркгеймом (1858-1917)*. Роль соціології з погляду засновників позитивізму полягала насамперед у вивченні і спостереженні соціальних фактів і соціальних процесів суспільного життя, їхньому описі і систематизації. Характерними рисами раннього позитивізму були, в основному, натуралізм, органіцизм, еволюціонізм і феноменізм, що будувалися на моделях біології, анатомії, фізіології людини, а також частково і механіки.

Теоретики позитивізму постулювали наявність незмінних законів функціонування і розвитку суспільства. Вони розглядалися ними як частина чи продовження природних законів і разом з останніми трактувалися ними як феноменалістські (тобто у вигляді уявлень у свідомості індивідів), що виключало саму можливість об'єктивного пізнання сутності й причин соціальних явищ. Суспільство досліджувалося прихильниками позитивізму не стільки в динаміці, скільки у статичності — як система в стані рівноваги.

У той же час усередині соціологічного позитивізму з'явилася низка інших наукових шкіл і напрямів, що вплинули на подальший розвиток і перетворення соціології на самостійну науку. Серед провідних можна виділити наступні.

Географічна школа в соціології, що поєднує велику кількість різних натуралістичних теорій. Теоретики цієї школи (О. Монтеск'є, І. Мечніков, К. Ріттер, Г. Бокль та інші) визнавали провідним чинником соціальних змін і вихідним пунктом соціологічного аналізу суспільства, його буття, порядку й організації *географічне середовище* і його окремі компоненти (клімат, ландшафт, довжину берегової лінії і т. ін.). Вони, як правило, недооцінювали масштаби історичної діяльності людей щодо перетворення природного середовища в культурне і того величезного потенціалу розвитку суспільства, закладеного у внутрішній взаємодії соціальних і духовних чинників.

Демографічна школа в соціології, представники якої (А. Гійяр, А. Казані, В. Мірабо й інші) вважали головним чинником розвитку суспільства зростання народонаселення. Ця школа поклала початок розвитку демографії — самостійної науки про населення, яка вивчає його чисельність, склад, структуру, поділ за територіями і т.ін.

Расово-антропологічна школа в соціології є свого роду різновидом натуралістичного і біологічного напрямів соціальної думки. Представники даної школи (Ж. Гобіно, Х. Чемберлен і ін.) вважали, що розвиток суспільства залежить, перш за все, від спадковості, "расового відбору" і боротьби "вищих" і "нижчих" рас. Однією з різновидів расово-антропологічної школи була так звана

антропосоціологія, що намагалася встановити пряму залежність між класовою належністю й антропологічними параметрами індивідів.

Органічна школа в соціології походить від діалектики Г. Гегеля і класичного іdealізму Ф. Шеллінга. Представники цієї школи розглядали суспільство як аналог природного організму, а соціальне життя намагалися пояснити за допомогою прямої проєкції біологічних закономірностей. Ця школа відіграла певну позитивну роль у розвитку соціології. Так, сучасна соціологія визнає деяку подібність між функціонуванням суспільства й організму, хоча й не перебільшує її.

Слід зазначити, що поява органіцизму в сучасній соціології (у структурному функціоналізмі, у соціобіології й ін.) — це частина більш широкого процесу зближення біології із суспільними науками.

Соціальний дарвінізм як школа в соціології, що ґрунтується на позиціях натуралізму, склалася на основі біологічних впливів у суспільних науках. Її представники (Г. Спенсер, Р. Вормс, Л. Гумплович, У. Самнер, А. Шефле й ін.) намагалися звести закони розвитку суспільства до біологічних закономірностей природного відбору, виживання найбільш пристосованих, до установок теорій інстинкту, спадковості і т.ін. Головна ідея представників цієї школи полягає в тому, що основою соціальної структури суспільства є природні здібності людини. І будь-який соціальний стан не може вступити в протиріччя з природничо-науковими законами, що керують людиною.

Соціальний механіцизм — один із напрямів натуралізму в соціології, представники якого (Л. Кетле, В. Парето й інші), виходячи з класичної механіки, намагалися пояснити суспільне життя і поведінку людини механічними закономірностями, широко використовуючи при цьому фізичну термінологію. Соціальна структура зводилася до суми її елементів, а суспільство розумілося як механічний агрегат. При всій неспроможності своєї методології прихильники цієї школи зробили помітний внесок у теорію і методику соціальних змін і використання в соціології елементів кібернетики і загальної теорії систем.

На межі XIX-XX століть широке поширення одержала *психологічна школа* (чи психологічний напрям у соціології), що прийшла на зміну примітивним біолого-натуралістичним теоріям, характерним для індивідуальної психології. Інтерес до психологічних теорій був викликаний насамперед потребою врахування складної сукупності соціальних чинників, а також пояснення мотивації людської поведінки в суспільстві і її соціальних механізмів. Усе це значною мірою сприяло появі безлічі різновидів психологічного напрямку в соціології. У той же час об'єднуючим моментом для них був головний принцип, визнаний усіма представниками даного напрямку, — прагнення шукати ключ до пояснення всіх суспільних явищ і процесів з погляду психічного осмислення життєдіяльності індивіда і суспільства.

3 2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики

Ці різновиди психологічного напрямку виділялися в залежності від вибору ключових пояснювальних понять чи принципів. Так, представники *психологічного еволюціонізму* американські соціологи *Л. Уорд (1841-1913)* і *Ф. Гіддінгс (1855-1931)* прагнули виявити психологічні чинники розвитку цивілізації. Розвиток суспільства вони визначали як частину космічної еволюції, що має цілеспрямований характер і залежить від первинних біологічних потреб (голод, спрага, статеві потреби і т.ін.), розглянутих ними як соціальні, що роблять можливим свідому взаємодію людей. Наступним різновидом цього напрямку є *інстинктивізм*, засновник якого *У. Мак-Дугал (1871-1938)* — англо-американський соціолог і психолог — шукав основу суспільного життя в біологічно спадкових інстинктах, супроводжуваних відповідними емоціями, що виражають прагнення до мети і є спільною якістю, що поєднує людей.

Представники *біхевіоризму* (дослівний переклад з англійської — поведінки) — зокрема американський психолог *Дж. Уотен (1878—1958)* — на основі досліджень російських учених І. Павлова і В. Бехтерева зробив висновок, що всі суспільні явища і процеси зводяться до взаємодії між стимулами, які впливають на людський організм, і відповідними реакціями цього організму, де основними механізмами, що визначають суспільне життя, виступають фізіологічні механізми умовних рефлексів.

Родоначальники *школи психології народів* — німецькі соціологи *М. Лацарус (1824-1903)* і *Х. Штейнталь (1823-1899)* — основною історичною силою суспільного розвитку вважали "народний дух", що виражає психічну подібність індивідів однієї нації.

У рамках психологічного напрямку розроблялися також проблеми *групової соціології*. Яскравим представником цієї течії, а також одним із засновників соціальної психології вважається *Г. Лебон (1841-1931)* — французький соціолог і соціальний психолог. У своїй головній роботі "Психологія натовпу" він першим сформулював фундаментальну роль емоцій у суспільних справах, а також питання анонімності, сугестивності, психічного зараження й інших подібних явищ, що відбуваються у натовпі.

Вагома роль у психологічному напрямку в соціології належала і далі належатиме такій теоретико-методологічній течії, як *символічний інте акціонізм* (у перекладі з англійської — взаємодія). Його засновниками є відомі американські соціологи і психологи *Ч. Кулі (1864-1929)*, *У. Томас (1863-1947)* і ін. Однак найбільш вагомий внесок у практичну розробку цієї теорії зробив *Дж. Мід (1863-1931)* — відомий американський соціолог і соціальний психолог, що ввів до наукового обігу поняття "міжіндиві- дуальна взаємодія". Він вважав, що сукупність процесів соціальної взаємодії конструє суспільство й індивіда. Дія індивіда (фізична чи вербальна) сприймається іншими людьми, будучи опосередкована певними значеннями (під якими він розумів скорочену взаємодію, що існує в досвіді індивідів). Тотожність значень у досвіді того, хто сприймає дію, припускає, на його думку, можливість "прийняття ролі іншого". Ця концепція Міда вплинула на подальший розвиток соціології і соціальної психології.

Визначним представником психологічного напрямку в соціології по праву є відомий австрійський психолог, соціальний мислитель і лікар *Зіммунд Фрейд (1856-1939)* — засновник *теорії психоаналізу*, який стверджував, що першорядну роль у житті суспільства грає психіка окремих соціальних груп.

Таким чином, різні наукові школи позитивістського спрямування в соціології були першими школами на шляху формування соціології як самостійної наукової і навчальної дисципліни.

Слід зазначити, що на межі XIX-XX століть соціологія переживає якісно новий етап: усвідомлюється обмеженість абстрактно-теоретичних методів пізнання, що переважали на першому етапі, ставиться питання про виділення соціології у самостійну цілісну науку. Найбільш яскраві представники соціології в цей час — *М. Вебер*, *Г. Зіммель*, *Е. Дюркгейм*. Їх поєднує думка про принципову відмінність законів суспільного розвитку від законів природи, про своєрідність соціологічних методів пізнання. Саме в результаті їх зусиль соціологія перетворилася на науку з власним предметом, теорією і можливостями для емпіричних підтверджень різних аспектів цієї теорії.

Для творів *Макса Вебера (1864-1920)*, відомого німецького економіста, історика і соціолога, характерні, перш за все, глибоке проникнення в предмет дослідження, пошук вихідних, базових елементів, за допомогою яких можна було б прийти до розуміння закономірностей суспільного розвитку. Перебуваючи під впливом Маркса і Ніцше, Вебер, однак, розробив власну соціологічну теорію ("*розуміючу соціологію*"), яка і зараз впливає на всі наукові соціологічні теорії і на діяльність соціологів всіх країн світу.

1.8 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики

Одним з центральних пунктів соціологічної теорії Макса Вебера стало виділення елементарної одиниці поведінки індивіда в суспільстві — соціальної дії, що є причиною і наслідком системи складних стосунків між людьми. При цьому суспільство, за Вебером, є сукупністю діючих індивідів, кожен з яких прагне до досягнення своїх власних цілей. Дії окремих індивідів кооперуються, на основі чого утворюються асоціації (групи чи суспільства). Незважаючи на свої егоїстичні устремління, люди діють спільно, тому що їхні вчинки осмислені, раціональні, і вони розуміють, що індивідуальні цілі найкраще досягаються за допомогою спільних дій. Це розуміння приходить до них у зв'язку з тим, що в ході суспільної практики завжди відкидають непотрібні зразки поведінки і залишають тільки ті, котрі можна передбачати, розрахувати і які приносять користь з найменшим ризиком. Отже, осмислена поведінка, в результаті якої досягаються індивідуальні цілі, приводить до того, що людина діє як соціальна істота, в асоціаціях з іншими, забезпечуючи у такий спосіб значний прогрес у взаємодії з навколишнім середовищем.

У теоретичних роботах Вебера не тільки досить чітко був визначений предмет соціології як науки, але і закладені основи для її розвитку як у теоретичному, так і в практичному відношеннях. Ідеї Вебера і понині надихають багатьох соціологів на подальші теоретичні розробки. У нього багато послідовників, а його книги вважаються класичними зразками наукових досліджень.

Ідеї *Георга Зіммеля (1858-1919)* — німецького філософа і соціолога — лягли в основу його теоретичної концепції, що одержала назву *формальної соціології*. У своїх роботах Г. Зіммель особливу увагу приділив поняттю соціальної форми, протиставляючи її змісту соціальних процесів. Суть його формальної соціології складають: "зміст" (куди він включав історично обумовлені цілі, мотиви, спонукання людських взаємодій) і "форма" (універсальний спосіб втілення і реалізації історично змінних змістів). Він вважав, що завдання "чистої" соціології полягає у вивченні і класифікації шляхів розвитку суспільства, а завдання "філософської" соціології — у відстеженні історичних зразків цих форм у зв'язку з їх культурно обумовленим змістом. Він відокремлював матерію соціальної взаємодії (цілі, мотиви, потреби людей, що вступають у суспільні відносини) від найпростіших структур цієї взаємодії, що найбільш часто повторювалися і були характерними для всіх історичних епох. При цьому Зіммель часто поєднував за формальною ознакою структури, що володіють різним, а часом і взаємовиключним, соціально-історичним змістом (наприклад, християнські секти і ранній комуністичний рух, сімейний конфлікт і військове зіткнення, підпорядкування солдатів офіцеру і робітників підприємцю).

Розділ 1. Виникнення і розвиток соціології як галузі наукового знання 11

Формальна школа в соціології завдяки внеску Г. Еммеля відіграла велику роль у структуралізації і професіоналізації її в наукову і навчальну дисципліну, а також вплинула на такі соціологічні теорії, як структурно- функціональний аналіз, символічний інтеракціонізм і інші.

Великий внесок в інституціалізацію соціології як наукової і навчальної дисципліни зробив *Еміль Дюркгейм (1858—1917)* — засновник французької соціологічної школи. Він прагнув насамперед до автономії соціології, відділенню її предмета від предмета інших наук про суспільство, а також до пояснення всіх феноменів суспільного життя винятково із соціологічних позицій.

Е. Дюркгейм, на відміну від Вебера, вважав, що суспільство — це над- індивідуальне буття, існування і закономірності якого не залежать від дій окремих індивідів. Об'єднуючись у групи, люди відразу починають підкорятися правилам і нормам, які він називав "колективною свідомістю". Кожна соціальна одиниця повинна виконувати визначену функцію, необхідну для існування суспільства як цілого. Однак функціонування окремих частин соціального цілого може бути порушено, і тоді ці частини стають перевертеною, погано функціонуючою формою соціальної організації. Дюркгейм багато уваги приділяв вивченню форм, а також видів девіантної поведінки, тобто такої, що відхиляється від загальноприйнятих норм і правил. Уведений ним до наукового вжитку термін "аномія" дозволяє дати пояснення причин поведінки, що відхиляється, дефектів соціальних норм і докладно класифікувати типи такої поведінки.

Вчення про суспільство Е. Дюркгейма лягло в основу багатьох сучасних соціологічних теорій і, перш за все, структурно-функціонального аналізу. Численні послідовники створили дюркгеймівську соціологічну школу, а сучасні вчені справедливо називають Дюркгейма класиком соціології.

		засновник соціології і позитивізму, соціологія повинна бути точною наукою
а л 1	Огюст Конт <i>(1798-1857). Франція</i>	і шлях розвитку суспільства — еволюція і природний рух
аз-	Герберт Спенсер <i>(1820-1903). Англія</i>	завдання вчених не тільки вивчати, але й змінити світ - шлях революції
5'-с		
а, 0	Карл Маркс <i>(1818-1883).</i>	завдання соціології — суворе й об'єктивне вивчення соціальних фактів
2		
5		
0		
3	Німеччина Еміль Дюркгейм (1858-	засновник «розуміючої соціології»,
1	1917). Франція	прибічник ідеї загальної раціоналізації <i>Рис. 1.1. Основні ідеї</i>
1	<i>представників класичної соціології</i>	
о	Макс Вебер (186-1	Е>
1=	- 1920). Німеччина	

3.2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики

Подальший розвиток у цей період знаходять такі напрями соціологічного аналізу, як структурно-функціональний аналіз, конфліктний і системний підходи, формуються положення символічного інтераціоналізму. У першій половині ХХ століття настає етап бурхливого розвитку емпіричної соціології. На цьому етапі розвиваються методи збору й аналізу емпіричної інформації, теорія виміру.

У другій половині ХХ століття усвідомлюється необхідність синтезу теорії й емпірії, йдуть пошуки загальної теорії, набувають бурхливого розвитку спеціальні соціологічні теорії. Великий внесок у розвиток соціології зробили на цьому етапі видатний американський соціолог російського походження *Пітірім Сорокін (1889—1968)* та його учні і послідовники, американські вчені *Толкотт Парсонс (1902-1979)* і *Роберт Мертон (нар. 1910)*.

Разом з тим спеціалізація і методологічний плюралізм призвели в цей період і до певних негативних наслідків. Для соціології стають характерними розірваність елементів, фрагментація, піддається сумніву цілісність соціологічного знання, вона розглядається як набір безлічі спеціальних теорій і конкретних досліджень. Однак у 70-90-ті роки ХХ ст. соціологія приходить до розуміння необхідності сполучення різних методологічних підходів і напрямів соціологічного аналізу. Різні теоретичні підходи вже не розглядаються як протилежні, взаємовиключні.

У цьому зв'язку польський соціолог П. Штомпка наводить слова американського соціолога Дж. Александера про те, що "нормою стає синтезування, а не полемічне теоретизування" [49, с.8]. Прикладами такого синтезування П. Штомпка вважає концепцію багатомірності Дж. Александера, концепцію структуралізації Е. Гіденса, теорію соціальної комунікації Ю. Хабермаса, теорію символічних впливів П. Бурд'є, свою теорію соціального становлення й ін.

Варто особливо підкреслити, що сучасне відновлення соціології полягає в тому, що вона переходить від описовості фактів до їх аналітичних узагальнень. Так поступово, етап за етапом, відбувався розвиток усіх структурних елементів соціологічної системи наукового знання.

Приділвши багато уваги питанням становлення науки соціології, ми вважаємо за можливе орієнтувати Вас на самостійне ознайомлення з наступними, пізнішими етапами її подальшого розвитку (див. список літератури).

1.3. Розвиток соціології в Росії й Україні

З огляду на недостатню висвітленість у навчальній літературі проблем становлення і розвитку вітчизняної соціології, необхідно хоча б коротко

зупинитися на цьому питанні. Адже в нашій країні соціологія має свої особливості, свої етапи становлення і розвитку.

Звертаючись до історичних джерел соціологічної думки в Україні, варто згадати роботи митрополита Іларіона, Кліма Смолятича, Володимира Мономаха, Ю. Рогатинця, І. Вишневського і Ф. Прокоповича, а також соціально-філософські здобутки Г. Сковороди. Усе це, а також подальші роботи українських етнографів-фольклористів, публіцистів і істориків, заклали основи духовної традиції, особливості якої проявилися й у розвитку української соціологічної думки: у ній велике значення приділялося внутрішньому світові людини, її самосвідомості, різним проявам суб'єктивної історії народу.

Крім того, безпосередні передумови розвитку соціологічної думки були закладені соціально-філософськими уявленнями українських філософів Юркевича, Федоровича, Лесевича, Строніна й ін. Зокрема, П. Юркевича (1827—1874) по праву вважають основоположником (поряд з Г. Шпетом) екзистенціалізму, широко розповсюдженої в наш час філософської течії. Основна тема "метафізики любові і філософії серця", яку він розробляв, пов'язана з ідеями Г. Сковороди. Соціально-філософські погляди П. Юркевича, у свою чергу, вплинули на погляди російських філософів кінця XIX — початку XX століття і, перш за все, В. Соловйова. Коли в 1861 році П. Юркевича запросили працювати до Московського університету, він, за свідченням сучасників, був єдиним достатньо підготовленим філософом, що без попереднього закордонного стажування міг посісти філософську кафедру Московського університету.

Ще одна фігура, на характеристиці якої варто зупинитися окремо, коли йдеться про "протосоціологію" в Україні, — український правознавець і соціолог *Б. Кистяківський (1868—1920)*. Його погляди вже більшою мірою (особливо останній період його творчості) стосуються безпосередньо соціології, а точніше — соціології права. У 1918-1920 роках Б. Кистяківський очолював кафедру соціології в соціально-економічному відділі Всеукраїнської Академії наук (ВУАН). Саме з діяльністю цієї кафедри в період роботи там Б. Кистяківського в 20-ті роки XX ст. пов'язані основні досягнення соціологічної думки в Україні.

Значний внесок у розвиток історико-соціологічної думки в Україні внесла також діяльність М. Грушевського. Його творчість, з одного боку, являла собою розвиток історико-соціологічного напрямку західної суспільної думки (Е. Дюркгейм, М. Вебер, Л. Леві-Брюль), а з іншого боку — безпосередньо пов'язана з духовними національними традиціями народознавства і фольклористики. М. Грушевський відомий також як засновник

3 2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики

(у 1921 році) Українського соціологічного інституту. У цьому ж році ним була опублікована лекція з генетичної соціології. В останні роки життя М. Грушевський тісно співпрацював з "Асоціацією культурно-історичного досвіду", в рамках якої велася робота в галузі соціології, етнології і фольклору.

Крім того, на розвиток вітчизняної соціологічної думки вплинули не тільки західноєвропейська й американська соціологія, ідеалістична російська філософія, але й ідеї народництва, революційного демократизму в Україні, традиції національно-визвольного руху.

У результаті вже на початку 20-х років XX ст. соціологічна наука в Росії (до складу якої входила й Україна) була повною мірою оформлена в національну соціологічну школу. Соціологія в Росії, що розвивалася, з одного боку, під впливом західноєвропейських соціологічних теорій, ще тривалий час залишалася на рівні механічного переносу наукових концепцій у національне соціокультурне середовище. З іншого боку, інституціоналізація російської соціологічної школи відбувалася значною мірою і за рахунок розробок оригінальних наукових ідей вітчизняними вченими.

Серед них найбільш пріоритетними у світовій соціологічній науці прийнято вважати наступні: 1) обґрунтування психологізму як методологічної основи аналізу суспільних явищ (наприклад, механізм наслідування був досліджений М. Михайловським раніше, ніж Г. Тардом); 2) розробка типології культур (запропонована М. Данилевським і здійснена ним набагато раніше, ніж аналогічні ідеї, описані О. Шпенглером); 3) конструктивна наукова критика соціал-дарвінізму й організму в рамках суб'єктивної російської соціологічної школи; 4) спроба обґрунтування дихотомії суспільного прогресу (була почата П. Струве і М. Туган-Барановським); 5) розробка концепції соціального біхевіоризму (була проведена Г. Зеленим і В. Бехтерєвим); 6) створення теорії соціальної стратифікації і соціальної мобільності (була здійснена П. Сорокінім).

Становлення держави (колишнього СРСР) збіглося з періодом прискороного процесу інституціоналізації вітчизняної соціологічної науки. Якийсь час цей процес за інерцією продовжувався. Створювалися соціологічні наукові і навчальні заклади, проводилися теоретичні і прикладні дослідження, тематика яких визначалася новими потребами, породженими змінами в країні.

Однак цей період продовжувався порівняно недовго. Вже з кінця 20-х — початку 30-х років XX ст. термін "соціологія" починає вживатися з

3 2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики
надмірними ідеологічними штампами переважно в негативному

аспекті. Соціологія стала розглядатися як буржуазна наука. Ніхто вже не зважувався говорити, що історичний матеріалізм є соціологією марксизму. Викладання соціології було заборонено. Кращі підручники марксистської соціології 20-х років XX ст. (М. Бухаріна, С. Оранського й ін.) були вилучені з обігу. До кінця 30-х років минулого століття розгром соціологічної науки був завершений, а кращі вчені були змушені залишити країну. Тому протягом майже п'яти десятиліть соціологія в нашій країні могла розвиватися лише в рамках інших галузей знання (філософії, історії, економіки, права). Усе це підкреслює необхідність вичленювання соціологічного знання з інших наук, а також об'єднання його в рамках однієї науки — соціології.

Часткове відродження соціології стало можливим лише з початком демократичних процесів кінця 50-х років XX ст. Однак непослідовність політичних змін наклала істотний відбиток і на розвиток соціологічної науки, її предмет трактувався занадто звужено, стверджувалося, що вона займається тільки конкретними соціологічними дослідженнями. На озброєння було взято концепцію 30-х років, відповідно до якої історичний матеріалізм ототожнювався із соціологією, а конкретні соціологічні дослідження, як несумісні з філософською методологією, взагалі виводилися за рамки соціологічного знання.

Ідеологічні догми того часу призвели до того, що конкретні соціологічні дослідження давали в основному односторонню характеристику соціальних процесів, виділяючи лише їхню позитивну сторону. Це підтверджує той факт, що соціологічна наука була орієнтована на створення ідеологічного камуфляжу, коректування тих чи інших кроків політичного керівництва колишнього СРСР. Разом з тим, незважаючи на ідеологічну "зашореність", формувалися наукові колективи, які проводили об'єктивні дослідження, шукали шляхи вирішення різних соціальних проблем суспільства. Найбільш помітними в цьому сенсі були дослідження соціально-економічного розвитку села, трудової й управлінської діяльності у сфері промисловості, проблем освіти і виховання, родини і шлюбу, бюджетів вільного часу і багато інших.

Стали з'являтися перші значні соціологічні праці радянських авторів. Серед них — роботи А. Здравомислова, Т. Заславської, М. Іовчука, Г. Осипова, Б. Паригіна, М. Руткевича, А. Харчева, В. Ядова і багатьох інших учених, які намагалися своєю науковою діяльністю і конкретними дослідженнями довести необхідність утвердження соціології як самостійної галузі людського знання. Завдяки цим зусиллям відбувався процес інституціоналізації соціології як науки, а пізніше і як навчальної

дисципліни у провідних університетах країни (Москві, Києві і Ленінграді). У 1962 році була утворена Радянська соціологічна асоціація, а в 1969 році — Інститут конкретних соціальних досліджень, що у 1972 році був перетворений в Інститут соціологічних досліджень, а в 1988 році — в Інститут соціології Академії наук СРСР. З 1974 року почав видаватися спеціалізований журнал "Соціологічні дослідження".

В Україні починаючи з 60-х років ХХ ст. соціологічна думка розвивалася в рамках Інституту філософії АН УРСР, де були створені три соціологічних відділи. Соціологічні дослідження проводилися в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі (переважно на базі різних вузівських кафедр). Соціологічний відділ Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР був загальноновизнаним у колишньому СРСР науковим підрозділом, у рамках якого (разом з київськими соціологами) були створені методики соціального планування на промислових підприємствах. Ці методики і зв'язані з ними концепції, як і розробки Донецького та Одеського відділень Інституту економіки АН УРСР, зробили значний внесок у розвиток промислової соціології і соціології праці в Україні.

Разом з тим процес організаційної інституціоналізації соціології в цей період був неповним. Він не торкнувся сфери освіти, — жоден навчальний заклад не готував професійних соціологів. Негативним було також і те, що вітчизняна соціологія розвивалася практично в умовах ізоляції, методологічного монізму, оскільки інші теоретичні орієнтації, крім марксизму, були фактично заборонені.

Однак у середині 80-х років минулого століття відбулися істотні і докорінні зміни в суспільстві, що сприяли створенню принципово нових умов для розвитку соціологічної науки. *По-перше*, виникло соціальне замовлення на об'єктивну соціологічну інформацію. Органи влади взяли орієнтацію на пошук нових підходів до вирішення реальних проблем суспільного розвитку, що, природно, було неможливо здійснити без соціальної діагностики, накопичення й аналізу соціологічної інформації. *По-друге*, в ідейно-теоретичному плані були створені необхідні умови для методологічного плюралізму різних підходів, поглядів і орієнтацій у соціологічних дослідженнях. *По-третє*, суспільні науки стали "відкритими" для широкого взаємообміну зі світовою науковою думкою.

Унаслідок створення таких умов склалася нова ситуація й у самій соціологічній науці. Почався активний процес її інституціоналізації як галузі загальнолюдського гуманітарного знання. Такий процес характерний майже для всіх республік і регіонів колишнього СРСР.

В Україні, у зв'язку з утвердженням державного суверенітету, цей процес супроводжується хоча і повільним, але досить очевидним відродженням соціологічної науки, набуттям нею своїх національних рис. У 1990 р. створено Інститут соціології НАН України, починає виходити журнал "Філософська і соціологічна думка" (українською і російською мовами), засновується Соціологічна асоціація України. З 1998 року виходить щомісячний журнал "Соціологія, теорія, методи, маркетинг" (українською і російською мовами), який представляє інтереси Соціологічної асоціації України. Утворено соціологічні служби в Адміністрації Президента України, Верховній Раді, Кабінеті Міністрів України, а також в інших центральних та регіональних органах державної виконавчої влади та місцевого самоврядування.

При Київському, Харківському, Дніпропетровському, Львівському, Одеському та інших університетах почали працювати факультети соціології, а в багатьох інших вищих навчальних закладах — відповідні соціологічні відділення, що розпочали підготовку професійних соціологічних кадрів. Соціологія як обов'язкова навчальна дисципліна введена у всіх вищих навчальних закладах України.

З кожним роком росте число незалежних і державних соціологічних центрів, лабораторій і служб, що здійснюють прикладні соціологічні дослідження, проводять опитування громадської думки у сферах політики, економіки, культури, освіти, фізичної культури і спорту, інших сферах життєдіяльності українського суспільства. На разі їх нараховується понад сто. Незважаючи на певні економічні труднощі, діяльність соціологічних осередків в Україні стає все більш ефективною, привертаючи до себе увагу керівників державних органів, суспільних і комерційних організацій, політиків, вчених і широкої громадськості.

Значних успіхів українські соціологи досягли у сфері дослідження різноманітних соціальних і суспільних проблем. Зокрема, в дослідженні концептуальних засад загальносоціологічної теорії (В. Танчер, В. Тара-сенко, В. Судаков), соціальної структури і соціальної стратифікації, професійній орієнтації молоді (С. Макєєв, О. Куценко, В. Черноволенко), впливу засобів масової інформації на самовизначення молодого покоління (Є. Головаха, Н. Костенко, В. Оссовський), застосування математичного апарату у соціологічних дослідженнях і вдосконалення методичних засобів соціологічного аналізу (А. Горбачик, В. Максименко, Н. Паніна, В. Паніотто, Ю. Яковенко), соціології освіти та вивчення проблем вищої школи (В. Андрущенко, В. Астахова, В. Волович, І. Гавриленко, М. Лукашевич, О. Якуба), соціології культури та закономірностей ціннісної самосвідомості (А. Ручка, В. Панюков, В. Піча, І. Попова, Н. По-беда, О.

3.2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики

Семашко), електоральної соціології та вивчення громадської думки (І. Бекешкіна, О. Вишняк, В. Полторак, В. Хмелько, М. Чурилов), соціології політики та політичної свідомості (М. Головатий, В. Матвієнко, М. Михальченко), етносоціології та соціології міграцій (Л. Аза, В. Євтух, М. Шульга), соціології права та злочинності (О. Бандурка, І. Рущенко, В. Соболев), соціології організацій та управління (Ю. Бурега, Є. Суїменко, Ю. Сурмін, М. Туленков), економічної соціології та соціології праці (В. Ворона, В. Пилипенко, Ю. Сасенко, М. Сакада), соціології особистості та способу життя (В. Бакіров, Л. Сохань), соціальної інженерії та соціальних технологій (В. Патрушев, В. Подшивалкіна, О. Скідін) та ін.

Таким чином, історія соціологічної думки в Україні, як і історія світової соціологічної науки взагалі, свідчить про те, що для успішного розвитку соціології необхідні певні зовнішні умови, що значною мірою стають внутрішніми чинниками її розвитку. До них варто насамперед віднести те, що називають "відкритістю" суспільства, — ступінь його демократичності, здатність критично ставитись до того, що відбувається, реально оцінювати переваги і недоліки.

У цьому зв'язку сучасний історик соціології, французький дослідник Раймонд Арон у книзі "Етапи розвитку соціологічної думки", простежуючи самотність, національні джерела й особливості соціології класиків, підкреслює, що це не означає, що соціологія національна. Як і кожна наука, вона зазнає впливу різних чинників, але це не змінює її інтернаціональної природи.

Отже, передумови виникнення соціології почали формуватися ще у творах вчених і мислителів стародавніх часів. Антична філософська думка, представлена працями Платона, Арістотеля, Полібія та ін. поклала початок вивченню суспільства та його складових. Нових поштовхів розвитку соціальної думки надали праці мислителів епохи Відродження (Е. Роттердамський, Т. Мор, Н. Макіавеллі, М. Монтень), які створили модель суспільства, що нагадувала громаду, де порядок і моральні засади регулювались волею Бога і традиціями. Діячі епохи Просвітництва (Гельвецій, Дідро, Руссо, Вольтер, Віко) створили механістичну, раціональну модель суспільства, в якій людина є незалежним суб'єктом, поведінка якого залежить від власних вольових зусиль. У той же час дослідження суспільства в період протосоціології суттєво відставало від розвитку інших наук.

Виникнення соціології як самостійної науки було викликано потребами переходу від традиційного до індустріального суспільства. Початковий етап її

становлення пов'язаний з іменами О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса та орієнтацією на перехід до позитивної науки.

Соціологічний позитивізм став провідним напрямом соціології XIX ст. Його основні концепції розроблялись Д. Міллем, Е. Дюркгеймом. У середині позитивізму з'явилися школи і напрями: географічна школа (О. Мон-теск'є, І. Мечніков, К. Ріттер, Г. Букль та ін.); демографічна школа (А. Гійяр, А. Казані, В. Мірабо та ін.); расово-антропологічна школа (Ж. Гобіно, Х. Чемберлен та ін.); соціальний дарвінізм (Г. Спенсер, Р. Ворме, Л. Гум-плович, У. Самнер, А. Шефле та ін.); соціальний механіцизм (Л. Кетле, В. Парето та ін.).

На межі XIX-XX ст. поширилась психологічна школа: психологічний еволюціонізм (Л. Уорд, Ф. Гіддінгс, У. Мак-Дугал); біхевіоризм (Дж. Уотен, І. Павлов, В. Бехтерев); школа психології народів (М. Лацарус, Х. Штей-таль); групова соціологія (Г. Лебон); символічний інтераціоналізм (Ч. Кулі, У. Томас, Дж. Мід). Особлива роль в цьому напрямі належить З. Фрейдю.

Соціологія переживає новий етап — етап класичної соціології (М. Вебер, Г. Зіммель, Е. Дюркгейм), де отримали розвиток структурно-функціональний аналіз, конфліктний і системний підходи, символічний інтераціоналізм, емпірична соціологія.

У другій половині XX ст. усвідомлюється необхідність синтезу теорії й емпірії, йдуть пошуки загальної теорії (П. Сорокін, Т. Парсонс, Р. Мертон, Дж. Александер, Ю. Хабермас, П. Штомпка та ін.).

Розвиток вітчизняної (російської та української) соціології відбувався під впливом західноєвропейських соціологічних теорій але на теренах національного соціокультурного простору. Оригінальні ідеї і концепції Н. Михайловського, М. Дашковського, П. Струве, М. Туган-Барановського, Г. Зеленого, В. Бехтерева, П. Сорокіна та ін. увійшли до світової системи соціологічного знання.

За радянської доби соціологія певний час заборонялась. Часткове її відродження спостерігалось у 50-ті роки XX ст. (А. Зравомилов, Т. Заславська, Г. Осипов, Б. Паригін, М. Руткевич, А. Харчев, В. Ядов та ін.).

В Україні соціологічна думка почала відновлюватись з 60-х років XX ст. Грунтуючись на національних культурно-наукових здобутках, відбувається її інституціоналізація, соціологічні дослідження практично всіх сфер суспільного життя набувають поширення, стають все більш важливим джерелом соціальної інформації, яка використовується в управлінні сучасним суспільством.

? Питання для самоконтролю

1. Які основні передумови виникнення соціології як самостійної галузі наукового знання?

3.2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики

2. У чому полягає сутність концепції О. Конта?
3. Яка роль позитивізму і його основних напрямів у подальшому розвитку соціології?
4. Визначте основні етапи становлення і розвитку соціології як науки.
5. Які головні віхи розвитку соціологічної науки в Росії?
6. Охарактеризуйте роль і стан соціології в сучасній Україні.

Список рекомендованої літератури

1. *Арон Р.* ^тапи развития социологической мысли. — М.: Прогресс, 1993.
2. *Захарченко М. В., Погорілий О. І.* Історія соціології від античності до початку ХХ ст. — К.: Либідь, 1993.
3. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Социология: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 2002.
4. *Погорілий О. І.* Соціологічна думка ХХ ст.: Навч. посібник. — К.: Либідь, 1996.
5. *Ручка А. О., Танчер В. В.* Курс історії теоретичної соціології. — К.: Наук, думка, 1995.
6. *Соціологічна думка в Україні:* Навч. посіб. /М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та ін. — К.: Заповіт, 1996.

Розділ 2. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА: СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ ТА СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Логіка викладу та засвоєння матеріалу:

- * сутність та зміст соціології;
- визначення об'єкта соціології;
- предмет соціологічної науки;
- * основні функції соціології;
- * структура системи соціологічного знання.

2.1. Сутність та зміст соціології

Термін "*соціологія*" походить від латинського слова *&osocieia* — суспільство і грецького *Ιδοζ* — слово, вчення. Таким чином, соціологія є в буквальному розумінні наукою про суспільство. Її засновники — європейські **вчені** XIX ст. — робили спроби пояснити зміни в суспільстві, зумовлені промисловою революцією, розвитком демократичних ідей та інституцій.

Французький учений Огюст Конт наприкінці 30-х років XIX ст. уперше запровадив термін "соціологія". Він вважав, що соціологія при дослідженні суспільства повинна ґрунтуватися на позитивних соціальних фактах, а не на абстрактних міркуваннях, тобто будуватися на зразок природничих **наук**. Як фізик або хімік за допомогою спеціальних методів досліджує **свою** галузь, так і соціолог не просто стверджує, а доводить, спираючись на факти, зібрані з використанням спеціальних методів. Причому доводить, застосовуючи не окремі, доволіно взяті із соціальної дійсності факти, а аналізуючи всеосяжний, об'єктивний, емпіричний матеріал.

Концентруючи увагу на вивченні соціальних фактів і явищ соціальних відносин та процесів, які відображаються в суспільстві, соціологія, таким чином, визначила своє місце серед інших суспільних наук — філософії, політології, історії тощо. Скажімо, філософія являє собою світогляд, дає розуміння місця людини у світі, уявлення про сенс людського життя.

30 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутніні характеристики

Історія, у свою чергу, вивчає закономірне, але й неповторне, індивідуальне у суспільному розвитку, широко використовуючи при цьому методи і засоби, притаманні гуманітарному знанню. Перевага соціології полягає в тому, що вона дає системний аналіз соціальних фактів і намагається отримати достовірне, вільне від оцінок та упередженості знання (рис.2.1).

СОЦІОЛОГІЯ

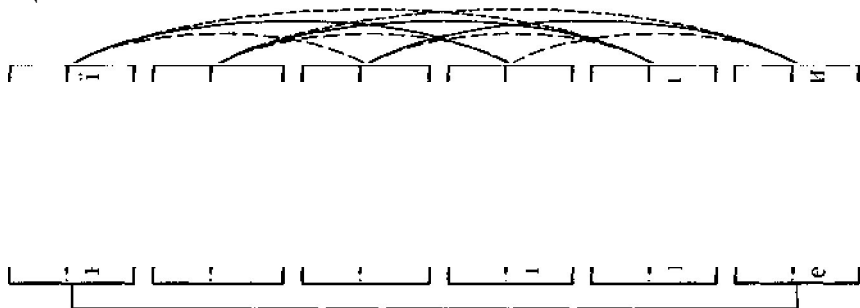

Рис.2.1. Відмінності соціології від інших наук

Загалом науки природничі (про природу) та науки соціальні (про суспільство) мають різні об'єкти пізнання, але використовують схожі загальнонаукові методи й засоби вивчення. Абсолютне розмежування чи протиставлення цих наук є неправомірним. Проте існує певна специфіка вивчення суспільних явищ, яка полягає в тому, що суспільні (соціальні) науки більшою мірою, ніж природничі, стосуються потреб та інтересів людей. Тому проблема відповідності (неупередженості) досліджень соціальних явищ є більш гострою і важкорозв'язною. Але вона розв'язується так само, як і в наукових дослідженнях природи, — шляхом удосконалення засобів і методів вивчення соціальних проблем. Поряд з природничими та соціальними науками існує й гуманітарне знання (літературознавство, мистецтвознавство тощо), яке використовує специфічні, відмінні від соціальних наук методи пізнання.

З'ясовуючи взаємовідносини соціології з іншими науками про людину і суспільство, слід враховувати, перш за все, відмінність об'єкта соціологічної науки, тобто на що спрямована її увага, її предмет, що конкретно вона вивчає і як вона це робить, під яким кутом зору аналізує ті чи інші явища [28, с.27]. Специфічно соціологічним кутом зору, який відрізняє соціологію від інших суспільних наук, є те, що соціолог співвідносить досліджувані суспільні явища зі станом суспільства загалом, розглядає місце конкретного явища в системі суспільних відносин і людських взаємодій. Ця особливість соціології є відносно постійною її характеристикою.

Розділ 2. Соціологія як наука: структура, функції та сутнісні характеристики 3 9

вираженою явно чи неявно, тим чи іншим способом. Саме соціологічний аналіз, у кінцевому рахунку, приводить досліджувані суспільні явища до "спільного знаменника", оскільки соціологічне знання має справу зі спільними для всіх суспільних явищ "родовими ознаками".

Таким чином, *соціологія* має своє коло проблем, свою сукупність специфічних понять та уявлень, використовує характерний для неї спосіб порушення питань та знаходження відповідей на них. Усе це дає підстави для визначення сутності соціології як науки про суспільство.

Різноманітні визначення соціології зводяться до того, що *соціологія* в цілому — це наука, що вивчає відносини між групами людей, які займають різне становище в суспільстві, беруть неоднакову участь в економічному, соціальному, політичному і духовному житті, різняться не лише рівнем, але і джерелом своїх доходів, структурою споживання, способом, якістю та стилем життя, а також структурою ціннісних орієнтирів, мотивами і типом поведінки [14, 81]. Групи людей, які утворюють суспільство і які вивчає соціологія, називаються соціальними спільнотами. Це чисельні соціальні утворення, які нерідко налічують тисячі або й мільйони осіб. Їх ще можна назвати великими соціальними групами.

Рис. 2.2. Соціологія — наука про суспільство Тому соціологію

розуміють і як науку про закономірності становлення, розвитку і функціонування соціальних спільнот, про ті соціальні відносини і соціальні процеси, що виникають у суспільстві під час взаємодії великих соціальних груп.

2.2. Визначення об'єкта соціології

Суспільство як об'єкт дослідження соціології розглядається у двох аспектах.

По-перше, як соціальний організм, що складається із взаємопов'язаного комплексу соціальних утворень, тобто соціальних інститутів, соціальних спільнот, соціальних груп та індивідів. Кожен із компонентів цього комплексу є відносно самостійним суб'єктом суспільного життя, виконує певні функції і перебуває у взаємодії з іншими компонентами. Відповідно до цього соціологія вивчає суть соціального, закономірності та якісні характеристики кожного компонента і всього суспільства в цілому як соціального організму, а також різноманітні соціальні процеси, що в ньому відбуваються.

По-друге, суспільство — об'єкт дослідження соціології — розглядається як найскладніша природно-історична соціальна система. Суспільство як велика соціальна система являє собою органічну спільність виробничих сил і виробничих відносин, соціальної, політичної, економічної і духовної сфер.

Взаємодія різних соціальних груп людей, їхня діяльність у різних сферах суспільного життя — економічній, соціальній, політичній, духовній (або ідеологічній) — за визначальної ролі способу виробництва надає розвиткові тієї чи іншої суспільної спільноти характеру природничо-історичного процесу. Кожна із зазначених сфер суспільного життя виконує певні функції: економічна — функцію матеріального виробництва, соціальна — соціалізації, політична — соціального управління та контролю, ідеологічна — духовного продукування.

Це зумовлює складність об'єкта соціології — людського суспільства, його специфіку, особливості, характер функціонування та розвитку. У вивченні суспільства, соціальних явищ та соціальних процесів соціологія ґрунтується на основних наукових принципах.

Передусім ідеться про *принцип історизму*. Це означає, що, по-перше, всі соціальні явища та процеси в суспільстві розглядаються як системи, що мають внутрішню структуру; по-друге, вивчається процес їх функціонування та розвитку; по-третє, виявляються специфічні зміни та закономірності переходу їх з одних якісних станів в інші.

Наступний принцип соціології — *принцип соціального детермінізму*, який відображає всебічний взаємозв'язок та взаємозумовленість соціальних явищ. Він відрізняється від економічного детермінізму тим, що враховує вплив не тільки економічної підсистеми, яка є "кінцевою причиною" всіх соціальних явищ та процесів, а й інших підсистем — політичної, ідеологічної тощо. Соціальний детермінізм означає також зумовленість

Розділ 2. Соціологія як наука: структура, функції та сутнісні характеристики 3 9

будь-якого соціального явища або процесу всією сукупністю відносин, а не тільки окремими їх різновидами, наприклад, економічними відносинами, хоч останні і є визначальними. Взаємний вплив безпосередньо пов'язаних структур конкретних соціальних систем, наслідком якого є їх взаємна зміна, має діалектичний характер.

Соціологія базується також на *діалектичному принципі* наукового пізнання суспільства та його соціальних систем. Його суть полягає в тому, що суспільство розглядається як живий організм, який постійно розвивається. Для його вивчення потрібні об'єктивний аналіз виробничих відносин, що становлять дану суспільну систему, дослідження законів її функціонування та розвитку.

Таким чином, у соціології органічно поєднуються *генетичний* (конкретно-історичний) та *структурно-функціональний* підходи до аналізу як різних соціальних систем окремо, так і загалом суспільної системи як їх сукупності.

Кожна із соціальних систем, у свою чергу, включає багато інших підсистем. Соціальні системи перегруповуються, одні й ті ж індивіди можуть бути елементами різних систем. Кожна з них, узята ізольовано або у зв'язку з іншими, розглядається як відносно незалежна.

У свою чергу індивід не може не рахуватися з законами тієї соціальної системи, до якої належить. Тією чи іншою мірою він бере на озброєння її норми та цінності, тобто соціалізується. Його діяльність, таким чином, стає соціально визначеною. Разом з тим у суспільстві існують різні види, варіанти й форми соціальної діяльності та поведінки, між якими можливий вибір, а отже, і вияв активності людини.

Попри те, що соціальні системи складаються з елементів, які мають різні індивідуальні якості, тобто елементи однієї соціальної системи можуть бути не тотожними за своїми якостями елементам іншої, обидві системи володіють загальними інтегральними властивостями. Однотипні інтегральні властивості соціальних систем є основою їх типологізації, виділення різних типів соціальних груп, спільнот, інститутів, організацій тощо.

Класифікація соціальних систем за типом соціальних зв'язків виділяє такі елементи суспільної системи: соціальні групи (соціальні відносини), соціальні інститути (інституціональні зв'язки), система соціального контролю (зв'язки соціального контролю), соціальні організації (організаційні зв'язки).

Дослідження на базі наукової теорії соціального розвитку конкретного стану соціальних систем, соціальних явищ і процесів зумовлює формування спеціального наукового знання—соціологічного. Залежно від цього визначається і *його об'єкт: суспільство, соціетальні й соціальні системи,*

3 2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики соціальні спільноти, соціальні інститути, соціальні групи, соціальні процеси в їх конкретному стані та взаємодії. Значення цих понять будуть розкриті в наступному розділі "Соціологічні закони і категорії".

2.3. Предмет соціологічної науки

Розглянуті категорії і поняття дають можливість підійти до визначення *предмета соціології*. Адже саме соціальні явища і процеси, виникнення різних форм спільного життя людей, характер людських спільнот, явища і процеси, що в них відбуваються, виникають на основі взаємодії людей. Сили, які об'єднують і руйнують ці спільноти, зміни, що відбуваються в них, особливо соціальні зміни, пов'язані з радикальними перетвореннями в суспільстві. Усе це й становить предметну сферу соціології (рис.2.3). Вона вивчає процеси і стереотипи індивідуальної і групової взаємодії, форми організації соціальних груп та відносини між ними, вплив груп на індивідуальну поведінку. Соціологія досліджує і пояснює, як і чому люди підпорядковують свою активність вибору спільних раціональних шляхів, як інтегрована у взаємодії індивідуальна діяльність людей перетворюється на цілеспрямоване соціальне життя суспільства.

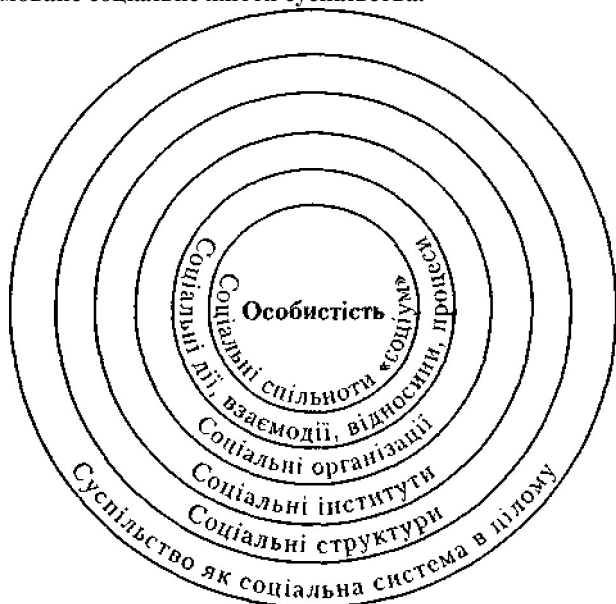

Рис.2.3. Предметна сфера соціології

Розділ 2. Соціологія як наука: структура, функції та сутнісні характеристики 3 9

Слід зауважити, що складність і багатомірність предметної сфери відбивається на визначенні *предмета соціології*. У сучасній літературі існує кілька поглядів на предмет соціології. На думку В. Іванова, соціологія вивчає *соціальні відносини*. При цьому він їх тлумачить широко, включаючи в сферу дослідження громадянського суспільства відносини між групами людей, які посідають різне становище в суспільстві, різняться ступенем участі в економічному й духовному житті, джерелами доходів, структурою особистого споживання, рівнем індивідуального розвитку, типом суспільної свідомості, способом життя.

Соціолог В. Ядов розглядав як ключову предметну категорію соціології *соціальну спільноту*. Соціологія, на його погляд, — це наука про становлення і функціонування соціальних спільнот, соціальних організацій і процесів як модулів, наука про соціальні відносини як механізми взаємозв'язку і взаємодії між різними соціальними спільнотами, наука про закономірності соціальних явищ і масової поведінки.

Одночасно сформувалася й інша позиція, що належить, зокрема, А. Ка- бищі та ін., згідно з якою базисною предметною категорією соціології є поняття *соціальна структура*. Збагачуючи гуманістичну спрямованість соціології, Ж. Тощенко пропонує включити в предмет соціології *реальну суспільну свідомість* з усіма суперечностями її розвитку: діяльність, реальну поведінку людей як предметне втілення (за формою і змістом) знань, установок, ціннісних орієнтацій, потреб та інтересів, що фіксуються в реальній свідомості; умови, в яких розвивається свідомість, здійснюються вчинки і формується поведінка людей.

Відомий соціолог М. Руткевич запропонував визначати соціологію як науку про суспільство, як систему, що перебуває в постійному розвитку. Предметом соціології він вважав *загальні закономірності розвитку суспільства*. Поширену в західній соціології думку найбільш інтегровано узагальнив американський соціолог Н. Смелзер, який вважав, що соціологія—це *наукове дослідження суспільства і соціальних відносин*, спосіб вивчення людей.

Аналіз наведених поглядів на *предмет соціології* показує, що визначення предмета соціології має ґрунтуватись на узагальненні всіх позицій, а також відображати інтегрований погляд на сутність соціології як науки. Саме з таких позицій визначає предмет соціології російський соціолог Г. Осіпов в Енциклопедичному соціологічному словнику. На його думку, соціологія — це наука про загальні та специфічні закони й закономірності розвитку і функціонування історично визначених соціетальних систем, про механізми дії та форми прояву цих законів у діяльності особистостей, соціальних груп, класів, народів".

3.2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики

Отже, об'єм поняття *предмет соціології* вимагає віднесення до нього і динаміки поведінки людини, і способів взаємодії людей та їхніх думок. Тут ідеться про поведінку не лише окремих індивідів, а й соціальних груп та спільнот, про способи взаємодії між окремими людьми, соціальними групами і спільнотами, процеси економічної, політичної і духовної соціалізації, діяльність соціальних інститутів, механізми прояву масової свідомості.

Таким чином, соціологія за допомогою свого інструментарію забезпечує аналіз і оцінку, діагностику соціальних явищ, визначає, якою мірою діють позитивні й негативні тенденції, наскільки ті сили, на які треба спиратися, рухаючись до мети, готові до наступного кроку і в чому не готові, які сили заважають цьому тощо. Наукове пізнання й оцінка реального стану сил соціального процесу визначає їхні можливості, а його всебічна діагностика і є найважливішим завданням соціології. У зв'язку з цим слід мати на увазі, що будь-який стан кожного соціального явища об'єднує моменти минулого, теперішнього й майбутнього. Взаємодія і взаємозв'язок цих трьох моментів соціального явища в конкретній ситуації його здійснення визначають характерну особливість предмета соціології.

Цим зумовлюється одна з найважливіших особливостей предметної сфери соціології як науки — постійно виявляти реальну картину стану і характеру змін у соціальній структурі суспільства: від особистості, сім'ї, колективу тощо до суспільства в цілому, розкриваючи й оцінюючи складне і мінливе розташування суспільних сил у процесі соціального й економічного розвитку країни, оновлення всіх сфер життя суспільства.

Друга особливість *предмета соціології* полягає в тому, що він відображає не лише суть і стан соціального явища, а й закономірність перетворення цього стану в нову якість. Так, специфіка предмета соціології визначається і необхідністю, і законами перетворювальної практики в царині соціального буття суспільства. Звідси — розуміння специфіки соціальних знань. Воно не обмежується лише пізнанням та оцінкою реальної ситуації і тих сил, що її визначають.

Слід наголосити, що визначальною властивістю *предмета соціологічного знання* є й те, що він охоплює всю сукупність зв'язків і відносин, які називаються соціальними. А оскільки ці зв'язки та відносини в кожному конкретному соціальному об'єкті завжди організовані особливим чином, то об'єкт соціологічного знання завжди виступає як соціальна система. Тому головним завданням соціології є типологізація соціальних систем, дослідження зв'язків і відносин кожного соціального об'єкта на рівні закономірностей, отримання конкретного наукового знання про механізми дії та форми вияву цих закономірностей у різноманітних соціальних системах для цілеспрямованого управління їхньою поведінкою.

Розділ 2. Соціологія як наука: структура, функції та сутнісні характеристики 3 9

Отже, поняття соціального, соціальних дій, зв'язків, відносин і процесів, способу їх організації є вихідним моментом для розуміння специфічних особливостей *предмета соціологічного знання*, а поняття соціальних закономірностей — для розуміння сутності *предмета соціології*.

Поряд із цим, *соціологія* розробляє теорію, методологію, особливі способи, прийоми і процедури, що викликають сприятливі зміни для суспільного розвитку в тій чи іншій складній соціальній системі або ситуації.

Перед соціологією стоїть надзвичайно важливе і дуже складне завдання, пов'язане з розробкою цілісної системи соціологічного знання, а також соціальних технологій з метою підвищення ефективності всієї перетворювальної практики, характеристик способу життя, найповнішого розкриття потенціалу кожної особистості. Адже перетворювальна діяльність у галузі соціального буття суспільства, як і будь-яка перетворювальна діяльність узагалі, передбачає знання механізмів функціонування соціальних процесів та їх науково обгрунтованого використання при створенні соціальних технологій, розробці прогнозів і практичних рекомендацій для ухвалення державних та управлінських рішень.

Таким чином, *предметом соціології* є соціальні дії, явища, зв'язки, відносини і процеси, що відбуваються в суспільстві, а також закономірності виникнення й функціонування соціальної реальності, тобто оточуючого нас соціального життя. Водночас, визначальною властивістю предмета соціології є те, що він охоплює всю сукупність дій, зв'язків, відносин, явищ і процесів у суспільстві, що мають назву соціальних.

2.4. Основні функції соціології

Місце і роль соціології у практичній діяльності людей, у життєдіяльності суспільства в цілому реалізується через ті функції, які вона виконує. *Функції соціології*, таким чином, визначають основні її обов'язки перед суспільством, найважливішу спрямованість і коло її діяльності. Головними функціями соціології є пізнавальна, практична, теоретична, описова, інформаційна, прогностична, управлінська, гуманістична й ідеологічна.

• *Пізнавальна* функція пов'язана з вивченням закономірностей соціального розвитку, тенденцій зміни різних соціальних явищ і процесів. Особове місце тут належить соціологічним теоріям середнього рівня, які на основі соціологічних досліджень виявляють закономірності й перспективи Розвитку суспільства, дають наукові відповіді на актуальні проблеми суспільства, вказують шляхи й методи соціального перетворення світу.

3.2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики

Практична функція визначається ступенем участі соціології у розробці практичних рекомендацій і пропозицій щодо підвищення ефективності управління різними соціальними процесами та суспільством у цілому. Практична функція соціології тісно пов'язана з пізнавальною. Єдність теорії і практики — характерна риса соціології.

Теоретична функція полягає у концентрації, поясненні, поповненні та збагаченні наявного соціологічного знання, в розробці законів, категорій і методів цієї науки на основі дослідження соціальної діяльності.

Описова функція соціології передбачає систематизацію, опис, нагромадження одержаного дослідницького матеріалу у вигляді аналітичних розвідок, різного роду наукових звітів, статей, книг. У них відтворюється реальна картина соціального об'єкта, що вивчається. При виконанні цієї роботи вимагається висока моральна чистота і добropорядність ученого, бо на основі таких матеріалів робляться практичні висновки і ухвалюються управлінські рішення. Ці матеріали є джерелом виміру, відліку, порівняння для майбутніх поколінь.

Інформаційна функція — це збирання, систематизація та нагромадження соціологічної інформації, отриманої у результаті проведення досліджень. Соціологічна інформація — найоперативніший вид соціальної інформації. Її великих соціологічних центрах вона концентрується в пам'яті ЕОМ. Її використовують соціологи, керівники державних та інших установ для управління суспільством, соціальними процесами і явищами, соціальною діяльністю людей.

Прогностична функція полягає у підготовці соціальних прогнозів. Соціологічні дослідження завершуються обґрунтуванням короткострокового, середньострокового чи довгострокового прогнозу досліджуваного об'єкта. Короткостроковий аналіз спирається на виявлену тенденцію, а також на зафіксовану закономірність і відкриття чинника, який вирішальним чином впливає на прогнозований об'єкт. Відкриття такого чинника — складний вид наукової роботи. Тому в соціологічній практиці частіше використовуються короткострокові та середньострокові прогнози.

Управлінська функція соціології пов'язана з використанням знань для розробки і створення ефективних моделей управління різноманітними соціальними системами та інститутами, соціальними процесами і об'єктами.

Гуманістична функція соціології полягає в розробці цілей соціального розвитку, формуванні соціальних ідеалів і цінностей, програм науково-технічного й соціокультурного розвитку суспільства.

Ідеологічна функція впливає з об'єктивної участі соціології в духовному житті суспільства, виробленні перспектив його розвитку, поширенні **наукової ідеології серед населення, підготовці висококваліфікованих і компетентних спеціалістів.**

Слід зазначити, що в практиці суспільного життя ці функції реалізуються значною мірою завдяки розгалуженій та багаторівневій структурі соціологічного знання.

2.5. Структура системи соціологічного знання

Система соціологічного знання має складну структурну будову. З одного боку, це відображення складності як об'єкта, так і предмета соціології. При найширшому визначенні виокремлюють дві предметні зони: мікро- і макрорівень. Предметом мікросоціології є індивіди, мотиви та акти поведінки, той зміст, що його люди вкладають у взаємодію, тобто все те, що створює і змінює суспільство. Макросоціологія зосереджує увагу на типових прикладах поведінки, що є ключем до розуміння суспільства в цілому. Це структури, які включають сім'ю, релігію, політичний, економічний устрій суспільства тощо.

З іншого боку, складність структури соціологічного знання зумовлена особливостями виникнення та розвитку соціології як науки. Адже виникла вона в результаті конкретизації соціальної філософії, спеціалізації та кооперації суспільних наук і розвитку емпіричних соціальних досліджень. При цьому два основних напрями — *теоретичний і емпіричний* — продовжували розвиватись незалежно один від одного. Як стверджує російський соціолог Г.Осіпов, до кінця XIX ст. теоретичні та емпіричні соціальні дослідження практично не були взаємопов'язані [60, 698].

У процесі розвитку соціології *теоретичний напрям*, що базувався на соціальній філософії, утворився як загальносоціологічний рівень соціологічного знання, або рівень загальносоціологічних теорій. На цьому рівні досліджуються проблеми соціально-філософського осмислення найзагальніших питань розвитку і функціонування суспільства загалом та місця в ньому людини, а також гносеологічні проблеми соціології, питання побудови соціальних структур та моделей соціальних спільнот і процесів, здійснюється розробка методів вивчення соціальних процесів і явищ тощо.

Теоретичну соціологію становлять різноманітні концепції, що розглядають сферу соціального життя суспільства як соціальну систему, соціальні спільноти, соціальні відносини, процеси, інститути, і по-своєму інтерпретують їх. Соціологічна теорія охоплює на вищому рівні абстрагування причинні зв'язки в розвиткові соціальних явищ, описує соціальні взаємозв'язки в загальному вигляді.

3.2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики

Упорядкована система перевірених висловлювань, тверджень та доказів дає можливість упевнено будувати моделі соціальних процесів, їх структурологічних схем, виявляти динаміку поведінки людей у тих чи інших сферах життєдіяльності суспільства.

У загальносоціологічній теорії інтегруються також результати соціального досвіду та емпіричних досліджень і цим самим заново висвітлюються або додатково характеризуються ті чи інші соціальні об'єкти, вивіряється надійність соціальних прогнозів шляхом накладення теоретичних моделей на моделі конкретних соціальних процесів, одержаних емпіричним шляхом, і навпаки.

Слід зазначити, що на загальнотеоретичному рівні соціологія пов'язується з іншими науками та галузями наукового знання: філософією, історією, політологією, культурологією, економікою, психологією, антропологією, педагогікою тощо. Концепції, що розробляються на цьому рівні, відзначаються високим ступенем абстракції. При цьому до кола їх вивчення не потрапляють такі конкретні соціальні одиниці, як соціальна група або соціальний процес.

Повертаючись до другого напрямку — емпіричного або конкретно-соціологічних досліджень, зауважимо, що він також пройшов значний шлях у своєму розвитку. Починаючи з 20-х років XX ст. емпіричні дослідження відіграють дедалі більшу роль у розвитку системи соціологічного знання. Удосконалюється техніка соціологічних досліджень, розширюються можливості практичного застосування соціології.

Конкретно-соціологічні (емпіричні) дослідження являють собою інструмент встановлення й узагальнення соціальних фактів за допомогою прямої або опосередкованої реєстрації здійснених подій, характерних для соціальних явищ, об'єктів і процесів, що вивчаються. Предметом аналізу тут виступають події, вчинки, характеристики поведінки людей, соціальних груп, тобто відображення соціальної реальності у свідомості людей.

Шляхом зміни й опису окремих фрагментів реальної дійсності в якомусь чітко визначеному просторово-часовому інтервалі з'являється можливість одержати обґрунтовані знання — соціальні факти. Такими фактами можуть бути: поведінка індивідів або соціальних груп і спільнот; продукти людської діяльності; ціннісні орієнтації, потреби, інтереси людей; вербальні дії (судження, думки, оцінки). За допомогою певного набору методів емпіричних досліджень (опитувань, спостережень, вивчення документів, експериментів) на цьому рівні ведеться збір первинної соціологічної інформації, а саме: численних фактів, відомостей, думок членів соціальних груп, особистісних даних тощо.

Слід звернути увагу й на те, що конкретно-соціологічне (емпіричне)

3.2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики

дослідження є не просто збиранням та добиранням якихось соціальних фактів, що підтверджують (або спростовують) ті чи інші, теоретичні побудови й гіпотези. Це спеціальні наукові процедури, які, використовуючи соціологічні методи збирання інформації, дають можливість здійснювати наукову реєстрацію та узагальнення соціальних фактів, як, в результаті й становитимуть базу подальших теоретичних досліджень, обґрунтованих пропозицій, рекомендацій і прогнозів, правильність яких перев. -

За підсумками опрацювання та аналітичного узагальнення формується первинні висновки щодо конкретних явищ соціального життя. Як бачимо, саме в таких конкретних і точних знаннях про окремі соціальні факти, явища і процеси має потребу теоретична соціологія для надання теоретичним узагальненням та концепціям дійсно наукового характеру - достовірних і точних знань.

Отже не викликає сумніву, що загальносоціологічні теорії та конкретно-соціологічні (емпіричні) дослідження мають бути нерозривно пов'язані між собою. Без забезпечення такого зв'язку теоретизування, не підкріплене знаннями конкретних фактів реальної соціальної дійсності, стає беззмістовним і нежиттєздатним. Водночас емпіричні дослідження, які не спираються на загальнотеоретичні висновки, не пояснюють природу більшості соціальних явищ і процесів, що відбуваються у суспільстві.

Один із способів вирішення цієї проблеми був запроваджений П.Сорокіним. У його моделі соціологія має два рівні: теоретична соціологія, що розробляє понятійно-категоріальний апарат для вивчення суспільства, та емпірична соціологія, що досліджує окремі явища та факти суспільного життя (див. рис.2.4)

Інший шлях до вирішення цієї проблеми (рис.2.4), запропонований американським соціологом Р.Мертном ще в 50-х роках ХХ ст., полягав у формуванні ще одного рівня соціологічного знання — *теорії середнього рівня* який би посідав проміжне положення між фундаментальними загальносоціологічними теоріями та емпіричним узагальненням соціологічної інформації.

На думку автора цього терміна Р. Мертон, *теорії середнього рівня* — "це теорії що містяться в проміжному просторі між окремими, але теж необхідними робочими гіпотезами, які в значній кількості, з'являються в процесі повсякденних досліджень, та систематичними спробами створити єдину загальну теорію, яка пояснюватиме всі спостережувані типи соціальної поведінки, соціальних організацій і соціальних змін" [53, с.40].

СОЦІОЛОГІЯ

СОЦІОЛОГІЯ

Теоретична соціологія — розробляє основний понятійний апарат, необхідний для вивчення суспільства

Емпірична соціологія — вивчає окремі явища та соціальні факти

і
Загальносоціологічний рівень
(загального ці ологічн і теорії) — виявляє глобальні закономірності розвитку суспільства

Середньосоціологічний рівень
(теорії середнього рівня) — обмірковують певні соціальні системи (сім'я, соціальні групи та ін.)

Емпіричний рівень
(емпірична соціологія) — вивчає конкретні факти, описує класифікує, інтерпретує їх

Рис. 2.4. Рівні соціологічного знання На такі теорії середнього рівня покладається узагальнення і структу- руювання емпіричних даних у межах окремих сфер соціологічного знання, таких як вивчення політики, конфліктів, сім'ї, освіти та ін (у вітчизняній соціології теорії середнього рівня називають ще спеціальними соціологічними теоріями або галузевими соціологічними теоріями).

При цьому *загальносоціологічна теорія*, концентруючи в собі систему перевірених вихідних наукових тверджень, є базою для розвитку соціологічних теорій середнього рівня, які значно збагачують соціологічну науку в цілому і сприяють удосконаленню регулювання соціальних процесів та суспільних відносин на рівні функціонування соціальних інститутів, окремих сфер чи сторін соціального життя суспільства та його ланок. *Соціологічні теорії середнього рівня* — це галузі соціологічного знання, які мають своїм предметом дослідження відносно самостійні, специфічні підсистеми суспільного цілого і соціальних процесів.

Кожна соціологічна теорія середнього рівня розглядає ту чи іншу сферу (політика, праця, культура, мораль), окрему соціальну спільноту (сім'ю, колектив, соціальний регіон) або соціальний процес (освіта, виховання) як відносно самостійну систему з її спільними зв'язками, цілеутвірними і фактоутвірними характеристиками, специфічними умовами походження, функціонування й розвитку. Завдання будь-якої соціологічної теорії

Розділ 2. Соціологія як наука: структура, функції та сутнісні характеристики 3 9

середнього рівня — вивчення і пояснення соціальної системи (наприклад, таких соціальних інститутів, як наука, культура, політика, економіка, мистецтво, право, які є соціальними системами), спільних і особливих характеристик соціально-потенційних механізмів функціонування й розвитку тощо.

Кожна соціологічна теорія середнього рівня має не лише свій предмет дослідження, а й покликана виробляти особливий підхід до вивчення соціальних процесів і специфічних явищ суспільного життя, свою систему понять і категорій.

Як показує практика розвитку соціологічної науки, найдоцільнішою є класифікація соціологічних теорій середнього рівня за такими групами:

1) *спеціальні соціологічні теорії* соціальних спільнот — соціологія особистості, колективу, організації, міста, села, сім'ї, регіональна, етно-соціологія, соціологія молоді й інших вікових груп, демографічна (народонаселення);

2) *галузеві соціологічні теорії*, що вивчають сфери (галузі) суспільного життя і соціальну реалізацію форм суспільної свідомості: соціологія праці, культури, мистецтва, управління, побуту, дозвілля, науки, політики, економіки, права, релігії, освіти, виховання, медицини, охорони здоров'я, громадської думки;

3) *міжгалузеві (міждисциплінарні або концептуальні) соціологічні теорії*, тобто теорії, які розглядають те чи інше явище як процес у соціологічному просторі на відміну від інших аспектів. Серед них теорії соціальної революції, соціального розвитку, соціальної структури (у західній соціології — соціальної стратифікації), соціальних потреб, соціологічного аналізу; способу життя, масових комунікацій (спілкування) та ін. До цієї групи соціологічних теорій може бути віднесена будь-яка соціологічна концепція про найбільш інтегральні соціальні явища і процеси.

Утім, останнім часом у спеціальній науково-методичній літературі з'явилися дворівневі класифікації соціологічних теорій середнього рівня [56, с 19]: 1) *спеціальні соціологічні теорії*, які досліджують розвиток та відтворення людиною окремих соціальних спільнот, а також суть і основні характеристики людини соціальної; 2) *галузеві соціологічні теорії*, які розкривають механізми життєдіяльності і функціонування соціальних спільнот у певних сферах суспільного життя та процеси соціалізації людини.

Такий підхід, на наш погляд, має об'єктивне право на існування, оскільки робить класифікацію соціологічних теорій середнього рівня більш логічною і простою. Справді, немає жодних серйозних підстав, щоб не об'єднати другу і третю групи з попередньої трирівневої класифікації.

44 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розеток, сугнісні характеристики

Поряд з цим аналіз свідчить, що розвиток соціологічних теорій середнього рівня йде шляхом подальшої диференціації і, відповідно, обґрунтування необхідності розробки нових теорій, наприклад, соціології шлюбу, соціології народження, соціології кіно, театру, соціології журналістики тощо, а також шляхом інтеграції. Адже деякі з них утворюють групи, наприклад, соціології праці, соціології управління, соціології фізкультури і спорту, соціології права, соціології масових комунікацій тощо.

Таким чином, з появою соціологічних теорій середнього рівня сучасна система соціологічного знання набула більш упорядкованої трирівневої структури (рис.2.5). Слід зазначити, що завдяки соціологічним теоріям середнього рівня, які на рівні спеціальних теорій узагальнюють емпіричні соціологічні дані, створюється відповідний теоретико-емпіричний масив інформації, придатний для подальшого його узагальнення на рівні загально- соціологічних теорій. У зворотному напрямі взаємодії соціологічні теорії середнього рівня адаптують результати загальносоціологічних теоретичних досліджень до особливостей тієї чи іншої спеціальної або галузевої соціологічної теорії, що дає змогу використовувати їх як методичну базу для проведення конкретно-соціологічних (емпіричних) досліджень.

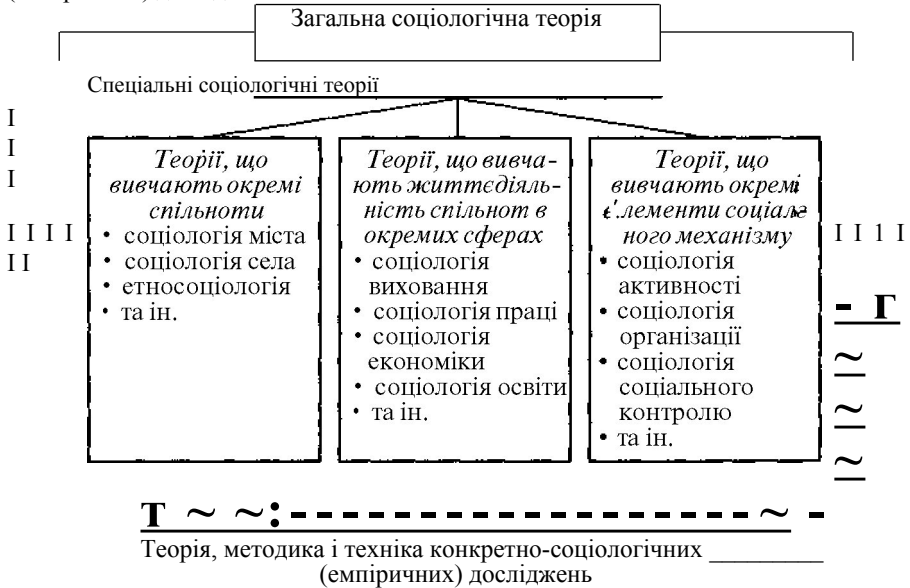

Рис.2.5. Структура соціологічної системи знання

Розділ 2. Соціологія як наука: структура, функції та сутнісні характеристики 4

На завершення зазначимо, що термін "соціологія" походить від латинського слова *societas* (суспільство) та грецького *logos* (слово, вчення). Уперше цей термін запровадив до наукового обігу французький учений Огюст Конт наприкінці 30-х років XIX ст.

Соціологія є науковим знанням про суспільство. Це означає, що вона використовує наукові способи вивчення дійсності, а також принципи, методи й засоби, розроблені у процесі еволюції наукового знання, становлення й розвитку різних природничих та суспільних наук.

Численні дефініції соціології зводяться до того, що соціологія визначається як наука про закономірності становлення, розвитку і функціонування соціальних спільнот, про ті соціальні відносини і соціальні процеси, що виникають у процесі взаємодії великих соціальних груп у суспільстві.

Об'єктом соціологічного пізнання є соціальна реальність, тобто повсякденне життя суспільства.

Предметом соціології є різноманітні дії, зв'язки, відносини, явища й процеси, що відбуваються в суспільстві, а також закономірності виникнення й функціонування соціальної реальності або навколишнього соціального життя. Визначальною властивістю предмета соціології є те, що він охоплює всю сукупність дій, зв'язків, відносин, явищ і процесів у суспільстві, що мають назву соціальних.

Функції соціології зумовлюють основні її обов'язки перед суспільством, найважливішу спрямованість і коло її діяльності. Найголовнішими функціями соціології є пізнавальна, практична, теоретична, описова, інформаційна, прогностична, гуманістична, ідеологічна й управлінська.

Система соціологічного знання має складну структурну будову. При найширшому визначенні виокремлюють дві досить самостійні зони: макросоціологію і мікросоціологію, а також два основних напрями: теоретичний (фундаментальний) і емпіричний (прикладний).

Завдяки розвитку соціологічних теорій середнього рівня система соціологічного знання на сучасному етапі свого розвитку набула трирівневої структури: 1) загальносоціологічна теорія, або фундаментальний рівень знання; 2) соціологічні теорії середнього рівня, або спеціальні та **галузеві** соціологічні теорії, які конкретизують положення загальної теорії, здійснюючи перехід від загальних концептуальних питань до операціональних; 3) конкретно-соціологічні (емпіричні) дослідження, або прикладний рівень знань.

Соціологічні теорії середнього рівня обґрунтував американський соціолог Роберт Мергтон у 50-х роках XX ст. Вони являють собою систему **галузей соціологічної науки, які вивчають окремі соціальні спільноти, організації, інститути, процеси та явища або окремі сфери суспільного життя.**

Типологію теорій середнього рівня становлять: 1) спеціальні соціологічні

3.2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики

теорії, які досліджують розвиток та відтворення людиною окремих спільнот, а також сутність і основні характеристики людини соціальної;

2) галузеві соціологічні теорії, які розкривають механізми життєдіяльності і функціонування соціальних спільнот у певних сферах суспільного життя та різноманітні процеси соціалізації людини.

? Питання для самоконтролю

1. У чому сутність і зміст соціології як сфери наукового знання?
2. Як визначити об'єкт та предмет соціології?
3. Які основні категорії базової соціології?
4. Через які функції реалізується роль соціології у житті суспільства?
5. Яка структура системи соціологічного знання? Дайте характеристику її складових елементів.
6. Як і коли виникли соціологічні теорії середнього рівня?
7. Як класифікуються соціологічні теорії середнього рівня? Дайте їм загальну характеристику.

Список рекомендованої літератури

1. *Лукашевич М. П., Туленков М. В.* Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004.
2. *Мертон Р.* Соціальна теорія і соціальна структура. Фрагменти. — К.: Абрис, 1996.
3. *Сірий Є. В.* Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії / Навч. посіб. — К.: Атіка, 2004.
4. *Соціологія:* Навч. посіб. / За ред. С. О. Макєєва — К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1999.
5. *Спеціальні та галузеві соціології:* Навч. посіб. / За ред. В. Є. Пилипенка. — К.: Каравела, 2003.

Розділ 3. СОЦІОЛОГІЧНІ ЗАКОНИ І КАТЕГОРІЇ

Логіка викладу та засвоєння

матеріалу:

- сутність і зміст соціологічних законів;
- класифікація соціологічних законів;
- поняття і специфіка соціологічних категорій;
- типологія і зміст соціологічних категорій.

3.1. Сутність і зміст

соціологічних законів

Під *законом* у соціології зазвичай розуміють внутрішній істотний зв'язок (чи відношення) явищ і процесів, що обумовлює їхній необхідний розвиток і якому притаманні загальність, необхідність і повторюваність при відповідних умовах. Наприклад, на ринок люди ходять не випадково, їхня дія підпорядковується закону попиту та пропозиції і т.ін. Отже, з одного боку, закон завжди універсальний, він відображає і виражає спосіб існування об'єктивної реальності, її стійку внутрішню і якісну визначеність. А з іншого боку він фіксує ті стійкі, об'єктивні і повторювані зв'язки елементів, що утворюють ціле, завдяки яким його якісна специфіка постійно відтворюється і тим самим зберігається в русі цього соціального цілого (суспільства, спільноти, групи і т.ін.), у його безперервній зміні і відтворенні.

Таким чином *соціологічний закон* — це істотні, необхідні, стійкі і повторювані причинні зв'язки між явищами і процесами як в окремих соціальних системах і підсистемах, так і в суспільстві в цілому. Вони виникають, виявляються і реалізуються тільки в результаті масової практичної діяльності людей. У свою чергу люди не можуть скасувати дії соціологічних законів, якщо існують відповідні умови для їхнього виникнення. Вони здатні лише використовувати (уповільнювати чи прискорювати) їхні дії у своїх інтересах.

Соціологічні закони визначають відносини і зв'язки між різними індивідами й спільнотами, виявляючись у їхній діяльності. Це, перш за

3 2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики

все, "відносно стійкі і систематично відтворювані відносини і зв'язки між народами, націями, класами, різними соціально-демографічними і соціально-професійними групами, а також між суспільством і соціальною організацією, суспільством і трудовим колективом, суспільством і родиною, суспільством і особистістю, містом і селом, соціальною організацією й особистістю і т.ін. [27, с.75].

Соціологічні закони діють у всіх сферах людської діяльності і можуть різнитися сферою свого поширення. Так, існують закони, дія яких поширюється на малу групу, на визначену соціальну страту, соціальний прошарок чи клас і, нарешті, на все суспільство. Іншими словами, у сфері дії закону може знаходитися суспільство в цілому або його частини.

Як і всім науковим законам, соціологічним законам притаманні наступні основні ознаки: 1) закон може вступати в дію тільки за наявності визначених, чітко застережених умов; 2) за цих умов закон діє завжди і скрізь без яких-небудь винятків (виняток, що лише підтверджує закон, — нісенітниця); 3) умови, за яких діє закон, реалізуються не цілком, а частково і приблизно.

Із соціологічними законами люди стикаються постійно й або підкоряються їхній дії, або намагаються їх уникати, пристосовують свою поведінку до цих законів чи протестують проти них. Але очевидно одне: відкриваючи будь-який соціологічний закон, соціолог не відкриває ще невідомі, ніким не пізнані явища. Навпаки, люди завжди знаходять у законах риси свого повсякденного життя, завжди зіставляють їхні прояви з власним досвідом.

Таким чином, принципова *схема дії соціологічного закону* досить виразна і проста, його прояви завжди видимі для членів суспільства. Разом з тим дослідники однакові в тому, що соціальні закони вкрай **важко** виявляти і вивчати. Це пояснюється існуванням безлічі умов, їх складністю, а також тим, що вони накладаються один на одного, переплітаються, ускладнюючи поле дослідження. Саме тому повторюваність поведінки людей у соціальних групах, а значить і дії соціологічного закону часто важко виокремити через надмірність деталей, забагато вихідних даних і припущень.

Однак існує обставина, що певною мірою спрощує науковий підхід до вивчення соціологічних законів. Завжди варто пам'ятати, що ці *закони* — це існуючі незалежно від свідомості об'єктивні правила, що регулюють поведінку людей по відношенню одне до одного й основу яких утворюють історично сформовані мотиви, інтереси і прагнення людей до задоволення своїх потреб у поліпшенні умов існування, у безпеці і визнанні з боку інших, у самовираженні тощо. Тому, вивчаючи соціологічні закони, необхідно в першу чергу виявляти потреби індивідів, що складають соціальну групу, страту, соціальний клас чи суспільство в цілому, і, виходячи з цих потреб, шукати

повторюваність у їхній поведінці, визначати умови, в яких спостерігається ця повторюваність, і потім формулювати закони, знання яких необхідне для успішного управління соціальними процесами, що відбуваються в суспільстві.

Іншими словами, досліджувати соціологічні закони і закономірності — значить установити істотні, необхідні і стійкі зв'язки між різними елементами соціальної системи (сфери), що, у свою чергу, припускає виявлення соціальної генези (походження чи виникнення) того чи іншого явища чи процесу (соціальну обумовленість і залежність між явищами чи процесами), їхні ролі і місця в розвитку і функціонуванні соціальної сфери (системи), суспільного життя в цілому.

Разом з тим, коли вчений-соціолог публікує матеріали щодо дії соціологічних законів, то у багатьох читачів вони можуть викликати певну недовіру. "Як же так, — міркує собі читач, — закон — це щось непорушне, його неможливо обійти, а я, якщо захочу, можу його порушити". І не можна сумніватися в тому, що якщо яка-небудь людина поставила за мету будь-що порушити соціологічний закон, вона обов'язково це зробить. Але чи означає це, що даний закон не існує?

Зовсім ні. Ця обставина не впливає на закон, що описує поведінку цілого. Окремо взятий індивід, член соціальної групи, що не підкоряється соціологічному закону, не може вплинути на дію цього закону в соціальній групі. Чому ж він випадає з загального руху? Тому, що він виявляється в умовах, не застережених даним законом. Але його індивідуальне відхилення і випадання зі сфери дії закону не можуть запобігти дії цього закону. Так, деякі індивіди можуть на якийсь період відмовитися від нагальних потреб, включаючи потребу в самозбереженні, але закон, заснований на цих потребах, продовжуватиме діяти в масштабі даної соціальної групи.

Крім того, відхилення якого-небудь індивіда від напрямку чинності соціологічного закону (через умови, що не відповідають застереженим) може послабити прояв цього закону в даній конкретній групі. Незважаючи на те, що закон повинен виконуватися без яких-небудь виключень, частина групи потрапляє в необумовлені законом умови, в результаті діяльність у рамках даного закону здійснюється меншим числом осіб, що послабляє його прояв. Оскільки люди в суспільстві потрапляють під вплив великої кількості різних сил і мають різні ресурси (як матеріальні, так і духовні), **нерідко спостерігається їхнє відхилення (чи відхід) від дії соціологічного закону. Однак закон завжди прокладає собі дорогу там, де соціальні умови стають близькими до застережених.**

Соціологічні закони не створюються свідомо членами суспільства чи групами як, наприклад, культурні норми чи правові закони. Люди діють відповідно до соціологічних законів несвідомо і навчаються такій

3.2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики

"узаконеній" поведінці в процесі спілкування з іншими людьми і соціальними інститутами, виходячи при цьому зі своїх потреб.

Необхідно також відзначити, що соціологічним законам притаманне різноманіття властивостей, що фіксуються у таких поняттях і термінах, як вид, природа, зміст і структура закону; механізм, характер, сфера і спрямованість його дії; форма прояву, вимоги (умови) закону й ін.

Однак, незважаючи на різноманіття властивостей, головне в характеристиці *соціологічних законів* полягає в тому, що вони:

1) виражають процес об'єктивної людської діяльності у структурі певного типу суспільних відносин, а також зв'язок цієї діяльності з визначальними її умовами і результатами, завдяки чому ці закони розкривають і власне людську діяльність, і характер тієї чи іншої системи суспільних відносин;

2) на відміну від економічних та інших видів законів, соціологічні закони відображають функціонування і розвиток як усього суспільства, так і окремих соціальних груп (об'єктів) усередині суспільства як цілісної системи, утворюючи в цій цілісності системоутворюючі зв'язки;

3) виражають взаємозв'язок економічних, політичних, демографічних, психологічних, виховних, соціокультурних та інших сторін суспільного життя як компонентів конкретної соціальної системи суспільства;

4) мають статистичну природу, обумовлену вірогідним характером прояву соціальної причинності, тобто вони виражають як загальну спрямованість розвитку суспільства і його підсистем, так і пануючу тенденцію зміни масових явищ за визначений проміжок часу і тому часто виступають як закони-тенденції;

5) виконують функцію стабілізації як соціального організму (об'єкта), так і суспільства в цілому, забезпечуючи його цілісність;

6) діють у сукупності з іншими соціальними законами, насамперед економічними, психологічними, педагогічними і т.ін.;

7) реалізуються і виявляються не взагалі, а в конкретній формі у процесі практичної діяльності людей, у взаємодії всіх сил, що беруть участь у соціальному процесі — як особистостей, так і різних соціальних груп.

3.2. Класифікація соціологічних законів

Слід зазначити, що в суспільстві діють соціологічні закони різних видів і структурних рівнів. Це закони загальні, специфічні (особливі) і часткові, основні і неосновні, закони, що виражають причинні і функціональні залежності, закони розвитку, закони функціонування та інші.

За ступенем спільності і тривалості дії в соціології виділяють наступні закони.

- *Загальні (чи загальносоціологічні) закони*, що виявляються протягом усієї історії розвитку людства, діють у всіх суспільних системах і характеризують функціонування всього суспільства. Наприклад, закон соціалізації, закон суспільного поділу праці, закон соціальної гармонії, закон соціальної мобільності, закон вартості, закон товарно-грошових відносин, закон залежності будь-якого соціального явища від співвідношення базису і надбудови чи закон детермінації соціального явища станом матеріальних продуктивних сил суспільства й ін.

- *Специфічні (чи особливі) закони*, дія яких обмежена однією чи декількома суспільними системами. Наприклад, закони, пов'язані з переходом від одного типу суспільства до іншого, закони первинного накопичення капіталу, закони класової боротьби і т.ін.

- *Часткові (чи частковосоціологічні) закони*, що діють протягом часу існування якої-небудь суспільної системи і характеризують функціонування окремих елементів соціальної сфери (соціальних спільнот, класів, **груп** і т.ін.) у їхньому взаємозв'язку із суспільством. Наприклад, закони організації і життєдіяльності колективу, родини, тієї чи іншої соціальної **групи** і т.ін.

Крім того, за способом прояву в соціології розрізняють також динамічні і статистичні закони.

Динамічні закони визначають напрям, чинники і форми соціальних **змін**, фіксують твердий, однозначний зв'язок між послідовністю подій у **конкретних** умовах. Динамічні закони поділяються на причинні і функціональні. *Причинні динамічні закони* фіксують точно визначені зв'язки розвитку соціальних явищ. Наприклад, роль способу виробництва при переході від одного типу суспільних відносин до іншого. Що стосується *функціональних динамічних законів*, то вони відбивають зафіксовані емпірично і чітко повторювані взаємозалежності між соціальними явищами.

Динамічні закони охоплюють усі без винятку соціальні об'єкти і виражають причинні і функціональні зв'язки соціальних явищ. До них, Наприклад, може бути віднесений закон обумовленості (залежності) **соціального стану людини (соціальної групи) від характеру розподілу праці в суспільстві й ін.**

Статистичні закони, на відміну від динамічних, не детермінують соціальні явища, а відбивають основні напрями змін, їх тенденції при збереженні стабільності даного соціального цілого. Інакше кажучи, ці закони обумовлюють зв'язок явищ і процесів соціальної дійсності не точно, а з визначеним ступенем імовірності. Сутнісною характеристикою статистичних законів є те, що вони виражають властивості системи, цілого на основі вірогіднісного зв'язку елементів даної системи. Ці закони розкривають необхідні внутрішні зв'язки між масовими явищами

3 2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики

випадкового характеру, що мають загальну підставу. Прикладом прояву статистичних законів можуть бути демографічні процеси, процеси плинності робочої сили, процеси товарного виробництва і багато інших.

Крім того в соціологічній науці прийнято також виділяти два типи соціологічних законів, органічно пов'язаних між собою. Це закони розвитку (процесу) і закони функціонування (організації, будівлі, структури).

Закони розвитку характеризують переходи від одного етапу, стану соціального об'єкта, явища чи процесу до іншого етапу, стану, тобто їхні якісні зміни, перетворення і т.ін. Наприклад, *закон прискорення історичного розвитку* свідчить, що на кожен наступний стадію іде менше часу, ніж на попередню. Чим ближче до сучасності, тим сильніше стискується спіраль історичного часу, суспільство розвивається швидше і динамічніше.

Інший *закон розвитку історії* проголошує, що народи і нації розвиваються з неоднаковою швидкістю. От чому в Америці чи Україні поряд з індустріально розвиненими регіонами сусідять райони, де проживають народи з доіндустріальним (традиційним) укладом життя.

У свою чергу *закони функціонування* виражають зв'язки і взаємодії елементів соціального явища, процесу, цілісного соціального організму, спосіб їх взаємного існування у визначеній якості, соціальному просторі і часі. Україн важливо розрізняти форми прояву законів соціального розвитку і функціонування. Закони розвитку виявляються у причинах зміни процесів, ситуацій. Форма прояву законів функціонування — це наслідок функціонування явища, що служить збереженню соціальної системи, у якій дане соціальне явище діє. Наприклад, підготовка фахівців вищої кваліфікації є наслідком функціонування системи освіти. Удосконалювати цей наслідок (тобто систему освіти) — значить не тільки зберігати, але і зміцнювати ту соціальну систему, для якої готуються кадри фахівців.

Важливо підкреслити, що і закони функціонування (організації), і закони розвитку (процесу) розкривають дії одних соціальних сил — сил даного суб'єкта соціального процесу. Однак результати їх взаємодії різні — перші закони характеризують необхідність і визначеність саме даної організації сил даного суб'єкта, другі — визначеність і необхідність тієї чи іншої тенденції зміни, розвитку.

Таким чином, система соціологічних законів є ніби "кістяком", до якого приростає "тіло" суспільного організму. А їх природа вказує на соціальний зміст, динамічні і статистичні особливості, форму і сферу реалізації цієї системи.

У цьому зв'язку *механізм дії соціологічних законів* є сукупністю ланок (явищ, процесів, відносин), через які реалізується об'єктивний зв'язок, що виражається ними. Серед цих ланок особливе місце посідає діяльність людей, соціальних інститутів і організацій, залежно від яких можуть змінюватися як механізм дії, так і форма прояву соціологічних законів, тобто стійке, послідовне наближення змін масового явища чи процесу до визначеного стану, рівня розвитку через інтеграцію великого числа індивідуальних соціальних дій.

Таким чином, *соціологічні закони* складаються як рівнодіюча сукупних дій усіх членів суспільства і реалізуються через зіткнення інтересів різних соціальних груп.

Дія соціологічних законів охоплює всю сферу соціальної дійсності (соціального виробництва), у якій ці закони виникають, реалізуються і діють. Вона здатна розширюватися і звужуватися. Соціологічні закони не можуть бути довільно скасовані людьми і діють незалежно від того, бажані вони людям чи ні, пізнали вони їх чи ні.

У соціології як відносно молодій науковій дисципліні ще не склалася чітка класифікація соціологічних законів. У той же час, як свідчить практика розвитку соціологічного знання, *соціологічні закони* можна класифікувати за різними критеріями і підставами.

По-перше, за критерієм специфіки соціальних систем, відображених даними законами. Тут можна виділити три групи соціологічних законів.

1. Закони, що діють на рівні соціальних інститутів (наприклад, діалектичної єдності людини і соціальної сфери).
2. Закони, що відображають розвиток компонентів соціальної структури суспільства (наприклад, постійного збільшення самостійного населення; прискореного зростання міського населення й ін.).
3. Закони, що діють на рівні конкретних суспільних систем (наприклад, закон самовдосконалення соціальних систем, пропорційного і планомірного їхнього розвитку й ін.).

По-друге, при управлінні соціальними процесами в суспільстві, а також при розробці прогнозів і планів його розвитку важливо враховувати дію наступних соціологічних законів.

1. Закону соціального порівняння, що виражає суспільні зв'язки між індивідами (соціальними групами) на основі реального життєвого положення і його сприйняття, що складається шляхом зіставлення.
2. Закону вільного часу, який полягає в тому, що для підвищення ефективності виробничої діяльності суспільство повинне виділяти із сукупного часу частину вільного.
3. Закону зростання потреб, що характеризує об'єктивний характер

3 2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики

динаміки людських потреб (участь одних, виникнення нових, їх розвиток, заміщення і т.ін.) із удосконаленням матеріального виробництва, зміною умов, якості і способу життя.

4. Закону великих чисел, що виражає логіку кількісних змін у суспільних системах. Соціальні процеси і дії людей (попит, народжуваність, міграція, задоволеність, суспільна думка), будучи явищами масовими, підкоряються статистичним закономірностям, соціологічний зміст яких — у варіативності вибору, розходженні (збігу) інтересів, мотивів, переваг, матеріальних можливостей тощо.

По-третє, у практиці соціологічних досліджень велике значення має класифікація соціологічних законів за формами зв'язків. Виділяють такі групи соціологічних законів.

1. Закони, що відбивають інваріантне існування спеціальних зв'язків чи пов'язаних з ними явищ. Відповідно до них, якщо є явище А, то обов'язково повинне бути і явище Б. Наприклад, у будь-якому суспільстві, заснованому на системі тоталітарного управління, існує латентна (прихована) опозиція.

2. Закони, що відбивають тенденції суспільного розвитку. Вони обумовлюють динаміку структури соціального об'єкта, перехід від одного типу взаємин до іншого. Цей визначальний вплив попереднього стану структури на наступний носить характер закону розвитку (так, якісні зміни в трудовому колективі обумовлюють зростання його впливу на всі соціальні відносини).

3. Закони, що встановлюють функціональну залежність між соціальними явищами. Закони функціонування забезпечують стан відносної стійкості тієї чи іншої соціальної системи (наприклад, чим активніше люди беруть участь у політичній практиці, в управлінні справами суспільства, тим вища в кінцевому рахунку їхня політична культура).

4. Закони, що фіксують причинні зв'язки між соціальними явищами. Розмежування законів, що фіксують "функціональні" і "причинні" зв'язки, не означає, що функціональність не може бути видом причинності. Функціональний зв'язок може виражати, а може і не виражати причинність. Ці поняття збігаються лише частково. Наявність функціональної залежності ще не свідчить про сутнісні причинні відносини (наприклад, найважливішою і необхідною умовою соціальної інтеграції є раціональне поєднання суспільних і особистих інтересів).

5. Закони, що встановлюють імовірність зв'язку між соціальними явищами (так, імовірність правопорушень серед сільської молоді зростає в зв'язку з її міграцією в місто і т. ін).

І, нарешті, *по-четверте*, велике значення в соціології мають закони перетворювальної діяльності людей, спрямованої на зміну (вдосконалення)

даного соціального явища чи процесу відповідно до його законів. Ця діяльність здійснюється свідомо відповідно до розроблених прогнозів, соціальних проєктів чи планів і за законами, властивими їй. Найбільш конкретне їхнє втілення досягається у створенні соціальних технологій у тому чи іншому виді людської діяльності.

Отже, соціологія як наука спирається на складну ієрархічну систему законів, що характеризують особливість соціального буття в його різних проявах — від загальносоціологічної сутності явища чи процесу до його індивідуального одиничного здійснення — і його свідоме перетворення в інший, більш досконалий стан. Пізнаючи соціологічні закони, людина може свідомо використовувати їх у своїй перетворювальній діяльності, а також видозмінювати форму й умови їх дії.

Більше того, соціологічні закони мають велике значення в дослідженні суспільних явищ, у управлінні соціальними процесами. Саме їх наявність і дія забезпечують можливість застосування наукового підходу в соціології.

3.3. Поняття і специфіка соціологічних категорій

Соціологічні категорії є основними і найбільш загальними поняттями соціології, що відображають об'єктивну соціальну дійсність в узагальненому вигляді [11, с 120], у її становленні, розвитку й утвердженні і, крім того, виступають "сходінками" пізнання соціальної дійсності, "цеглинками" соціологічної науки і соціологічного знання. Вони складають основу процесу мислення про соціальну дійсність, про ті явища і процеси, що протікають у тому чи іншому суспільному організмі.

Соціологічні категорії мають свої визначені особливості.

По-перше, вони відображають не суспільство в цілому, а конкретні його компоненти різної функціонально-структурної спрямованості.

По-друге, вони є не загальними, як філософські категорії, а специфічними, тобто діють лише в соціології.

По-третє, вони мають подвійне призначення: з одного боку, їхній розвиток збагачує спеціальні соціологічні теорії, що складають спеціальну методологічну основу соціології, а з іншого боку — поповнення їх арсеналу сприяє більш глибокому проведенню польових робіт із прикладної соціології (тому що це розширює можливості виміру нових явищ соціальної дійсності), більш широкому здійсненню операціоналізації (опису) соціологічних понять.

Для соціології гранично широкою і центральною категорією є категорія "соціальне" (від латинського *&ociaIII* — спільний, товариський, суспільний). Тому є доцільним прояснити суть цієї категорії більш

3.2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики

предметно. Так, у "Тлумачному словнику живої великоросійської мови" В. Даля соціальність визначається як "общественность, общежительность, гражд- данственность, взаимные отношения и обязанности гражданского быта, жизни", тобто те конкретно-емпіричне, що виявляється в поведінці людей і їх взаємодіях. У цьому визначенні "*соціальне*" притаманне й особистості — через громадянськість позиції, і спільноті — через соціальні відносини.

У працях К. Маркса поняття "соціальне" і "суспільне" розрізняються. Перше він використовував при аналізі відносин людей одне до одного, до умов життєдіяльності. Друге застосовувалося при аналізі суспільних відносин на рівні суспільства в цілому, взаємодії його сторін: політичної, економічної, ідеологічної тощо.

На основі проведеного аналізу [37, с. 13-17] можна зробити наступні висновки.

По-перше, соціальне — це внутрішня властивість, притаманна індивідам і спільнотам, що формується в результаті процесів соціалізації й інтеграції людини в суспільство, у суспільні відносини.

По-друге, соціальне відбиває зміст і характер взаємодій між суб'єктами (індивідами, групами, спільнотам) як результат виконуваних людиною визначених соціальних ролей, що він бере на себе, стаючи членом певної соціальної спільноти.

По-третє, соціальне є результатом взаємодії і може бути виражене в культурі, оцінках, орієнтаціях, поведінці, духовній діяльності, способі життя людей і т.ін. Як видно з рис.3.1, сучасне суспільство можна уявити як

свого роду систему, яка складається із окремих рівнів соціальних груп та їх зв'язків, і розглядається з таких позицій:

- фундаментальний рівень формування організації суспільства — це людство в цілому, яке складає свої інтереси як єдина цивілізація;
- соціальні інститути — стійкі, організовані форми спільної діяльності людей;
- соціальні класи, групи, спільноти, прошарки, верстви, кола;
- рівень окремого індивіда, особи, оскільки для соціології сама особистість є предметом вивчення — як суб'єкт та об'єкт соціальних відносин.

Економічна сфера

Політична сфера

Культурологічна сфера

життя

Рис.3.1. Суспільство як система взаємодій різних соціальних утворень

Це розмежування має велике методологічне значення при емпіричному аналізі проблем (тобто конкретному вивченні реального соціального світу, реальних людських відносин). Наприклад, знаючи характер соціальних норм на рівні суспільства, ми можемо визначити їхнє співвідношення

з груповими і міжособистісними формами їх функціонування. І навпаки, вивчаючи особистісні і групові цінності — вийти на загальносоціальний рівень.

Нарешті, соціальне може мати і позаособистісну форму буття. Наприклад, духовні і матеріальні цінності суспільства, груп, особистості; твори Мистецтва і літератури і багато чого іншого, у яких втілено соціальну ідею людини як їхнього духовного творця.

Як бачимо, категорія "соціальне" слугує, перш за все, для виявлення і відображення сутності суспільного життя людей (теоретичні і прикладні проблеми взаємодії природи і суспільства); специфіки соціальної форми руху матерії, тобто відмінності суспільства від об'єднань тварин; суперечливої єдності людини як суспільної істоти і разом з тим біологічного організму; структури суспільних систем з погляду оптимізації їх функціонування і розвитку.

Отже, категорія "соціальне" відображає і виражає специфіку буття суспільства як суб'єкта життєвого процесу в цілому, а відповідно — специфіку всіх соціальних процесів і соціальних суб'єктів.

Складність фактичного здійснення соціального процесу, різноманіття його соціальних суб'єктів, кожний з яких являє собою соціальну цілісність, відображається відповідною категорією (особистість, колектив, родина, соціальна група, спільнота, суспільство і т.ін.), а також має свої сутнісні характеристики, які виявляються через категорію соціальне.

3.4. Типологія і зміст соціологічних категорій

Усі соціологічні категорії умовно поділяють на два типи (види): *методологічні і процедурні*. Серед *методологічних категорій* виділяють п'ять основних груп.

Перша група методологічних категорій розкриває сутність соціальних зв'язків:

1) *соціальна система* — визначене, структурно впорядковане цілісне утворення, основними елементами якого є люди, норми, зв'язки і відносини;

2) *соціальний інститут* (від латинського *іншШиШш* — пристрій, заснування) — історично сформована, стійка форма закріплення й організації відносин між людьми у специфічних видах діяльності;

3) *соціальна організація* — складна, взаємозалежна система соціальних позицій і ролей, виконуваних індивідами, об'єднаними для реалізації визначених загальних цілей організованим способом;

4) *соціальний контроль* — механізм саморегуляції в соціальних системах (групах, колективах, інститутах, організаціях, у суспільстві в цілому), здійснюваний за допомогою нормативного (морального, правового, адміністративного і т.ін.) регулювання поведінки людей з метою забезпечення соціального порядку;

5) *соціальні дії* — визначена система вчинків, засобів і методів, за допомогою яких особа чи група має намір змінити поведінку, установки або думки інших осіб чи груп;

6) *соціальні відносини* — вид суспільних відносин, що тлумачаться в науковій літературі подвійно: у широкому і вузькому значеннях. У *широкому сенсі* вони означають відносини між будь-якими соціальними спільнотами (наприклад, колективами підприємств, населенням різних регіонів і ін.); у *вузькому* — відносини між класами, соціальними шарами і групами, що посідають різне положення в суспільстві, беруть неоднакову

участь у його економічному, політичному і духовному житті та розрізняються рівнем і джерелом доходів, структурою особистого споживання;

7) *соціальна сфера* — галузь відносин між групами, що посідають різне соціально-економічне положення в суспільстві, у першу чергу розрізняються роллю в суспільній організації праці, відношенням до засобів виробництва, джерелами і розмірами одержуваної частки суспільного багатства. У такому (вузькому) розумінні соціальна сфера відбиває лише один аспект суспільного життя — відносини, пов'язані з характером суспільної нерівності, розходженнями в положенні груп у суспільстві. Трактують соціальної сфери в широкому сенсі дає уявлення про те, як функціонують ті чи інші галузі невиробничої сфери народного господарства: торгівля, побут, охорона здоров'я, освіта, спорт, комунальне обслуговування й інші галузі;

8) *соціальна залежність* — визначений елемент соціальних відносин, що виникає між людьми, які живуть в одному суспільстві, і впливає зі свідомих впливів одне на одного членів суспільства (соціальна залежність — важлива основа встановлення законів);

9) *соціальний зв'язок* — організована система відносин, інститутів і засобів соціального контролю, що єднає індивідів, підгрупи й інші основні елементи у функціональне ціле, здатне до самозбереження і розвитку;

10) *соціальний факт* — фіксована одинична суспільно значуща подія (чи сукупність однорідних подій) соціальної реальності, вихідний момент соціологічного й інших видів соціального аналізу.

Друга група методологічних категорій розкриває зміст соціальних спільнот:

1) *суспільство* (глобальне суспільство) — найважливіша категорія, спосіб буття людства, що історично розвивається, сукупність зв'язків і відносин між людьми, що складаються на основі їхньої спільної діяльності і культури;

2) *соціальна спільнота* — реально існуюча й емпірично фіксована сукупність індивідів, що відрізняється відносною цілісністю і виступає самостійним суб'єктом історичної і соціальної дії і поведінки (до найважливіших з них належать: соціальні групи, у тому числі класи; національні, територіальні, професійні спільноти; трудові колективи; родини);

3) *соціальний клас* — велика група людей, що розрізняється за місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їхнім ставленням до засобів виробництва, за їхньою роллю в суспільній організації праці, тобто за способом одержання і розмірам тієї частки суспільного багатства, якою вони володіють (класи — це складні соціальні утворення, в рамках яких можуть виділятися соціальні верстви, прошарки, групи);

4) *соціальний шар* — соціальне утворення, об'єднане внутрішнім зв'язком, почуттям належності, що має орієнтовно окреслений принцип відокремлення,

3 2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики

який знаходить своє вираження в тому, що в основу взаємодії між членами шару покладається висота суспільного становища (іноді в соціології соціальний шар розглядається як проміжна, перехідна суспільна група, що не володіє всіма ознаками класу і досліджується в контексті соціально-класової структури суспільства);

5) *соціальна група* — відносно стійка сукупність людей, об'єднаних загальними інтересами, цінностями, нормами свідомості і поведінки, що складається в конкретно-історичних умовах певного етапу розвитку суспільства (розрізняють великі, середні і малі соціальні групи);

6) *особистість* — стійка система соціально значущих рис, що характеризують індивіда як члена того чи іншого суспільства чи спільноти, включеного в систему соціальних відносин шляхом предметної діяльності і спілкування. Іншими словами, особистість — це продукт суспільних відносин.

Третя група методологічних категорій розкриває сутність соціальних процесів:

1) *соціальний процес* — серія явищ взаємодії людей чи серія явищ, що відбуваються в організації або структурі груп, які змінюють відносини між людьми чи відносини між складовими елементами спільноти і характеризують перехід з одного стану в інший зі зміною якісних або кількісних характеристик;

2) *соціалізація* — процес становлення особистості, що забезпечує включення індивіда в систему цінностей (норми, установки, зразки поведінки і діяльності) і культуру суспільства, соціальної спільноти чи групи, їх засвоєння і створення на цій основі сприятливих умов життєдіяльності;

3) *соціальна адаптація* — процес взаємодії індивіда чи соціальної групи із зовнішнім середовищем, у результаті якої відбувається засвоєння нової соціальної ситуації;

4) *соціальна мобільність* (чи соціальне переміщення) — процес переходу людей з одних соціальних груп чи прошарків до інших, а також їх просування до позицій з вищим статусом, престижем, доходом і владою (соціальне сходження) або рух до нижчих ієрархічних позицій (соціальне низходження, деградація);

5) *соціальна інтеграція* — сукупність процесів, унаслідок яких відбувається зчеплення різнорідних взаємодіючих елементів у соціальну спільноту (ціле, систему), що забезпечує певну стійкість і рівновагу суспільних відносин;

6) *соціальний конфлікт* — процес, у якому індивід чи група прагне досягнення власних цілей (задоволення потреб, реалізація інтересів) шляхом усунення, знищення чи підпорядкування собі іншого індивіда чи групи, що прагнуть подібних чи ідентичних цілей;

7) *соціальна дезорганізація* (чи аномія) — сукупність соціальних процесів, які призводять до того, що в рамках визначеної спільноти відбуваються дії, що

Розділ 3. Соціологічні закони і категорії

.61

відхиляються від норми й оцінюються негативно, а також перевищують припустимий оптимум, загрожуючи усталеному плину процесів колективного життя.

Четверта група методологічних категорій розкриває суть соціального розвитку:

1) *соціальний прогрес* — послідовне сходження до більш складних форм суспільного життя, яка здійснюється в результаті вирішення протиріч, що розгортаються на попередніх етапах і фазах соціального розвитку, і яке глибоко змінює всі сфери колективного життя, структуру (як на макро-, так і мікрорівнях) спільнот, їхню культуру і спосіб задоволення повсякденних потреб;

2) *соціальна дія* — спосіб вирішення соціальних проблем і протиріч, в основі якого лежить зіткнення інтересів і потреб основних соціальних сил даного суспільства;

3) *соціальний рух* — спільна дія різних соціальних (демографічних, етнічних і ін.) груп, об'єднаних загальною метою, цінностями, системою норм, що регулюють їх поведінку, неформальним лідером і специфічними способами символізації своїх цінностей в ідеології;

4) *соціальна діяльність* — спосіб існування і розвитку соціальної дійсності, прояв соціальної активності індивіда або групи чи цілеспрямоване відображення і перетворення навколишнього світу;

5) *соціальний розвиток* — постійне поліпшення функціонування соціальних груп, спільнот і суспільства в цілому;

6) *соціальна інновація* (нововведення) — запровадження нових форм організації праці, життєдіяльності людей і управління, що охоплює не тільки окремих соціальний об'єкт (наприклад, підприємство), але і їх сукупність, тобто соціальну організацію, інститут, спільноту і і т.н.

П'ята група методологічних категорій розкриває характер використання соціологічних знань у практиці суспільного життя:

1) *соціальне проектування* — обґрунтоване конструювання соціального об'єкта як стану, так і процесу, що відповідає заданим вимогам наміченого до побудови в близькому або віддаленому майбутньому;

2) *соціальне прогнозування* — одна з форм конкретизації наукового передбачення, доведення гіпотез до втілення в теоретичні й імітаційні моделі, тобто випереджального проектування і конструювання соціальних об'єктів;

3) *соціальне планування* — система розробки планів економічного і соціального розвитку на всіх рівнях організації суспільства (його сутність — у науково обґрунтованому визначенні цілей, задач, показників, завдань і заходів, встановленні термінів, темпів і пропорцій розвитку соціальних об'єктів);

4) *соціальна технологія* — сукупність прийомів, методів і впливів, що

3.2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики
застосовуються для досягнення поставлених цілей у процесі соціального планування і розвитку, вирішення різного роду соціальних проблем (підвищення продуктивності праці, вдосконалення організації управління, цілеспрямований вплив на суспільну думку і т.п.).

Процедурні соціологічні категорії відображають особливості збору, аналізу й обробки соціальної інформації і діють, як правило, при організації і проведенні соціологічних досліджень. Центральне місце тут належить категорії "соціологічне дослідження" і сукупності понять, що розкривають її зміст. Це — методологія, методика і техніка соціологічного дослідження з безліччю їх видів, соціологічний вимір з різними його прийомами, емпірична інтерпретація понять, анкетування, опитування, спостереження, експериментування, програма соціологічного дослідження, технології дослідження, процедури дослідження, анкета, інтерв'ю, контент-аналіз і т.п.

На завершення цього розділу зазначимо, що кожна з категорій соціології відображає окрему сторону об'єктивного світу. У той же час не окремі категорії, а їх зв'язок, діалектична єдність дають адекватне уявлення про те чи інше соціальне явище, процес, соціальний інститут, соціальну систему, соціальну діяльність людей. Разом з тим, із розвитком об'єктивної соціальної дійсності і поглибленням соціологічного знання змінюються роль і місце окремих категорій, виникають нові, тобто відбувається подальший розвиток уже сформованих категорій.

Таким чином, соціологічні поняття і категорії є вузловими пунктами виділення й аналізу різних соціальних систем, суспільства в цілому, а також "сходінками" проникнення мислення в сутність соціальної дійсності. Вони наповнюються реальним соціальним змістом лише через свої системоутворюючі елементи — конкретних індивідів та їх практичну діяльність.

На завершення зазначимо, що соціологічні закони — це істотні, необхідні, стійкі і повторювані причинні зв'язки між явищами і процесами як в окремих соціальних системах і підсистемах так і в суспільстві в цілому. Вони виникають, виявляються і реалізуються через масову практичну діяльність людей. У свою чергу, люди не можуть скасувати дії соціологічних законів, якщо існують відповідні умови для їх виникнення. Вони здатні лише використовувати (прискорювати чи уповільнювати) їхні дії у своїх інтересах.

Основні ознаки соціологічних законів: закон діє лише за наявності визначених умов; за наявності умов закон діє завжди і скрізь; умови дії закону реалізуються не цілком, а частково і приблизно.

Механізм дії соціологічних законів являє собою сукупність ланок (явищ, процесів, відносин), через які реалізується об'єктивний зв'язок, що виражається законами. У свою чергу діяльність людей, соціальних інститутів і організацій можуть змінювати як механізм дії, так і форму прояву соціологічних законів.

Класифікація соціологічних законів здійснюється за такими критеріями: за специфікою соціальних систем, стосовно яких діють закони; за характером управлінських дій і процесів; за формами соціальних зв'язків, що відображаються законами; за характером перетворювальної діяльності людей.

Соціологічні категорії — це основні і найбільш загальні поняття соціології, що відображають об'єктивну соціальну дійсність в узагальненому вигляді, у її становленні, розвитку й утвердженні. Центральною для соціології визнають категорію "соціальне", яка відображає і виражає специфіку буття суспільства як суб'єкта життєвого процесу в цілому, а відповідно — специфіку всіх соціальних процесів і суб'єктів.

Соціологічні категорії умовно поділяють на два типи: методологічні та процедурні. До *методологічних* належать категорії, які розкривають: сутність соціальних зв'язків (соціальні системи, інститут, організація, контроль, дія, відносини, сфера); зміст соціальних спільнот (суспільство, спільнота, клас, шар, група, особистість); сутність соціальних процесів (адаптація, мобільність, інтеграція, конфлікт, дезорганізація, соціалізація); сутність соціального розвитку (прогрес, дія, рух, діяльність, розвиток, інновація); характер використання соціологічних знань у практиці суспільного життя (проекування, прогнозування, планування, технології). *Процедурні* категорії відображають особливості збору, аналізу й обробки соціальної інформації, організації соціологічних досліджень і обробки їх результатів (соціологічне дослідження, методологія, методика і техніка дослідження, соціологічний вимір і його прийоми, емпірична інтерпретація понять, програма і технології дослідження та ін.)-

Соціологічні категорії і поняття наповнюються реальним соціальним змістом через свої системоутворюючі елементи — практичну діяльність конкретних індивідів.

3 2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики
? Питання для самоконтролю

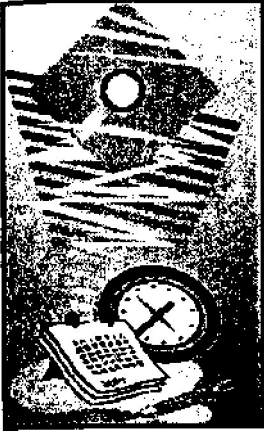
1. У чому сутність поняття "соціологічний закон"? Яка його відмінність від законів інших наук?
2. Які структура і види соціологічних законів?
3. За якими критеріями класифікуються соціологічні закони?
4. Що таке категорії соціології, у чому їхня сутність і відмінність від соціологічних законів?
5. За якими ознаками здійснюється типологія соціологічних категорій? У чому полягає їх роль у розвитку соціологічного знання?
6. У чому зміст основних категорій соціології? Дайте їхню класифікацію за різними підставами.

Список рекомендованої літератури

1. Лукашевич Н. П., Туленков Н. В. Социология: Учеб. пособ. — К.: МАУП, 2002.
2. Сірий С. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії / Навч. посіб. — К.: Атіка, 2004.
3. *Соціологія*: Навч. посіб. / За ред. С. О. Макеєва — К.: Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1999.
4. Уледов А. К. Социологические законы. — М.: Мысль, 1975.
5. Якуба О. О. Соціологія: Навч. посіб. — Х.: Константа, 1996.

Розділ 4. МЕТОДИКА І ТЕХНІКА СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Логіка викладу та засвоєння матеріалу:

- сутність і типологія соціологічного дослідження;
- програма соціологічного дослідження;
- основні методи збирання соціологічної інформації;
- аналіз соціологічної інформації та її надійність.

4.1. Сутність і типологія соціологічного дослідження

Соціологічне дослідження - це система логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою: отримати достовірну інформацію про ті соціальні явища або процеси, що вивчаються, про тенденції або суперечності їх функціонування і розвитку, щоб ці дані могли бути використані в практиці соціального управління різноманітними галузями суспільного життя [5.с.12].

Інакше кажучи, *соціологічне дослідження* є багатограним науковим процесом вироблення нових знань, який об'єднує теоретико-методологічний і емпіричний рівні соціального пізнання, що відповідно забезпечує його цілісність і дає конкретне уявлення про будь-які сторони соціальної реальності, про різноманітні види суспільної діяльності людей.

Важливо зазначити, що будь-яке *соціологічне дослідження* містить у собі *чотири взаємопов'язаних етапи*: 1) підготовка соціологічного дослідження; 2) збирання первинної соціологічної інформації (отримані в Різній формі дані, що потребують подальшого опрацювання та аналізу);

66 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики

3) підготовка та безпосереднє опрацювання інформації; 4) аналіз отриманої інформації, підбиття підсумків дослідження та розроблення відповідних висновків і рекомендацій.

У залежності від *рівня наукового знання* соціологічні дослідження поділяються на *теоретичні* й *емпіричні*. Розподіл соціолога на "*теоретичну*" й "*емпіричну*" пов'язаний з рівнями знання (теоретичний та емпіричний) у соціології; розподіл же соціології на "*фундаментальну*" і "*прикладну*" — з орієнтацією (функцією) соціології на власне наукові чи практичні завдання.

Так, емпіричне дослідження може проводитися в рамках як фундаментальної, так і прикладної соціології. Якщо його мета — побудова теорії, то воно належить за своєю орієнтацією до фундаментальної соціології. Якщо ж його мета — вироблення практичних рекомендацій, то воно належить до прикладної соціології. Соціологічне дослідження, будучи емпіричним за рівнем одержуваного знання, може бути й прикладним за характером розв'язуваної задачі — перетворення соціальної дійсності. Це ж стосується і теоретичних досліджень за рівнем соціологічного знання. Таким чином, прикладні дослідження не утворюють особливого рівня. Це ті ж (теоретичні й емпіричні дослідження) за рівнем соціологічного знання, але з прикладною орієнтацією.

У соціології існують не лише *наукові* чи *прикладні* соціологічні дослідження, але й *змішані*, у яких вирішуються як наукові, так і практичні задачі. Незалежно від того, проводиться дослідження на одному чи двох (теоретичному й емпіричному) рівнях соціологічного знання, або воно є тільки науковим чи прикладним, воно, як правило, містить у собі й вирішення методологічних питань.

Необхідно також підкреслити, що у загальному випадку будь-яке соціологічне дослідження складається з *трьох основних стадій*, кожна з яких може бути самостійним дослідженням.

Перша стадія — власне *методологічна* — пов'язана з розробкою програми соціологічного дослідження на основі або вже наявних знань і методів, або сформованих заново та спеціально призначених для даного дослідження.

Друга стадія — *емпірична* — пов'язана з одержанням емпіричного знання. Це передусім соціологічне дослідження, робота, як кажуть, на об'єкті, тобто збирання соціологічної інформації, її обробка та аналіз.

Третя стадія — *теоретична* — пов'язана з одержанням теоретичного знання, побудовою, наприклад, типології, формуванням і розвитком соціологічних теорій.

Крім того необхідно розуміти, що *конкретний вид соціологічного дослідження* завжди обумовлений характером поставлених цілей і завдань. Саме відповідно до них і розрізняють *три види соціологічного дослідження: розвідувальне, описове й аналітичне.*

Розвідувальне дослідження (іноді його називають ще пілотажним чи зондажним) вирішує дуже обмежені за своїм змістом завдання. Воно охоплює, як правило, невеликі обстежувані сукупності і ґрунтується на спрощеному і стислому за обсягом інструментарії. Цей вид соціологічного дослідження використовується, зазвичай, для попереднього обстеження визначеного соціального об'єкта, явища або процесу. Виконуючи допоміжні завдання, *розвідувальне дослідження* постачає оперативні дані. У цьому сенсі можна говорити й про такий його різновид як *експрес-опитування*, мета якого полягає в отриманні окремих даних, що особливо цікавлять дослідника (чи керівника-менеджера) у певний момент.

Описове дослідження — вид соціологічного аналізу, що дозволяє сформувати відносно цілісне уявлення про досліджуване соціальне явище чи процес, його структурні елементи. Осмислення й облік такої всебічної інформації допомагають краще розібратися в обстановці, більш глибоко обґрунтувати і раціонально визначити засоби, форми і методи управління соціальними процесами. Цей *вид соціологічного дослідження* проводиться, як правило, на основі повної і докладно розробленої програми, а також на базі методично апробованого інструментарію.

Аналітичне дослідження ставить за мету найбільш поглиблене вивчення соціологічних явищ, коли потрібно описати не тільки структуру, але й дізнатися, що визначає його основні кількісні та якісні параметри. Саме завдяки такому призначенню цей вид соціологічного дослідження має особливо велику наукову і практичну цінність.

Так, якщо в ході описового дослідження встановлюється, чи є зв'язок між характеристиками досліджуваного явища, то в ході *аналітичного дослідження* з'ясовується, чи носить виявлений раніше зв'язок причинний характер. Аналітичне дослідження істотно відрізняється від інших (раніше розглянутих) видів соціологічного дослідження не тільки складністю і змістом свого підготовчого етапу та етапу збирання первинної соціологічної інформації, але й більш ретельним підходом до аналізу, узагальнення і пояснення отриманих результатів.

Різновидом аналітичного дослідження можна вважати *соціологічний експеримент*. Його проведення припускає створення експериментальної ситуації шляхом зміни у той чи інший спосіб звичайних умов функціонування соціального об'єкта. У ході соціологічного експерименту особлива

3.2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики
увага приділяється вивченню "поведінки" тих чинників, що додають об'єкту нові риси і властивості. Підготовка і проведення будь-якого експерименту — справа достатньо трудомістка, яка потребує глибоких спеціальних знань і методичних навичок у дослідників.

У залежності від того, розглядається досліджуваний об'єкт у *статистиці* чи в *динаміці*, можуть бути виділені ще *два види* соціологічного дослідження — *крапкове* і *повторне*.

Крапкове (чи *разове*) дослідження подає інформацію про стан і кількісні характеристики будь-якого соціального явища чи процесу в момент його вивчення. Ця інформація у визначеному змісті може бути названа статичною, оскільки відбиває нібито моментальний "зріз" об'єкта, але не дає відповіді на питання про тенденції його зміни у часовому просторі.

Така інформація може бути отримана лише в результаті кількох досліджень, проведених послідовно через визначені проміжки часу. Подібні дослідження, засновані на єдиній програмі та єдиному інструментарії, називаються *повторними*. Власне кажучи, вони являють собою спосіб порівняльного соціологічного аналізу, спрямованого на виявлення динаміки розвитку соціального об'єкта.

Особливим *видом повторного дослідження* є *панельне*. Припустимо, що в ході повторного дослідження з'ясовується ступінь ефективності вищої освіти. Зазвичай він визначається незалежно від того, як змінився об'єкт за період між первинною і повторною стадіями дослідження. Панельне ж дослідження передбачає кількаразове вивчення тих самих об'єктів через задані інтервали часу. Тому для *панельних досліджень* доцільно дотримувати такі інтервали, що дозволяють максимально зберігати стабільність досліджуваної сукупності об'єкта як за його величиною, так і за складом. Вони дають гарну можливість оновлювати і збагачувати інформацію, що відбиває динаміку, а також спрямованість розвитку соціального об'єкта.

У той же час може виникнути правомірне запитання: чи існує залежність між соціальними явищами і видами соціологічного дослідження, за допомогою яких вони можуть бути вивчені? У принципі, прямої залежності тут немає. Практично будь-яке соціальне явище може бути розглянуте *на рівні розвідувального, описового чи аналітичного дослідження*, що має *крапковий* чи *повторний* (панельний) характер, а також використовує різні методи збирання первинної інформації.

Разом з тим це не означає, що сам дослідник у кожному випадку нічим не зв'язаний у виборі того чи іншого виду соціологічного дослідження. Спрямованість такого вибору всякий раз впливає, як мінімум, із *двох*

важливих обставин: мети, практичної і наукової доцільності дослідження, а також із сутності й особливостей того явища, що має бути вивчене. Перед остаточним вибором типу чи виду соціологічного дослідження бажано об'єктивно оцінити свої можливості, особливо глибину знань щодо його методики, техніки й організації, а також відповідних практичних навичок.

Так у загальному вигляді вибудована за різними підставами класифікація видів (типів) соціологічного дослідження, що може бути представлена у такий спосіб (табл. 4.1):

Таблиця 4.1. Класифікація (типологія) соціологічних досліджень

№	Підстава класифікації	Види соціологічних досліджень
1.	Характер знання	Методологічні, неметодологічні.
2.	Рівень знання	Теоретичні, емпіричні
3.	Орієнтація дослідження	Фундаментальні, прикладні
4.	Предмет дослідження	Соціологічні, комплексні (соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-психологічні й ін.)
5.	Характер цілей і завдань дослідження	Розвідувальні, описові, аналітичні
6.	Динаміка об'єкта дослідження	Разові (крапкові), повторні
7.	Вибіркова сукупність	Суцільні, вибіркові, змішані
8.	Масштаб дослідження	Міжнародні, загальнонаціональні, регіональні, місцеві

4.2. Програма соціологічного дослідження

Проведення будь-якого соціологічного дослідження обов'язково починається з розробки його *програми*, яку називають стратегічним документом наукового пошуку, що містить всебічне теоретичне обґрунтування методологічних підходів та методичних прийомів вивчення досліджуваного соціального явища чи процесу. Тому в науково-методичній літературі *програму соціологічного дослідження* у структурному відношенні розглядають з точки зору таких питань: 1) *загальні вимоги до програми*; 2) *методологічний розділ програми*; 3) *процедурний (або методичний) розділ програми*.

Загальні вимоги до програми впливають з її суті, адже *програма соціологічних досліджень* є теоретико-методологічною основою виконання процедури кожного дослідження. Відповідно цей науковий документ являє собою виклад теоретико-методологічних передумов (загальної

3.2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики концепції) дослідницьких операцій. Останні ґрунтуються на основі мети, гіпотез, правил, процедури, технології, логічної послідовності операцій з метою перевірки ходу досліджень та їх наслідків.

Загальна мета соціологічного дослідження визначає зміст і структуру його програми. Метою теоретичних соціологічних досліджень є сприяння вирішенню соціальних проблем шляхом розробки нових підходів до їх вивчення, а метою прикладних досліджень — практичне вирішення поставлених соціологічних проблем із подальшим запропонованням конкретних способів дій у визначений строк. Теоретико-прикладні і суто прикладні соціологічні дослідження мають переважно емпіричний характер, вони є підґрунтям досліджень теорій середнього рівня (спеціальних і галузевих) і вищого рівня (загальнометодологічних, фундаментальних).

Таким чином, програма соціологічного дослідження має переважно дві функції: 1) *науково-пізнавальну* (забезпечення теоретико-методичної цілісності дослідження); 2) *науково-організаційну* (забезпечення ефективності співпраці учасників дослідницького колективу, розподіл роботи між ними задля наукового і науково-практичного результату).

У багатьох літературних джерелах пропонується більш розширений варіант щодо кількості функцій програми соціологічного дослідження (теоретична, описова, інформаційна, критична, прогностична тощо), але усі вони, на нашу думку, лише конкретизують науково-пізнавальну і науково-організаційну функції як функції вищого рівня. Цим двом найбільш загальним функціям соціологічного дослідження відповідають насамперед і *два розділи програми: 1) методологічний; 2) процедурний* (або методичний).

I. Методологічний розділ програми соціологічного дослідження містить такі елементи або підрозділи:

1. *Формулювання проблеми*, тобто ситуації, яка вимагає невідкладного аналізу з метою вироблення рішення на рівні колективу, регіону, суспільства в цілому.

2. *Визначення мети* та постановка завдань дослідження, які конкретизують його загальну мету — цільову установку на кінцевий результат.

3. *Визначення об'єкта та предмета дослідження*: об'єкт впливає з формулювання проблеми, проблемної ситуації з усіма її суперечностями, а предмет впливає з об'єкта як його сторона

(грань, аспект), що безпосередньо досліджується.

4. Уточнення та інтерпретація головних категорій і понять, тобто їх структурування, всебічне пояснення їх змісту.

5. *Попередній системний аналіз об'єкта дослідження*, тобто систематизація літературних і практичних відомостей моделювання проблеми, що вивчається, її деталізація.

6. *Розгортання робочих гіпотез* — наукових припущень, які необхідно підтвердити або заперечити.

Методологічний розділ програми соціологічного дослідження органічно взаємопов'язаний з її процедурним розділом. Якщо перший закладає методологію дослідження, то другий розкриває його процедуру, тобто послідовність дослідницьких операцій.

// *Процедурний (або методичний) розділ програми соціологічного дослідження складається з таких компонентів або підрозділів:*

7. *Визначення вибіркової сукупності, що обстежується*, тобто обґрунтування системи вибірки. Система вибірки включає генеральну сукупність і сукупність вибіркової, які необхідно знати і науково складати. *Генеральна сукупність* — це вся сукупність одиниць спостереження, що має відношення до даної проблеми, хоча й може бути обмеженою територією, часом, професією, функціональними рамками. *Вибіркова сукупність* — це частина генеральної, безпосередній об'єкт вивчення за розробленою програмою відбору, відтворення характеристики генеральної сукупності на основі її репрезентації (представництва).

До основних типів вибірки належать: 1) *випадкова*, коли є повна інформація про генеральну сукупність (тут використовують таблицю "випадкового числа", добирання за датами народження, прізвищами, що починаються з літер, які є позначками чого-небудь); 2) *систематична*, коли з генеральної сукупності відбирають представників з кожної десятої чи двадцятої людини (або за іншим кроком); 3) *гніздова*, коли відбирають деякі статистичні групи (гнізда), що підлягають дослідженню; 4) *стратифікована*, коли процедура складання вибірки розбивається на етапи, на кожному з яких змінюється одиниця відбирання.

Обсяг вибірки як загальна кількість одиниць спостереження, що увійшли до вибіркової сукупності, залежить від ступеня однорідності генеральної сукупності, потрібного рівня точності результатів, кількості ознак вибірки (такий обсяг повинен становити не менш як 5% обсягу генеральної сукупності).

8. *Характеристика методів, що використовуються для збирання первинної соціологічної інформації.* При визначенні методів збирання соціологічної інформації (аналіз документів, спостереження, опитування, експеримент тощо) слід брати до уваги таке: 1) оперативність та економічність дослідження не повинні забезпечуватися за рахунок якості соціологічної

3.2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики інформації; 2) жоден з методів збирання соціологічних даних не є універсальним, тобто кожен з них має чітко визначені пізнавальні можливості; 3) надійність того чи іншого методу забезпечується не тільки його обґрунтованістю та відповідністю меті й завданням дослідження, а й дотриманням правил і процедур практичного застосування.

9. *Структура інструментарію для збирання соціологічної інформації* спрямована перш за все на виявлення необхідних якостей або відповідних сторін (аспектів) предмета дослідження. Отже, той чи інший блок питань та порядок їх розташування в інструментарії завжди має бути спрямований на виявлення необхідних властивостей предмета дослідження.

10. *Логічна схема опрацювання первинної соціологічної інформації* передбачає насамперед опрацювання, аналіз та інтерпретацію отриманих даних, а також формулювання на цій основі відповідних висновків і розробку певних практичних рекомендацій.

При проектуванні та організації соціологічного дослідження поряд з розробкою його програми важлива роль належить принципівому (стратегічному) і робочому планам дослідження, що відображають основні стратегічні й оперативні процедурні заходи, яких необхідно вжити. Принциповий (стратегічний) план соціологічного дослідження залежно від його виду має чотири варіанти:

- 1) *розвідувальний*, коли про об'єкт мало що відомо і відсутні умови для формулювання гіпотез;
- 2) *описувальний*, коли даних про об'єкт вистачає для описувальних гіпотез;
- 3) *аналітико-експериментальний* — найефективніший, коли є повне знання про об'єкт та умови для пояснювального передбачення і функціонального аналізу;
- 4) *повторювально-порівняльний*, коли є можливість виявити тенденції досліджуваних процесів, а також зіставляти дані у великому часовому інтервалі.

Поряд із розробкою стратегічного плану розробляється також *іробочий план* дослідження, який дає можливість передбачати і найефективніше визначати весь обсяг наукових, організаційних та фінансових витрат, а також надає дослідженню необхідної ритмічності на всіх його етапах.

Структурними компонентами робочого *плану* соціологічного дослідження виступають його етапи та різноманітні за видами і формою науково-дослідні й організаційно-технічні процедури і операції. Усі вони можуть бути згруповані в чотири блоки згідно з послідовністю їх здійснення.

Перший блок робочого плану визначає порядок обговорення й затвердження програми та інструментарію дослідження; формування і підготовку групи до збирання первинної інформації (наприклад, анкетерів); проведення пробного (зондажного) дослідження; внесення необхідних коректив у програму й інструментарій збирання первинної інформації за підсумками пробного дослідження; розмноження інструментарію (анкет, бланків-інтерв'ю, карток спостереження тощо).

3.2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики

Другий блок робочого плану фіксує всі види організаційних та методичних робіт, що забезпечують чітке проведення польового дослідження, тобто масового збирання первинної соціологічної інформації. Тут передбачається також вибір відповідного місця і часу для опитування, інформування опитуваних (респондентів) про мету, завдання і практичні результати дослідження, а також централізоване збирання заповнених анкет, бланків-інтерв'ю чи інших видів інструментарію.

Третій блок робочого плану охоплює всю сукупність операцій, які стосуються підготовки первинної інформації до опрацювання. Тут передбачається контроль за формуванням масиву інформації, яку необхідно ввести у комп'ютер. Крім того, попередньо намічаються заходи й операції щодо кодування відкритих запитань та вибракування зіпсованих анкет.

Четвертий блок робочого плану включає всі види робіт, що стосуються соціологічного аналізу результатів опрацювання отриманих даних, обговорення форми і змісту попереднього та підсумкового наукових звітів, формулювання висновків і розробки відповідних практичних рекомендацій для замовника соціологічного дослідження.

Слід зауважити, що під час підготовки й організації соціологічного дослідження крім розробки програми, стратегічного та робочого планів готують також *різноманітні допоміжні документи* (наприклад, картка вибірки, інструкція анкетеру або інтерв'юєру тощо), виконують розрахунки часових, організаційно-технічних, матеріальних, фінансових та інших витрат відповідно до встановлених нормативів. Усе це значно впорядковує проведення соціологічного дослідження, допомагає уникнути помилок, а також сприяє якісному збиранню інформації та її своєчасному опрацюванню й аналізу.

Розглядаючи технологічні засади розробки програми для більш якісного та ефективного проведення соціологічного дослідження, слід зупинитись і на проблемі *виміру*, що також має бути передбачена програмою, зокрема її процедурним (методичним) розділом. Адже *вимір* — це процедура приписування чисел значенням ознаки, яку вивчає соціологія, а також отримання числової моделі, дослідження якої замінює, по суті, аналіз об'єктів, оскільки йдеться про числову модель якостей цього об'єкта.

Таким чином, факти, що використовуються для соціологічного виміру, є *індикаторами*, а їх знаходження допомагає усвідомити, як і в якій формі

треба підійти до збирання інформації (інтерпретація основного поняття визначає, за якими напрямками аналізу має проводитися збирання інформації, а операціоналізація — про що треба збирати інформацію).

Отож, процедура пошуку *індикаторів*: 1) визначається операційним поняттям; 2) супроводжується збігом індикатора і операційного поняття (стать, вік тощо); 3) у ряді випадків вона вимагає використання кількох індикаторів на одне операційне поняття; 4) завжди залежить від характеру об'єкта соціологічного дослідження (це стосується як одного індикатора, так і їх сукупності).

Усім індикаторам властиві різноманітні характеристики, які в інструментарії виступають як варіанти відповідей на запитання. Вони розташовані в тій чи іншій послідовності за позиціями й утворюють відповідну шкалу вимірів. Шкали, у свою чергу, бувають різних типів: 1) номінальні; 2) порядкові (або рангові); 3) метричні (або інтервальні) (рис.4.1). Процедура, за допомогою якої вимірюваний об'єкт порівнюється з еталоном і отримує числове значення у визначеному масштабі або шкалі, називається *шкодуванням*.

Типи шкал

номінальна шкала
застосовується для виміру, перш за все, об'єктивних якостей респондентів (стать, сімейний стан, професія)

рангова або порядкова шкала
вимірює множини ознак і властивостей соціальних явищ

інтервальна або метрична шкала
вимірює ознаки і властивості, які можна виразити числом

Рис.4.1. Типи шкал вимірювання соціальних явищ

У свою чергу, *номінальні шкали* відбивають якості, тобто рівноправність об'єкта (1 — чоловік, 2 — жінка), *порядкові* — рівноправність і послідовність, тобто порядок ("більш ніж", "краще ніж"), *метричні* — • рівноправність, порядок і рівність дистанцій, тобто інтервалів між парами об'єктів за певною ознакою (зарплата, стаж, вік, прибуток). Усі ці параметри закладаються у програму соціологічного дослідження, що реалізується на основі наукових методів, диференційованих та інтегрованих між собою.

4.3. Основні методи збирання соціологічної інформації

Диференціація соціологічних методів дозволяє розглянути кожен з них окремо, підкреслюючи його специфіку. Така диференціація має різні рівні, серед яких наймасштабнішим є виділення таких основних *методів збирання соціологічної інформації*: 1) *аналіз документів*; 2) *опитування*; 3) *спостереження*; 4) *експеримент*. Кожний з цих методів диференціюється за певними ознаками, а також має свою внутрішню структуру.

Метод аналізу документів — основний спосіб збирання даних у соціологічних дослідженнях, який передбачає отримання та використання інформації, зафіксованої у рукописних або друкованих текстах на магнітних стрічках, кіноплівках, інших носіях соціальної інформації. Залежно від засобів фіксації даних документи розподіляють на: 1) текстові; 2) статистичні; 3) іконографічні, кожен з яких містить різноманітні форми документальних повідомлень.

Аналіз документів буває зовнішнім та внутрішнім. Зовнішній аналіз документів пов'язаний з появою документа, його загальною характеристикою, видом, формою, обставинами формування, автором, метою створення, надійністю і вірогідністю. Внутрішній аналіз документів — це дослідження їх змісту, сутності інформації, що в них міститься, у контексті завдань дослідження за відповідною схемою, визначенням текстових індикаторів ключових понять концепції дослідження.

Значно підвищують об'єктивність у розумінні документів спеціалізовані наукові методи аналізу, зокрема, логіко-семантичні або методи юридичного тлумачення закону тощо. Це один із проявів подальшої диференціації соціологічних методів, зокрема методу аналізу документів. Крім традиційного (класичного, якісного) *аналізу документів* застосовують і *контент-аналіз документів* (формалізований, кількісний). *Перший* передбачає все розмаїття розумових операцій, спрямованих на інтерпретацію змісту документа, а *другий* з'ясовує змістові одиниці, які можна однозначно фіксувати та переводити у кількісні показники за допомогою визначених одиниць рахування.

Важливо наголосити, що контент-аналіз використовує змістові одиниці відповідно до концепції дослідження, провідної ідеї тексту документа. Індикаторами одиниць тут можуть бути окремі

поняття, теми, події, імена. За допомогою одиниць рахування здійснюється кількісна оцінка об'єкта, частота появи ознак його у полі зору дослідника, що фіксується з математичною точністю. Саме високий ступінь точності при великому обсязі

3 2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики
несистематизованого матеріалу є перевагою контент-аналізу. Обмеженість його полягає в тому, що не всю різноманітність змісту документа можна виміряти за допомогою кількісних показників. Традиційний і формалізований методи аналізу документів взаємодоповнюються, компенсуючи недоліки один одного.

Ще один соціологічний метод — найпоширеніший, багато в чому універсальний — *метод соціологічного опитування*. Його основу становить сукупність запитань респондентові, відповіді якого є необхідною для дослідника інформацією. *Опитування* — це метод одержання первинної соціологічної інформації, що ґрунтується на усному або письмовому зверненні до людей за допомогою анкети, наслідки якого важливі на емпіричному й теоретичному рівнях.

Запитання, які соціолог закладає в анкету та адресує респондентові, поділяються на такі: 1) *результативні* (змістові) — щодо змісту об'єкта; 2) *функціональні*, за допомогою яких упорядковується сам процес опитування. Функціональні запитання, у свою чергу, диференціюються на такі: а) функціонально-психологічні (для усунення напруженості); б) запитання-фільтри (для визначення того, чи належить респондент до вказаної групи); 3) *контрольні запитання* (для перевірки вірогідності даних).

Крім того, залежно від наявності можливих відповідей запитання диференціюються на такі: 1) *відкриті* (можливі відповіді не пропонуються); 2) *закриті* (пропонуються можливі відповіді). Існує кілька закритих запитань: а) "так — ні"; б) альтернативні; в) запитання-меню. Альтернативні відрізняються від варіанту "так — ні" врівноваженістю формулювання, тобто вони містять обидві можливі відповіді. Різновидом альтернативного є шкальне запитання, коли респондент відзначає інтенсивність одного з варіантів. Запитання-меню не виключає один з варіантів, а навпаки, пропонує (меню) кілька варіантів відповідей.

Опитування передбачає чіткість формулювань, їхню зрозумілість для респондента, звернення до нього щодо мети, змісту, механізму відповідей, диференціацію опитування за місцем проживання та роботи. За характером взаємодії виділяють такі види *опитування*: 1) *анкетування*;
2) *інтерв'ювання*.

Кожен з видів *анкетування* також позначений певною внутрішньою структурою. Так, анкетування поділяється на *пресове* (анкети друкуються засобами масової інформації з проханням надіслати їм відповіді); *поштове* (анкети розсилаються поштою); *роздаткове* (анкети роздаються групою осіб, зосереджених у певному місці).

Інтерв'ю (тобто бесіда, що проводиться за певним планом) може бути *особистим і груповим, телефонним, клінічним* (глибоким, довгочасним) і *фокусованим* (короткочасним), *структурованим і неструктурованим*.

До аналізу документів та опитування близький ще один із соціологічних методів — *метод спостереження*. *Спостереження* — це цілеспрямоване сприйняття явищ об'єктивної дійсності, у процесі якого одержують знання щодо зовнішніх сторін, властивостей та відносин об'єктів, що вивчаються. Іншими словами, *спостереження* — це пряма реєстрація подій (що відбуваються) з боку очевидця, тобто того, хто спостерігає.

На відміну від *буденного* спостереження, у *науковому* спостереженні наперед планується його організація, розробляється методика реєстрації, опрацювання та інтерпретації даних, що забезпечує відносну надійність отриманої інформації. Головним об'єктом при цьому є поведінка окремих людей і соціальних груп, а також умови їх діяльності. Використовуючи *метод спостереження* можна вивчати реальні стосунки у дії, аналізувати реальне життя людей, конкретну поведінку суб'єктів різноманітної діяльності.

Диференціація методу спостереження означає його поділ на *структуроване і неструктуроване*. Перше здійснюється за попередньо розробленим планом і контролюється, при цьому соціолог визначає цільову установку і структуру дослідження; друге — не контролюється, тут відсутні параметри спостереження, крім визначення безпосереднього об'єкта дослідження, коли воно перебуває на початковому етапі і має пошуковий характер.

Залежно від ступеня участі спостерігача в ситуації, що досліджується, розрізняють: 1) *включене спостереження* (за участю спостерігача); 2) *невключене* (без участі дослідника, який перебуває поза об'єктом, лише фіксуючи те, що відбувається). При включеному спостереженні соціолог бере безпосередню участь у досліджуваному процесі, перебуває в контакті з людьми, за якими веде спостереження, діє спільно з ними.

Продовжуючи тему диференціації соціологічних методів, слід зауважити, що за місцем проведення та умовами організації *спостереження* поділяють на такі: 1) *польові* (які проводяться в природних умовах, у реальній життєвій ситуації, за безпосереднього контакту з об'єктом); 2) *лабораторні* (за яких умови навколишнього середовища та ситуація, що спостерігається, визначаються дослідником).

За регулярністю проведення розрізняють: 1) *систематичне спостереження*, яке характеризується регулярністю фіксації дії, процесу, ситуації упродовж визначеного періоду часу і дозволяє виявити динаміку процесу; 2) *випадкове*, яке проводиться в незапланованій ситуації.

3.2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики

Спостереження може проводитись як відносно самостійно, так і у зв'язку з експериментом. Різниця між ними полягає в тому, що в *експерименті* дослідник активно втручається в перебіг процесу, що вивчається, з метою набуття потрібних знань. *Специфіка експерименту* — у відсутності відомостей про нього у тих, хто досліджується, щоб не деформувати очікувані результати. У свою чергу, *експеримент* — це спосіб отримання інформації, що проводиться у спеціально створених і контрольованих умовах, які дозволяють щоразу поновлювати хід явища при повторенні умов. Розрізняють дві основні функції соціального експерименту як одного з методів соціологічних досліджень: 1) досягнення ефекту в практично-перетворювальній діяльності; 2) перевірка наукових гіпотез, тобто визначення ефективності функціонування соціального об'єкта.

Виходячи з того, що *соціальний експеримент* є способом одержання інформації про кількісні та якісні зміни показників соціального об'єкта внаслідок впливу на нього керованих і контрольованих чинників, розрізняють два типи *експерименту*: *натурний* і *уявний*. Перший передбачає втручання експериментатора у природний хід подій, а другий — коли замість маніпуляцій з реальними об'єктами дослідник оперує інформацією про об'єкт.

Щодо сфер суспільного життя соціальний експеримент (соціальний як синонім суспільного — широке розуміння соціального) розрізняється за сферами суспільства: *економічний, правовий, педагогічний, естетичний, психологічний, культурологічний, управлінський* тощо.

Необхідно також зазначити, що в соціології часто використовується і такий метод збирання первинної інформації, як *соціометрія*, особливо при вимірі стосунків між членами малих соціальних груп. Як вважає його засновник Дж. Морено, *соціометрія* — це певний набір прикладних методик вивчення структури й динаміки "неформальних" взаємовідносин між індивідами, а саме: структури соціальних груп та соціальної дистанції між їх членами з погляду на їх особисті переваги [21, с.443-444].

При проведенні соціологічних досліджень соціологічні методи збирання соціологічної інформації використовують, як правило, в комплексі, тобто в інтегрованому вигляді, що характеризується певними обмеженнями кожного з них стосовно повноти, об'єктивності, якості та швидкості отримання соціологічної інформації.

Класифікацію соціологічних методів подано в табл. 4.2, яка наочно ілюструє інтеграцію щодо комплексного використання цих методів під час проведення соціологічних досліджень [34, с.336]. Така інтеграція, як видно з табл. 4.2, означає насамперед класифікацію (типологізацію)

соціологічних методів. При цьому вирізняють типи, підтипи і об'єкт дослідження. До типів належать: 1) методи вивчення зовні об'єктивованих фактів свідомості; 2) методи вивчення безпосередніх фактів свідомості; 3) методи вивчення зовні об'єктивованих і безпосередніх фактів свідомості, які цілеспрямовано змінюються в процесі дослідження. До першого типу належать аналіз документів і спостереження, до другого — опитування, до третього — соціальний експеримент.

Таблиця 4.2.

Класифікація соціологічних методів збирання соціальної інформації

ТИПИ			
Методи вивчення зовні об'єктивованих фактів свідомості		Методи вивчення безпосередніх фактів свідомості	Методи вивчення зовні об'єктивованих і безпосередніх фактів свідомості, цілеспрямовано змінюваних у процесі дослідження
АНАЛІЗ ДОКУМЕНТІВ	СПОСТЕРЕЖЕННЯ	ОПИТУВАННЯ	ЕКСПЕРИМЕНТ
ПІДТИПИ			
Традиційний, формалізований (контент-аналіз)	Включене Невключене	Анкетування Інтерв'ювання Спец. методики (соціометричні процедури, метод експертних оцінок та ін.)	Натурний Уявний
ОБ'ЄКТ			
Документи органів управління, матеріали преси, протоколи зборів, засідань тощо	Процес організації праці, дотримання працівниками дисципліни, стан соціально-психологічного мікроклімату тощо	Робітники, службовці, спеціалісти, керівники виробництва та ін.	Ефективність застосовуваних форм стимулювання праці, методів забезпечення дисципліни, подолання конфліктних ситуацій тощо

Кожний тип має свої підтипи. Підтипами *аналізу документів* є традиційний і формалізований (контент-аналіз), *спостереження* — включене і невключене, *опитування* — анкетування, інтерв'ю, спеціальні методики (соціометричні процедури, метод експертних оцінок тощо), *соціального експерименту*—натурний і уявний експеримент. Визначено також об'єкти окремих типів і підтипів (документи, процеси,

3.2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики працівники, ефективність їх роботи).

Таким чином, найбільш актуальними теоретико-практичними аспектами проведення соціологічних досліджень є такі: об'єктивні вимоги до програми, її структура (методологічний та процедурний розділи), методологія її здійснення (диференціація соціологічних методів — аналіз документів, опитування, спостереження, експеримент, їх інтеграція). Отже, суто соціологічна проблематика в діяльності сучасних організацій набуває дедалі ширшого соціального звучання і є запорукою ефективності аналізу результатів соціологічного дослідження.

4.4. Аналіз соціологічної інформації та її надійність

Програма соціологічних досліджень, методи їх проведення логічно продовжуються аналізом отриманих даних задля ефективного використання і практичної реалізації сформульованих висновків, рекомендацій та пропозицій. Цей творчий цикл єднання теорії і практики є комплексно-системним, цілісним, кожний компонент якого відіграє свою важливу роль у процесі проведення соціологічного дослідження.

Аналіз соціологічних даних (від грец. — розчленування об'єкта на елементи) являє собою етап конкретно-соціологічного дослідження, під час якого за допомогою змістових суджень та математико-статистичних методів на основі первинної інформації розкриваються зв'язки досліджуваних змінних величин [33, с 336].

Процедура аналізу соціологічних даних передбачає: 1) *опрацювання* інформації; 2) її *узагальнення*; 3) *інтерпретацію* отриманої інформації. Оволодіння прийомами, методами та технологією аналізу становить істотний чинник результативності соціологічного дослідження. Тому є сенс зупинитися на процедурі аналізу соціологічних даних докладніше.

Опрацювання соціологічної інформації. Для успішного його проведення потрібна певна послідовність. На першій стадії весь масив методичного інструментарію перевіряється на предмет:

1) його точності, повноти і якості заповнення, виявлення помилок у відповідях на запитання та їх корекції, вибракування тих анкет, які заповнені менш ніж на третину, контролю чіткості й адекватності відповідей, обведення цифрових кодів;

2) кодування інформації, її формалізації, присвоєння кожному варіанту відповідей певних умовних чисел-кодів, створення системи чисел, у якій вирішальне значення має сам порядок кодів (чисел).

Отже, *кодування* — важливий чинник опрацювання соціологічних даних, який є невід'ємною складовою їх всебічного аналізу. Кодування інформації відбувається ще до початку дослідження, коли певні коди одержують ті варіанти відповідей на запитання анкети, які закладено в концепцію загальної проблеми. Після опитування проводиться кодування відповідей в такій послідовності: а) випишуються всі варіанти відповідей та визначається їх частота; б) здійснюється їх класифікація, зведення в

певні змістові групи; в) розроблюється формалізований список варіантів — кодифікатор; г) за допомогою кодифікатора кодуються всі варіанти відповідей.

Слід зауважити, що для кодування інформації використовують два види процедур: 1) наскрізну нумерацію всіх позицій (порядкову систему кодування); 2) нумерацію варіантів лише в межах одного запитання (позиційна система кодування). Вибір того чи іншого виду процедур (способів кодування) залежить від характеру програмного забезпечення ЕОМ.

Тільки після проведення кодування можна переходити безпосередньо до *опрацювання інформації*. Існує два вивірених практикою способи такого опрацювання: 1) *Дручний*; 2) *машинний*, якому в сучасних умовах надається перевага. При цьому найчастіше використовують персональні комп'ютери, за допомогою яких можна опрацювати значні масиви соціологічної інформації. Технологічна процедура такої роботи повторює загальні правила, але соціолог, окрім цього, повинен знати технічні можливості ЕОМ, уміти правильно і своєчасно скласти завдання для опрацювання. Результати розрахунків за допомогою ЕОМ одержують у вигляді табуляграм. Їх зміст і форма запису соціологічної інформації визначаються гіпотезами дослідження та технічними можливостями.

Таким чином, *опрацювання інформації дає надійні підстави для її узагальнення, яке є ще одним елементом її загального аналізу*. У свою чергу, *узагальнення здійснюється у кількох формах, що фіксують різний рівень аналізу*. Найпростішою з них є *групування даних*, тобто віднесення респондента до тієї чи іншої групи залежно від обраного показника. Згруповані таким чином однорідні за складом групи стають об'єктом аналізу. Основна проблема, що виникає у разі використання *простого групування*, — правильний вибір показника, за яким здійснюється групування.

Поглиблення аналізу досягається за рахунок використання *комбінаційного групування*, яке полягає в тому, що респондентів розподіляють за двома та більше показниками. Залежно від завдань дослідження таке групування може бути: 1) *структурним*; 2) *типологічним*; 3) *аналітичним*. При *структурному групуванні* проводиться класифікація за певним показником, об'єктивно властивим усій сукупності даних. Якщо ж за основу групування береться показник, створений самим дослідником, або суб'єктивний за своєю природою, то проводиться *типологічне групування*. У випадку, коли групування здійснюється за двома чи більше показниками з метою їх взаємозалежності, воно визначається як *аналітичне*.

У процесі групування отримують ряд чисел, який називається рядом розподілу. Ряди, одержані при використанні якісних показників, характеризуються як *атрибутивні*, а при використанні кількісних показників — як *варіаційні*. Останні, у свою чергу, поділяються на такі: а) *дискретні* (переривчасті) та б) *неперервні*. Ряди мають як числову, так і текстову характеристики. Відповідне відображення даних досягається за допомогою таблиць. Таблична форма доповнюється графіками, серед яких найчастіше застосовують: 1) *полігони* (для дискретних рядів); 2) *гістограми* (для

3 2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики неперервних рядів).

Для більш глибокого узагальнення інформації використовують спеціальні статистичні одиниці (величини). *Середня арифметична* — інтегральна характеристика ряду розподілу, яка дозволяє порівнювати їх, якщо вони мають спільну основу. *Дисперсія* має визначати ступінь рівномірності розподілу тієї чи іншої характеристики, яку одержують за допомогою спеціальних формул. *Коефіцієнти кореляції* дозволяють аналізувати взаємозв'язки різних характеристик, що досягається порівнянням різних видів розподілу. Реалізація цього завдання вимагає досить складних розрахунків, які найчастіше виконують за допомогою ЕОМ.

Слід зазначити, що цим не вичерпуються математичні методи узагальнення даних. Окрім традиційних статистичних процедур, запроваджуються також якісно нові підходи, які ґрунтуються на принципово інших математичних засадах, що орієнтовані на використання новітніх комп'ютерних систем. Але при всій актуальності математичного забезпечення соціологічного аналізу, зокрема узагальнення даних, остаточний результат усього дослідження залежить насамперед від того, наскільки дослідник зможе правильно, глибоко й всебічно інтерпретувати отриманий матеріал.

Отже, *ще один елемент соціологічного аналізу* — інтерпретація даних. Ця процедура повинна відповідати певним вимогам:

- 1) характер оцінки та інтерпретація мають визначатися в загальних рисах уже на стадії розробки програми та концепції дослідження, де окреслюються принципові характеристики досліджуваного соціального об'єкта;
- 2) треба максимально повно визначити цей об'єкт та відповідний предмет соціологічного дослідження;
- 3) слід пам'ятати про багатозначність одержаних даних і потребу їх інтерпретації з різних позицій.

Процедура інтерпретації — це перетворення певних числових величин у логічну форму — показники (індикатори) за допомогою гіпотез, які визначаються ще на стадії розробки програми соціологічного дослідження, а включаються в роботу дослідника лише на стадії інтерпретації. Характер перевірки гіпотез залежить від типу дослідження. Наприклад, у *розвідувальному* дослідженні йдеться про просте зіставлення виявлених числових даних з уявними, в *описувальному* — про узагальнення характеристик неоднорідного за складом об'єкта.

Слід пам'ятати, що найчастіше застосовується такий метод інтерпретації, як *порівняння рядів розподілу* за відносно однорідними підгрупами досліджуваної сукупності. Це досягається: а) внутрішнім співвідношенням (порівнянням елементів числового ряду); б) зовнішнім співвідношенням (порівнянням двох чи більше рядів розподілу, побудованих за двома чи більше показниками, один з яких є для них обов'язково спільним). Процедура внутрішнього співвідношення дозволяє однозначно інтерпретувати результати групування у випадках, коли числовий ряд має модельну (найбільшу) величину. За неможливості такого підходу використовують метод *зовнішнього порівняння* числового ряду.

Ці процедури дозволяють дослідникам робити висновки про стан і зміни соціального об'єкта, але поза рамками залишаються відповідні причини. Останні з'ясовуються за допомогою *аналітичних досліджень*, у яких схема перевірки гіпотез спирається на пошук взаємозв'язку між характеристиками соціального об'єкта. Така схема складається з двох послідовних етапів *інтерпретації*, де *перший* характеризується використанням методу порівняння числових рядів розподілу, а *другий* — пошуками факторного показника (показників). Другий етап аналітичного дослідження — більш суттєвий, адже саме на ньому реалізуються основні цілі та завдання наукового пошуку.

Таким чином, логіко-теоретичний інструментарій реалізації таких цілей і завдань є багатоаспектним. У його структурі важливе місце належить *методу послідовного виключення* — порівняння впливу різних чинників на досліджувану характеристику соціального об'єкта. Таке порівняння здійснюється на базі таблиць парного розподілу або більш складних формально-логічних процедур, зокрема *кореляційного* та *факторного* аналізу. Об'єктивній перевірці аналітичної гіпотези сприяє також чітке та

3 2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики. Однозначне виявлення носія проблеми дослідження, в тому числі засобом використання таблиці парного розподілу.

Отже, процедура аналізу соціологічної інформації, зокрема *опрацювання, узагальнення та інтерпретація* отриманих соціологічних даних, містить органічно взаємопов'язані компоненти аналізу цих даних у їх взаємодіях і взаємозалежностях, що відтворює відповідні характеристики досліджуваного соціального об'єкта. Такий аналіз дозволяє переходити до формулювання основних висновків та розробки практичних рекомендацій з метою конкретного застосування їх у науково-дослідній або практичній діяльності.

Під *надійністю соціологічної інформації* розуміють загальну характеристику емпіричних даних, отриманих під час проведення соціологічних досліджень. *Надійною* називають таку інформацію, в якій, *по-перше*, відсутні невраховані помилки, тобто такі, величину котрих соціолог-дослідник не в змозі оцінити; *по-друге*, кількість врахованих помилок не перевищує деякої заданої величини. При цьому помилки, про які соціолог-досліднику відомо, можуть бути інколи достатньо великими, однак суттєво не впливають на надійність соціологічної інформації. Так, якщо помилка репрезентативності складає 20%, то соціолог може екстраполювати дані вибірки на всю генеральну сукупність лише за умов, коли різниця даних значуща (наприклад, перевищує 40%), і ця інформація буде вважатися надійною.

Поняття надійності соціологічної інформації, невизначене через свій загальний характер, конкретизується за допомогою переліку врахованих помилок і контрольованих у дослідженні чинників. Тому в залежності від того, які саме чинники контролюються, соціологічні дані називають правильними, точними, сталими, обґрунтованими або репрезентованими, тобто в основі класифікації різних параметрів, що характеризують якість соціологічної інформації, лежить головним чином характер тих чи інших помилок.

При цьому класифікація помилок має велике значення для характеристики надійності соціологічної інформації. У соціології всі помилки розподіляють на дві групи: 1) *інструментальні помилки*, пов'язані з інструментарієм дослідження, методикою, технікою і процедурою збирання даних; 2) *теоретичні (або логічні) помилки*, пов'язані, як правило, з недосконалістю теорії, покладеної в основу використовуваного засобу виміру, невірністю передбачень, обґрунтовуючих вимірювальну процедуру, а також неправильним вибором логічної моделі того або іншого соціального явища чи досліджуваного процесу.

Варто зазначити, що *інструментальні помилки* (тобто різниця між вимірюваним та істинним значенням ознаки) розподіляються на *випадкові та систематичні*. *Випадковими* називають ті помилки, що при повторних вимірах змінюються за ймовірними законами. Наприклад, якщо результат виміру — деяке число у метричній шкалі, то при більшій кількості вимірів відхилення результату виміру в ту або другу сторону від істинного значення зустрічаються приблизно з однаковою частотою, та при збільшенні кількості вимірів середня арифметична помилка наближається до нуля. *Систематичні* ж помилки при повторних вимірах лишаються постійними або змінюються згідно із законом детермінізму, за яким середня помилка із збільшенням числа вимірів не зменшується.

Із розглянутими типами помилок — *теоретичними та інструментальними* (випадковими і систематичними) — тісно пов'язані визначені характеристики надійності соціологічної інформації. Так, відсутність теоретичних помилок називається *обгрунтованістю*, або *валідністю* соціологічної інформації. При цьому отримані дані вважаються обгрунтованими тоді, коли правильними є теоретичні посилання, покладені в основу вимірювальної процедури, тобто коли є впевненість у тому, що вимірюється саме та властивість досліджуваного соціального об'єкта, яку необхідно виміряти.

Відсутність випадкових помилок називають *точністю* соціологічної інформації. Оскільки випадкові помилки являють собою розпорощення вимірюваного значення навколо істинного (при повторних вимірах), то *точність* інформації буде вищою тоді, коли буде меншим діапазон розпорощення і коли вимірювані значення будуть ближчими між собою. Цю характеристику іменують також *сталістю* соціологічної інформації. Близькою до цього поняття є категорія *відтворюваності*, під котрою розуміється схожість результатів вимірювань, що здійснюються у різноманітних умовах, у різний час, та у різних місцях, а також за допомогою різних засобів, способів і методів.

Відсутність систематичних помилок називається *правильністю соціологічної інформації*. Таким чином, соціологічна інформація вважається надійною, якщо вона *обгрунтована* (тобто валідна), *точна* і *правильна*.

При цьому соціологічна наука для забезпечення надійності соціологічної інформації використовує цілий арсенал методів її підвищення. *Методи підвищення надійності* соціологічної інформації — це способи врахування помилок або контролю надійності емпіричних даних. Усю сукупність цих методів можна розподілити на дві групи: 1) *методи зовнішнього контролю*; 2) *методи внутрішнього контролю*. *Перша група* цих методів пов'язана

головним чином зі співставленням емпіричної інформації, отриманої у конкретному дослідженні з будь-якою іншою зовнішньою інформацією, а друга група безпосередньо пов'язана із вивченням розподілу ознак у даному соціологічному дослідженні.

Що стосується першої групи — групи методів зовнішнього контролю

3.2. Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики надійності соціологічної інформації, то серед них виокремлюють такі:

1) контроль, зовнішній по відношенню до даного дослідження, тобто зіставлення отриманих даних із даними повторного виміру (метод повторної перевірки або *Ie§1 geiezi*);

2) контроль, зовнішній по відношенню до інструментарію дослідження (даної анкети), тобто зіставлення даних опитування з даними інструментарію, котрий вважається еквівалентним (метод еквівалентних форм), а також зіставлення даних опитування з реальною поведінкою людей;

3) контроль, зовнішній по відношенню до дослідника, або зіставлення даних опитування з отриманими за допомогою того ж інструмента на тому ж масиві, але іншим соціологом-дослідником;

4) контроль, зовнішній по відношенню до об'єкта дослідження, тобто зіставлення даних опитування з даними, отриманими на іншому соціальному об'єкті.

Друга група — група методів внутрішнього контролю надійності соціологічної інформації може бути визначена таким чином:

1) вивчення розподілу даної ознаки по всій вибірці, тобто розрахунок репрезентативності за допомогою вирахування дисперсії та обліку кількості опитуваних; вивчення кількості відповідей на ті чи інші запитання, або окремі пункти запитань (виявлення "непрацюючих" запитань або градації запитань); вивчення форми розподілу (наявність "випадаючих" значень, відповідність нормальному розподілу значень);

2) зіставлення розподілу різних ознак по всьому масиву; зіставлення запитань, що служать для виміру однієї і тої ж змінної, з підсумковою змінною (зведеним показником); вивчення гомогенності анкети; усунення "суб'єктивних" огріхів шляхом обліку "особистісного зрівняння" респондента;

3) вивчення розподілу ознак у різних підвибірках: усунення впливу інтерв'юера за допомогою метода Уорнера; дисперсійні критерії надійності для зіставлення даних, отриманих шляхом застосування різних вимірювальних методик.

Таким чином, *методи підвищення надійності соціологічної інформації дають можливість установити ступінь надійності або відповідності* результатів соціологічного дослідження, отриманих при повторному використанні тієї ж методики і техніки в аналогічних умовах. Крім того вони дають реальну можливість установлювати не тільки ступінь взаємозв'язку та взаємного виведення змінних та індикаторів, але і ступінь їх відповідності емпіричним даним, отриманим у ході проведення соціологічних досліджень.

На завершення зазначимо, що соціологічне дослідження — система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою метою отримання достовірної інформації про явище або процес, що вивчаються, для використання в практиці соціального управління.

Залежно від характеру одержуваного знання соціологічні дослідження поділяються на методологічні (знання про знання) і неметодологічні (знання про досліджуваний предмет). Крім того, в соціології здійснюються не тільки наукові (фундаментальні) чи емпіричні (прикладні), а й змішані дослідження, в яких вирішуються як наукові, так і прикладні завдання.

Будь-яке соціологічне дослідження у загальному вигляді складається з трьох стадій, кожна з яких може становити самостійне дослідження. Перша стадія — методологічна—пов'язана з розробкою програми дослідження. Друга стадія — емпірична — пов'язана з отриманням первинної емпіричної інформації, її опрацюванням і аналізом. Третя стадія — теоретична — пов'язана з отриманням теоретичного знання, наприклад, побудовою типології явищ чи процесів, формуванням та розвитком соціологічних теорій тощо.

Соціологічне дослідження незалежно від його типу (або виду) поділяється на чотири взаємопов'язаних етапи: 1) підготовку дослідження; 2) збирання первинної соціологічної інформації (тобто певних даних, що потребують подальшого опрацювання й аналізу); 3) підготовку зібраної інформації до опрацювання та її опрацювання; 4) аналіз отриманої інформації, підбиття підсумків дослідження та розробку відповідних висновків і рекомендацій.

Програма соціологічного дослідження є стратегічним документом наукового пошуку, теоретико-методологічною основою всієї сукупності процедур дослідження, що здійснюються соціологом. Вона включає: 1) визначення проблеми, об'єкта і предмета дослідження; 2) попередній системний аналіз об'єкта дослідження; 3) характеристику мети і завдань дослідження; 4) інтерпретацію та операціоналізацію основних понять;

3.2 Частина I. Соціологія як наука: виникнення, розвиток, сутнісні характеристики

5) формулювання робочих гіпотез; 6) визначення стратегічного плану дослідження; 7) складання плану вибірки; 8) опис методів збирання соціологічних даних; 9) опис схеми аналізу та подання даних.

Серед основних методів соціологічних досліджень виділяють такі: 1) метод аналізу документів; 2) метод опитування; 3) метод спостереження; 4) метод експерименту, які, у свою чергу, поділяються на окремі види залежно від специфіки та особливостей збирання соціологічної інформації під час проведення соціологічного дослідження.

Аналіз соціологічних даних — це фактично членування об'єкта на певні елементи. Він включає ряд етапів (процедур), а саме: опрацювання інформації; узагальнення даних; інтерпретацію отриманої інформації.

Опрацювання отриманої інформації має певну послідовність, тобто спочатку проводиться перевірка всього масиву інструментарію на точність, повноту та якість його заповнення, а згодом він піддається кодуванню та безпосередньому опрацюванню ручним чи машинним способом.

Узагальнення опрацьованої інформації здійснюється у формі групування даних (буває простим, комбінованим та структурним), яке дозволяє побудувати ряди чисел (ряди розподілу) та подати їх у вигляді таблиць, графіків, полігонів, гістограм тощо.

Інтерпретація соціологічних даних — заключна частина аналізу соціологічної інформації — являє собою перетворення певних числових величин (отриманих на попередніх етапах) у логічну форму: показники (індикатори), що дають можливість перевірити дослідницькі гіпотези та сформулювати висновки про стан і зміни, які відбулися в об'єкті соціологічного дослідження.

Під надійністю соціологічної інформації розуміють загальну характеристику емпіричних даних, отриманих під час проведення соціологічних досліджень. Надійною вважається така соціологічна інформація, в якій, по-перше, відсутні невраховані помилки, тобто такі, величину котрих соціолог не в змозі оцінити, а по-друге, кількість врахованих помилок не повинна перевищувати заданої величини.

Категорія "ефективність" у широкому розумінні — це рівень збігу отриманих результатів будь-якої дії та цілей, що передували їй. Ефективність соціологічного дослідження носить системно-комплексний характер та залежить від цілої низки чинників, а саме: від якості розробки програми й інструментарію дослідження, професіоналізму виконавців, які повинні на високому рівні забезпечити здійснення всіх його етапів, а також від уміння сформулювати відповідні висновки й рекомендації щодо існуючих проблем та подати підготовлений соціологічний звіт його замовникам.

? Питання для самоконтролю

1. У чому сутність соціологічного дослідження? Які його етапи і види?
2. Охарактеризуйте структуру і технологію розробки соціологічної програми та загальні вимоги до неї.
3. Перерахуйте основні компоненти методологічного розділу програми соціологічного дослідження.
4. Які головні елементи процедурного розділу програми соціологічного дослідження?
5. У чому сутність методики й основних методів збирання та аналізу соціологічної інформації?
6. Розкрийте сутність соціальних технологій а також критерії їх систематизації.
7. У чому суть і послідовність процедури опрацювання соціологічної інформації? Які її основні компоненти?
8. Яка методика інтерпретації отриманих соціологічних даних?
9. Визначте основні способи надійності і форми використання соціологічної інформації в практиці управлінської діяльності.

Список рекомендованої літератури

1. *Баскаков А. Я., Туленков Н. В.* Методология научного исследования: Учеб. пособ. — К.: МАУП, 2002.
2. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Социология: Учеб. пособ. — К.: МАУП, 2002.
3. *Осипов Г. В., Андреев П.* Методы измерения в социологии. — М.: Наука, 1977.
4. *Паниотто В. И., Максименко В. С.* Количественные методы в социо-логических исследованиях. — К.: Наук, думка, 1982.
5. *Паніна Н. В.* Технологія соціологічного дослідження: Курс лекцій. — К.: Наук, думка, 1996.
6. *Сурмин Ю. П., Туленков Н. В.* Методология и методы социологических исследований: Учеб. пособ. — К.: МАУП, 2000.

ЛЮДИНА І СУСПІЛЬСТВО: Ч.ІІ

ВЗАЄМОДІЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ

Видатний соціолог Пітірім Сорокін, розуміючи предметом соціології групу спільно проживаючих і взаємодіючих людей, вважав найпростішою моделлю суспільства двох взаємодіючих людей. Отже, вивчати суспільство слід розпочинати з пізнання сутності людини як біопсихосоціальної істоти та її поведінки під впливом сукупності космічних (географічних), біологічних та психосоціальних умов (чинників).

У процесі взаємодії з оточуючим соціальним і природним середовищем людина засвоює звичаї, норми, цінності суспільства, накопичує певний соціальний досвід, що дозволяє їй вільно функціонувати у суспільстві, задовільняючи свої потреби в рамках "правил гри", за якими живе суспільство.

Координація взаємодії окремих людей, груп, організацій відбувається завдяки виявленню інтегративних (системних) властивостей суспільства, які виникають як результат взаємодії утворюючих його підсистем, частин, елементів. Уже в найпростіших актах спільної діяльності людей формуються рамки окремих дій, — соціальна реальність як сукупність організаційних відносин між взаємодіючими індивідами. Саме ця сукупність надіндивідуальних реалій колективного життя й утворює соціо- культурне середовище існування індивідів, яке є об'єктивним по відношенню до них.

Таким чином, у будь-якому суспільстві присутні інтегративні (системні) властивості колективної діяльності, які не зводяться до властивостей індивідуальних людських дій. У той же час ці інтегральні (системні) властивості проявляють себе тільки завдяки цілеспрямованій діяльності людей. Відповідно *суспільство* — це передусім системна сукупність взаємодіючих людей. Більш того, суспільством може вважатися лише такий колектив людей, який володіє ознакою самодостатності, тобто здатний утворювати та репродукувати феномен суспільного життя з усіма соціальними властивостями, що відрізняють їх від природних процесів.

Отже, *суспільство* — це самодостатня соціальна система, продукт спільної діяльності людей, здатних власними зусиллями утворювати необхідні умови для свого існування.

Розділ 5. ЛЮДИНА ЯК СУБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Логіка викладу та засвоєння матеріалу:

- поняття людини і особистості: сутність та соціологічні концепції;
- визначення соціологічної структури особистості,
- шляхи взаємодії особистості з суспільством.

5.1. Поняття людини і особистості: сутність та соціологічні концепції

Термін *"особистість"* має досить давнє походження. У Стародавній Греції він означав театральну маску, яку актори використовували під час вистав з метою надати кожному персонажеві того вигляду, якого вимагав його характер. З часом цей термін поширився на самого актора й ту роль, яку він виконував. Оскільки маска зображала той чи інший тип із реального життя, поняття *"особистість"* наблизилося до його сучасного розуміння. Остаточно цей термін було переосмислено у римському праві й офіційно зафіксовано як такий, що характеризує окремого індивіда. Відтоді його вживають стосовно окремого громадянина як Юридичної і релігійної особи, нащадка своїх предків, наділеного ім'ям і власністю.

Термін *"особистість"* невіддільний від понять *"людина"*, *"індивід"*, *"індивідуальність"*. Людина ж, як свідчить практичний досвід, значно складніша й заплутаніша система, ніж ми її бачимо в численних наукових теоріях. Цей термін вказує лише на якісну відмінність людей від

тварин і нічого не говорить про соціально зумовлені відмінності між самими людьми. Проте у життєдіяльності людини можна виділити біологічну, соціальну й психологічну структури. Її вчинки зумовлюються різноманітними матеріальними і духовними мотивами. Вона функціонує на свідомому й підсвідомому рівнях, а також існує водночас як у зовнішньому, так і внутрішньому світі.

Словом "*індивід*" переважно визначають людину як одиничного представника будь-якого цілого (біологічного роду чи соціальної спільноти, групи тощо), наприклад, учитель, робітник, менеджер. Причому специфічні особливості реального життя та діяльності конкретної людини до змісту цього поняття не входять.

Багатозначний термін "*індивідуальність*", навпаки, означає якраз те особливе, конкретне і специфічне, що відрізняє одну людину від іншої, включаючи як природні, так і соціальні, як соматичні, так і психічні, як успадковані, так і набуті в процесі індивідуального розвитку (онтогенезу) властивості.

Поняття "*особистість*" теж багатозначне. З одного боку, воно означає конкретного індивіда як суб'єкта діяльності в єдності його індивідуальних властивостей (одиничне) та соціальних ролей (загальне), що виконуються ним у суспільстві. З іншого боку, особистість розуміється як соціальна властивість індивіда, як сукупність інтегрованих у ньому соціально важливих властивостей, якостей і рис, що виникли в процесі прямої та непрямой (опосередкованої) взаємодії цієї особи з іншими людьми і роблять її, в свою чергу, суб'єктом праці, пізнання та спілкування. Тому саме другий аспект поняття особистості є найважливішим з погляду соціології, яку окрема людина цікавить не сама по собі, а як член певного суспільства, класу, спільноти або групи, що втілює в собі деякі соціально типові риси.

Таким чином, соціологічний підхід до особистості робить акцент саме на її належності до певної соціальної спільноти, яка накладає на людину відбиток, що впливає на її світогляд, ідеали, цінності, установки й норми поведінки, риси характеру, психологію тощо. Відтак ми підійшли до більш предметного визначення поняття особистості. *Особистість*

Соціалізація особистості	Соціальне середовище	Диспозиція особистості	що є с п л н о т н о ї
Соціальна ідентифікація	Соціальні переміщення особистості	Соціальна адаптація	
Соціальна роль			
Рольова ідентифікація	Соціальна норма	Ціннісні орієнтації	
Соціальний статус	Соціальна орієнтація	Потреби особистості	

Рис.5.1. Соціальна обумовленість особистості

Таке тлумачення особистості передбачає:

- *по-перше*, розуміння її у зв'язку з життєдіяльністю людини, її соціальною суттю. Тобто людина у процесі свого життя засвоює багатство соціального досвіду, розвиває свої потенції і включається в суспільне життя виходячи з можливостей, що надає їй суспільство, а також із власних можливостей та активності;

- *по-друге*, суспільне в людині завжди виявляється через індивідуальне. Виходячи з цього можна сказати, що чим глибше і ширше людина засвоює навколишній світ, тим яскравіші її індивідуальні якості. І навпаки, чим багатший, складніший внутрішній світ людини, тим глибше вона виражає сутність суспільних відносин.

Вивченням особистості в усіх її суспільних проявах займається спеціальна соціологічна теорія, яка дістала назву "*соціологічна теорія особистості*". Предмет її розгляду — дослідження особистості як об'єкта і суб'єкта соціальних відносин на рівні взаємозв'язків із соціальними спільнотами.

Як *об'єкт соціальних відносин* особистість характеризується соціологічною теорією за допомогою таких понять:

- *соціалізація*, тобто процес виникнення особистості, перетворення біологічно заданого матеріалу силами соціальної дійсності;

94 Частина II. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

- *соціальна ідентифікація* — усвідомлення особистістю своєї належності до певної спільноти;

- *рольова ідентифікація* — сприйняття суспільно заданих функцій і групових вимог як таких, що відповідають інтересам і потребам суб'єкта.

Як *суб'єкт соціальних відносин* особистість розглядається соціологічною теорією через систему таких понять:

- *самоусвідомлення* особистості, тобто усвідомлення власної самобутності в межах соціуму;

- *нормативна свідомість і система ціннісних орієнтацій* (сприйняття й оцінка соціальної діяльності, поведінка за конкретних умов);

- *потреби, мотивації, соціальні установки, соціальна поведінка*, тобто поняття, які широко використовуються в психології.

Слід наголосити, що соціологічний аналіз розвитку індивіда дав відомий соціальний філософ Евальд Іл'єнков. У статті "Що ж таке особистість?" він пише: "Оскільки тіло немовляти з перших хвилин включене в сукупність людських відносин, потенційно воно вже особистість. Потенційно, але не актуально, бо інші люди ставляться до нього по-людськи, а воно до них — ні. Людські стосунки, в систему яких тільки немовляти включене, тут ще не набувають взаємного характеру. Вони односторонні, бо дитина ще довгий час лишається об'єктом людських дій, звернутих до неї, але сама ще не виступає як їхній суб'єкт..." Особистість, на думку Іл'єнкова, "... з'являється тоді, коли індивід починає самостійно, як суб'єкт, здійснювати зовнішню діяльність за нормами і еталонами, заданими йому ззовні, — тією культурою, у лоні якої він прокидається для людського життя, для людської діяльності" [21, С.43].

Поряд із названими соціальними поняттями соціологічна теорія особистості розглядає й властиві їй риси, витоки яких слід шукати у специфіці умов життєдіяльності окремих соціальних спільнот, до яких належать індивіди, тобто класових, соціально-професійних, національно-етнічних, соціально-територіальних, статевих-вікових тощо.

До основної проблематики, що перебуває в руслі досліджень соціологічної теорії особистості, слід віднести:

- формування та розвиток потреб особистості в нерозривному зв'язку з функціонуванням і розвитком соціальних спільнот;

- вивчення закономірностей її взаємозв'язків із суспільством, соціальною групою, колективом;

- вивчення механізмів регуляції та саморегуляції її соціальної поведінки.

Соціологічна теорія особистості (або соціологія особистості) складається з численних соціологічних концепцій та теоретичних моделей особистості, які у завершеному вигляді сформувалися в другій половині XIX — на початку XX ст. Зауважимо, що у вітчизняній соціологічній науці певний період предметом вивчення була лише марксистська соціологічна концепція. А праці таких відомих класиків соціологічної думки, як Т. Парсонс, Р. Лінтон, П. Сорокін, Е. Фромм та інших, були

недоступні не лише широкому загалу, а й більшості вітчизняних учених-соціологів. Тому, на наш погляд, доцільно по черзі розглянути основні соціологічні концепції і теорії особистості.

Марксистська теорія особистості. Основними принципами цієї теорії є встановлення залежності особистості від об'єктивних суспільно-економічних, соціально-культурних та предметно-діяльнісних особливостей її соціалізації, внаслідок чого найважливішого значення набуває соціальна типологія особистості, тобто виявлення її суттєвих рис, зумовлених способом її життєдіяльності.

Природа особистості в цій теорії розглядається як складний комплекс взаємозв'язку соціального, психологічного і біологічного. На відміну від інших, ця концепція визначає в особистості не фізичну природу, а її соціальні якості. Тому, виходячи з цієї теорії, сутність особистості становить сукупність усіх суспільних відносин, а кожна людина — це продукт суспільства, своєї епохи, носій виробничих, класових, сімейних, національних, політичних, релігійних та інших суспільних відносин. При цьому вважається, що соціальні якості, як основоположні, не вичерпують особистість людини. У її формуванні важливу роль відіграють біологічні та інші якості.

Таким чином, згідно з марксистською теорією, індивід є продуктом суспільства, тобто спільної діяльності людей. З'являючись на світ, людина не має свідомості, природжених ідей. Вони виникають як відображення людиною нових суспільних відносин, відповідного стану матеріальної і духовної культур, що склалися історично. Отже, соціальна типологія особистості є породженням та відображенням соціальної структури суспільства. Більше того, властивості і риси особистості зумовнюються історичним типом суспільства (первісним, рабовласницьким, феодальним, капіталістичним, соціалістичним), її належністю до відповідного суспільного класу (робітники, селяни тощо), а також особливостями національного характеру, специфікою умов та змістом праці. Тут ідеться про виділення так званих соціальних типів особистості, які співвідносяться з особливостями культури, з природою суспільно-економічних формацій.

Поряд із марксистською, однією з перших соціологічних і соціально-психологічних концепцій особистості, що виходили не з внутрішніх

120 Частина II * Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

характеристик людини, а з визнання вирішального значення взаємодії індивідів, була *теорія "дзеркального "Я"*, що розроблена американським соціологом Ч. Кулі (1864-1929) і систематизована іншим американським соціологом Дж. Мідом (1863—1931). На думку Кулі, "дзеркальне "Я" — це відчуття особистої визначеності, що формується у людини в результаті спілкування з іншими людьми. Воно синтезує в собі "уявлення інших людей про мене"; "уявлення про те, як інший оцінює мій образ"; "відчуття власного "Я". Для цієї теорії характерна надмірна абсолютизація між- особистісного спілкування у малих групах, а також певна відірваність особистостей від предметної діяльності і взаємовідносин із соціальною системою, до якої належить мала соціальна група [21, с.44].

Ряд соціологічних конструкцій особистості об'єднується навколо *теорії ролей*. Серед тих, хто так чи інакше причетний до розробки цієї теорії, відомі західні соціологи Р. Лінтон, Я. Морено, Дж. Мід, З. Фрейд, Т. Парсонс. Особистість трактується цією теорією як "функція від тієї сукупності ролей, які виконує індивід у суспільстві". Отже, в процесі соціалізації особистість засвоює різні аспекти поведінки (ролі) людей у суспільстві і, таким чином, стає особистістю. Досить поширеною є думка про те, що особистість — це результат засвоєння людиною правил життя і поведінки в суспільстві. Її найпоспідовніше викладено в *необіхевіористській концепції*, що розглядає особистість як просту сукупність соціально прийнятних відповідей на сукупність соціальних стимулів.

У *теоріях соціальної установки* особистість розглядається як результат соціальних установок. Засвоюючи їх, людина виробляє в собі установку на те, щоб бути особистістю. У зарубіжній соціології термін *соціальна установка* вперше був ужитий американським соціологом Вільямом Томасом (1863-1947) і польським соціологом Флоріаном Знанецьким (1882-1953) у їх спільній праці "Польський селянин у Європі й Америці". Під соціальною установкою вони розуміли психологічне переживання індивідом цінності, значення, змісту соціального об'єкта, тобто стан свідомості індивіда стосовно певної цінності. Цей термін було запроваджено до наукового обігу для аналізу зв'язків між індивідом і соціальною організацією. У сучасній західній соціології теорію соціальної установки широко використовують у прикладних дослідженнях, особливо при вивченні суспільної свідомості й політичної поведінки виборців під час виборчих кампаній.

Ряд сучасних поглядів на особистість об'єднано під назвою "*концепції соціального характеру*". Ці концепції в основному сформувалися в ході полеміки з натуралістичними тлумаченнями характеру людини. Запропонованими австрійським психологом і соціальним мислителем Зигмундом Фрейдом (1856-1939). Фрейд вважав, що поведінка людини є наслідком її природних сексуальних потягів. Полемізуючи з ним, Еріх Фромм показав, що основний підхід до вивчення людської особистості повинен ґрунтуватися на розумінні ставлення людини до світу, інших людей, природи і до самої себе. У сучасній західній соціології аналіз різних типів соціального характеру посідає значне місце, що втілюється у

дослідженнях з етнопсихології, соціології етнічних і расових відносин, у соціології засобів масової комунікації і громадської думки.

Значне місце серед соціологічних концепцій особистості належить *теорії референтної групи*. Термін "референтна група" ввів до наукового обігу американський соціальний психолог Г. Хаймен, який під референтною групою розумів соціальну групу, на яку індивід орієнтує свою власну поведінку (від сім'ї до цілого класу). Референтні групи поділяють на два типи: 1) *компаративна*, тобто та група, що являє собою стандарт, за яким індивід оцінює себе й інших; 2) *нормативна*, тобто реальний або уявний колектив, з яким індивід зіставляє свою поведінку і майбутнє.

Завершити спробу далеко не повного викладу соціологічних концепцій особистості доцільно розглядом *теорії інтегрального синтезу*, над якою плідно працював російсько-американський соціолог П. Сорокін (1889-1968), найвидатніша постать на соціологічному небосхилі XX століття. Дослідивши вплив соціальних потрясінь на поведінку особистості, Сорокін висунув "принцип поляризації", згідно з яким тенденція до моральної індиферентності і рутинної поведінки посилюється у періоди загострення соціальних криз, коли більшість людей зайнята пошуками гедоністичного задоволення потреб, тим часом як меншість орієнтована на альтруїстичну, релігійну та подібну їм активність. Коли ж соціальне потрясіння минає, поведінка повертається у нормальне русло.

Щоб зрозуміти суть даної концепції Сорокіна, досить ознайомитися з його всесвітньо відомою працею "Соціологія революції". Визначивши загальні для всіх революцій закономірності, на перше місце він ставить "зміну в поведінці людей, їхній психології, ідеології, віруваннях і цінностях". Думка Сорокіна про те, що революції не соціалізують, а біологізують людей, перевірена соціальною практикою. Актуальна вона і в наш час, коли відбувається соціальна революція і ми є свідками того розпаду, тієї соціальної апатії, що їх мав на увазі вчений. Якщо говорити про Україну, то у нас відбувається безкровна "мала соціальна революція" (термін П. Сорокіна). Головне для нас — не забувати трагічного досвіду минулого.

"Реформи, — писав П. Сорокін, — повинні проводитися у життя правовими конституційними засобами" і ні в якому разі "не повинні зневажати людську природу і суперечити її базовим інстинктам" [21, с.46]. Сподіваємось, що саме так і буде в Україні — через усі труднощі й негаразди перехідного періоду особистість пройде з мінімальними втратами.

Розглянувши різноманітні соціологічні концепції особистості, можна зробити висновок, що діалектика розвитку наукових поглядів на особистість іде шляхом від подолання спрощених схем до системного її розуміння. А це, у свою чергу, зумовлює потребу ретельного вивчення вже відомих і розробку новітніх соціологічних концепцій особистості.

5.2. Визначення соціологічної структури особистості

У сучасній соціології окреслились два підходи до аналізу соціологічної структури особистості — нормативний і функціональний.

Суть *нормативного підходу* полягає в тому, що він допомагає віднайти ті найсуттєвіші ознаки, яким особистість має відповідати в ідеалі. Серед нормативних елементів особистості такими є світогляд, духовне багатство, висока мораль. Слід зауважити, що такий прогностичний підхід до особистості мало сприяє вирішенню конкретних науково-практичних завдань. За цієї умови більш конструктивним є функціональний підхід до визначення соціологічної структури особистості.

Функціональний підхід, на відміну від нормативного, допомагає виявити ті якості або властивості, якими людина наділена як реальний суб'єкт життєдіяльності. Виходячи з цього підходу, у соціологічній структурі особистості можна виділити три основних елементи: 1) соціальний статус; 2) соціальну роль; 3) спрямованість особистості. Розглянемо кожен з цих елементів окремо.

Соціальний статус визначається в соціології як становище індивіда або соціальної групи стосовно інших індивідів або соціальних груп, яке пізнається за соціально значущими для даної системи ознаками. У найзагальнішому розумінні *соціальний статус* особистості в суспільстві пов'язують, як правило, з віком, статтю, походженням, професією, сімейним станом. За своєю природою люди (окремі особистості, групи) не впорядковані. Але в суспільній свідомості вони завжди порівнюються за своїми статусними ознаками, розміщуються в ієрархічному порядку. Виходячи з цього розрізняють такі види статусу: 1) "*природжений*" (соціальне походження, стать, національність, раса); 2) "*набутий*" (освіта, кваліфікація).

Крім того, соціальний статус може бути *офіційним* або *неофіційним*. Офіційний має під собою офіційну основу — реальний внесок індивіда у розвиток суспільства (праця інженера, вчителя). Утім, як свідчить практика, часто неофіційний статус оцінюється певними категоріями людей вище, ніж офіційний (статус директора гастроному, приймальника склопосуду тощо). Слід також відрізнити соціальний статус від статусу особистого, тобто становища, що його посідає індивід як людська істота у первинній групі (сім'ї, колі друзів, серед колег).

У марксистській соціології першоосновою визначення соціального статусу є *класовий поділ* суспільства, розбіжності всередині самих класів. Дослідження, які проводилися радянськими соціологами, у тому числі й українськими, свідчать, що в умовах радянського суспільства вирішальну роль для визначення соціального статусу відігравали професія, освіта, заробітна плата, територіальні та вікові відмінності.

У західній соціології дослідження соціального статусу значною мірою спираються на *концепцію соціальної стратифікації* німецького соціолога Макса Вебера (1864-1920), згідно з якою статусні групи є найважливішими елементами соціальної структури. Такі групи характеризуються специфічним стилем життя, певним типом освіти й занять,

сприйняттям певних цінностей і вірувань, додержанням правил поведінки і звичаїв. На думку пізніших прихильників функціоналістської методології (Т. Парсонс, П. Сорокін, В. Варбер, К. Девіс, У. Мур), стратифікаційна система суспільства — об'єктивна потреба будь-якої розвиненої держави. "Суспільства без розшарування, з реальною рівністю їхніх членів, — за словами Сорокіна, — міф, який так ніколи й не став реальністю за всю історію людства". У своїй концепції П. Сорокін як критерій соціальної стратифікації бере *три основні форми: економічну, політичну і професійну*.

Т. Парсонс у *теорії соціальної дії* спробував розробити універсальні критерії соціальної стратифікації, а саме: 1) *якість* (позиція, відповідальність, компетентність особистості); 2) *виконання* (оцінка діяльності індивідів порівняно з діяльністю інших людей); 3) *володіння* (майстерністю, талантом, матеріальними, культурними ресурсами).

У сучасних *концепціях соціальної мобільності* (термін запровадив у соціологію П. Сорокін) часто використовують семикласову вертикальну стратифікацію: 1) вищий клас професіоналів, адміністраторів; 2) технічні спеціалісти середнього рівня; 3) комерційний клас; 4) дрібна буржуазія; 5) техніки й робітники, які здійснюють керівні функції; 6) кваліфіковані робітники; 7) некваліфіковані робітники.

1 00 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

Цікаві розробки, пов'язані із соціальним статусом особистості, з'являються останнім часом і в Україні. Так, відомі українські соціологи Ю. Канигін і Ю. Яковенко пов'язують проблему соціального статусу особистості з потребою формування інтелектуальної еліти. Соціальний статус особистості, стверджують вони, вже давно переріс свої стихійні прояви і формується цілеспрямовано, з урахуванням індивідуальних якостей особистості. Наприклад, у США щорічно витрачається 56 млн доларів на реалізацію програм для обдарованих дітей; у Японії, Франції, США діють "супердитсадки", де проводиться селективна робота з виявлення найбільш обдарованих дітей. При працевлаштуванні менеджера на американське підприємство у нього беруть інтерв'ю протягом дня, а для продавців там існують тести, що складаються з 80-90 запитань. На Заході існують також спеціально розроблені технічні й соціальні механізми "захисту системи від дурня". Під дурнем тут розуміють не просто нерозумну людину, а, найімовірніше, некомпетентного спеціаліста, людину не на своєму місці.

Слід також зазначити, що концепція єдиної політехнічної школи, що діє сьогодні в Україні, явно застаріла. Вона пов'язана з уніфікацією особистостей, у той час коли потрібен селективний добір. Торкаючись проблеми соціального статусу науковця, українські вчені попереджають, зокрема, про соціальну небезпечність "учених дурнів", "войовничої сірості". Протистояти цій біді справжня особистість не в змозі. Звідси вихід — треба створювати соціальний інтелект нації, розумне суспільство.

Соціальна роль. Виходячи із соціального статусу людина як член суспільства виконує в ньому ту чи іншу соціальну роль. Соціальна роль визначається в соціології як нормативний зразок поведінки індивіда, що займає певну соціальну позицію (у суспільстві, соціальній групі, організації) і виконує відповідні їй функції. Виконуючи ті чи інші соціальні ролі в суспільстві, одні з них індивід має можливість вибирати вільно (роль матері, батька), інші йому надані незалежно від його волі й бажання (роль жінки, чоловіка, національність, раса). Із соціальною роллю, як правило, пов'язують певні права та обов'язки індивіда, ступінь реалізації яких залежить не тільки від змісту рольових вимог, а й від можливостей і якостей його самого. Між різноманітними соціальними ролями, що їх виконує індивід, можуть виникати внутрішні або міжрольові конфлікти. Наприклад, індивід може бути добрим сім'янином, але поганим спеціалістом, обдарованим вченим, але посереднім лектором.

Для вивчення сукупності соціальних ролей, які виконує в суспільстві особистість, використовують два основних поняття: 1) спосіб життя як відображення соціального в індивідуальному; 2) стиль життя як відображення індивідуального в соціальному. Рольова інтерпретація особистості — корисний інструмент пізнання і формування її соціальних якостей. Освоєння соціальної ролі, вирішення міжрольових і внутрішніх конфліктів зумовлюють появу стійкого конкретного індивіда, який може протистояти традиційним рольовим впливам. Свідченням цього є різноманітні прояви девіантної поведінки (відхилення від норми), яка, за словами українського соціолога В. Тарасенка, не завжди може бути оцінена однозначно негативно й іноді вказує "на потребу в зміні "непрацюючих"

норм, оновлення застарілих цінностей" [21, с.50].

Отже, два перших елементи соціологічної структури особистості: соціальний статус і соціальна роль у сукупності становлять її базис. Третій структурний елемент — спрямованість особистості — наближає нас до суб'єктивних характеристик особистості.

Спрямованість особистості. У загальному вигляді спрямованість особистості розкриває її ставлення до навколишньої дійсності і самої себе. Відомий український соціолог В. Хмелько [55] виділяє три аспекти соціальної спрямованості особистості:

- *ідейно-політична*, яка містить різні сторони суб'єктивного ставлення людини до певних ідеологій, класів, націй, держав, правових систем, мікросоціальних груп, спільнот і політичних організацій;
- *соціально-культурна*, тобто ставлення до праці, інших видів не- політичної діяльності, їхніх безпосередніх умов, до сім'ї та до інших мало- численних соціальних груп;
- *моральна*, що включає моральні орієнтири, які відображають суб'єктивне, особистісне ставлення людини до інших людей і самої себе.

У своїх безпосередніх проявах спрямованість особистості виступає щодо інших людей як сукупність особистих якостей індивіда, які характеризують його потреби, інтереси, прагнення, ідеали, переконання, цінності тощо.

Таким чином, соціологічна структура особистості є сукупністю стійких зв'язків між елементами у процесі становлення, діяльності і спілкування людини як суспільної істоти (див. рис.5.2). Саме тому її аналіз є першоосновою соціологічного дослідження особистості. Здійснивши його, ми маємо всі підстави для того, щоб перейти до розгляду питання про взаємодію особистості і суспільства та їх взаємовплив одне на одного.

Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

Рис. 5.2. Структура особистості як соціальної системи

5.3. Шляхи взаємодії особистості з суспільством

Дослідження основних механізмів взаємодії особистості і суспільства — одне з найскладніших завдань соціологічної науки. Основною проблемою, навколо якої розгортаються дискусії з часів виникнення соціології, є проблема історичного протистояння особистості і суспільства. У ході протистояння визначилися дві групи механізмів, протилежних за змістом і водночас близьких за взаємозалежністю і взаємопотребою. Що ж це за механізми?

До *першої групи* відносять механізми соціалізації особистості (соціальна адаптація, індивідуалізація, соціальний контроль). *Другу групу* утворюють механізми саморозвитку, зміни соціальної системи (індивідуальна цілеспрямованість, міжособистісне спілкування, різноманітні способи зв'язку індивідів із суспільством).

Логіку розвитку зазначених механізмів диктує соціально-історичний підхід, аналіз їх практичного втілення на різних етапах суспільного розвитку. Skorистаємося для цього власним історичним досвідом періоду

соціального експерименту, що випав на долю шостої частини суходолу й усіх народів, які на ній живуть у ХХ ст. На думку відомого українського соціолога Є. Головахи, соціально-історична типологія особистості впродовж цього періоду представлена трьома головними типами: 1) особистістю, "розчиненою" у суспільстві; 2) особистістю, відчуженою від суспільства; 3) "перехідним" типом особистості.

Що ж являє собою *перший тип*, або *особистість, "розчинена" у суспільстві*? Цей тип глибоко проаналізовано у працях західних соціологів. У їхніх різноманітних концепціях він має різні назви: "*авторитарна особа*" (Е. Фромм, М. Геркхмайер, Г. Адорно); "*одномірна людина*" (Г. Маркузе); "*ззовні орієнтована особа*" (Д. Рісмен); "*людина-маса*" (Х. Ортега-і-Гасет) та ін. Усі ці назви так чи інакше об'єднуються навколо поняття "соціальний конформізм". Характеризуючи перший тип особистості, деякі вчені виходять з його класової суті. Таке трактування, на наш погляд, дещо обмежене. Швидше це психологічний тип, для якого характерні духовна обмеженість та інстинктивний потяг до стабільності. Саме таким, розчиненим у масі, він постає у відомій праці "Повстання мас" (1929) іспанського філософа і соціолога Х. Ортега-і-Гасета (1883—1955). "Спільна якість натовпу, — пише він, — це маса, інакше кажучи баласт, який тягне суспільство донизу" [21, с.51].

Другий тип — *особистість, відчужена від суспільства*, — виник у період, який згодом дістав назву застою. Саме у цей період відбувався процес відокремлення особистості від держави, приватизації інтересів та відчуження їх від інтересів тоталітарної системи. Це був період роздвоєння особистості, коли, скажімо, людина вступала до комуністичної партії, не вірячи у проголошені нею ідеали. У такого типу особистості існує дві системи цінностей — для зовнішнього вжитку і для внутрішнього. Отже, зазначений тип можна охарактеризувати як особистість з глибоким внутрішнім протистоянням стосовно суспільства, відчуженням від нього.

І нарешті, останній, *третій*, або "*перехідний*" тип особистості характерний для сьогодення. Йому притаманна виразна амбівалентність ставлення до перспективи подальшого демократичного перетворення суспільства (амбівалентність у цьому випадку — полярне ставлення до того самого суб'єкта). Особистості цього періоду, за плечима якої руйнівний для будь-якої свідомості тоталітарний досвід, властиві такі риси: недовіра до будь-якої влади; потяг до релігії і містики; роздвоєння свідомості; відмова від політичного життя в усіх його проявах, окрім стихійного протесту; суперечливе поєднання демократичної і тоталітарної свідомості; недостатнє розуміння основних принципів демократії; паралельна орієнтація на взаємовиключні цінності.

Таким чином, проаналізувавши взаємодію особистості і суспільства на різних етапах історичного розвитку, ми можемо сформулювати основні завдання для особистості і суспільства з метою досягнення між ними необхідної гармонії. На наш погляд, до таких завдань слід віднести:

1. *Подолання будь-яких залишків несвободи* (як зовні, так і всередині). Лише з вільною від нашарувань тоталітарного минулого свідомістю особистість зможе по-

1 04 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

справжньому визначитись у своєму ставленні до суспільства.

2. *Розвиток освіти, компетентність на всіх рівнях.* Чи не найважливішим у вирішенні цього завдання є створення системи інтелектуалізму, яка б сприяла перетворенню знань на соціальну і, особливо, виробничу силу.

3. *Пріоритет духовного над матеріальним.* Надмірне захоплення матеріальним — одна з найхарактерніших рис нашого нинішнього буття. І вважати її виправданою труднощами перехідного періоду можна лише до певної міри. Ще у повоєнні роки, в період проголошення на Заході "суспільства загального благоденства", Е. Фромм дійшов висновку: багатство не приносить радості, а гонитва за насолодою робить людину нещасною і самотньою.

4. *Формування громадської думки.* Здогад, який далеко випередив свій час, щодо залежності особистості, вченого, громадянина від громадської думки ще на початку століття висловив відомий економіст і соціолог М. Туган-Барановський. Соціологи і політологи сьогодення також глибоко переконані: доки не запрацює по-справжньому громадська думка, говорити про гармонізацію суспільно-особистісних відносин передчасно.

5. *Розвиток громадської самодіяльності, суверенітет особистості.* Подолати статичність у свідомості, бути господарем на своїй землі, досягти справжньої гармонії особистості у стосунках із суспільством людина зможе лише тоді, коли вона стане вільною економічно. Економічна ж свобода досягається лише через розвиток громадської самодіяльності, через самоврядування. Відомий український вчений і соціальний мислитель М. Драгоманов ще у позаминулому столітті висловив думку про вирішальне значення місцевого самоврядування як природного чинника політичної свободи для звільнення особистості й розвитку суспільних сил.

Отже, соціологія особистості вивчає реально функціонуючі соціальні механізми взаємовпливу і взаємозалежності особистості і суспільства,

допомагає виявляти нові суспільні процеси, створювати нові соціальні технології, що сприятимуть поєднанню об'єктивних і суб'єктивних, спільних (колективних) та індивідуальних чинників розвитку особистості. Однак не слід забувати, що соціологія може лише впливати, а не підміняти собою соціальну політику, основна мета якої — практична узгодженість і координація дій членів суспільства з урахуванням їхніх потреб та інтересів. Значення такого впливу соціології на соціальну політику і соціальну практику з кожним днем зростає. Світовий досвід свідчить: там, де на серйозний рівень поставлено соціологічні дослідження особистості, вдається уникнути серйозних проблем, на які ще багате сьогоднішня в Україні.

Отже, поняття людини в соціології розглядається в значенні живої, біопсихосоціальної системи, що є носієм особистісних характеристик.

Поняття "особистість" під кутом зору соціології має кілька значень. З одного боку, воно означає конкретного індивіда як суб'єкта діяльності в єдності його індивідуальних властивостей та соціальних ролей, що виконуються ним у суспільстві. З іншого боку, особистість розуміється як суто соціальна властивість індивіда, як сукупність інтегрованих у нього соціально важливих якостей і рис, що виникли в процесі взаємодії цієї особи з іншими людьми і роблять її, таким чином, суб'єктом праці, пізнання та спілкування.

Соціологічний підхід до особистості робить акцент саме на її належності до певної соціальної спільноти, яка накладає на неї відбиток, що впливає на світогляд людини, її ідеали, цінності, установки, норми поведінки, риси характеру та форми діяльності.

Соціологічні теорії особистості складаються із численних соціологічних концепцій особистості, серед яких найголовнішими є марксистська теорія особистості; теорія соціального характеру особистості; теорія інтегрального синтезу особистості тощо.

У сучасній соціології окреслилося два головних підходи до аналізу соціологічної структури особистості. Суть першого (нормативного) підходу полягає в тому, що він дає змогу визначити найсуттєвіші ознаки, **яким** має відповідати особистість в ідеалі, а саме: її світогляд, духовне і багатство, висока мораль тощо. Другий (функціональний) підхід допомагає (на відміну від нормативного) виявити ті якості або властивості, якими людина наділена як реальний суб'єкт життєдіяльності. Виходячи з цього підходу у соціологічній структурі особистості виділяють три основних елементи: 1) соціальний статус; 2) соціальна роль; 3) соціальна спрямованість особистості.

1 06 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

Механізми взаємодії людини і суспільства містять дві групи чинників:

1) механізми соціалізації особистості (соціальна адаптація, соціальна індивідуалізація та соціальний контроль); 2) механізми саморозвитку особистості (індивідуальна цілеспрямованість, міжособистісне спілкування, різноманітні способи зв'язку індивіда із суспільством).

Для досягнення ефективної взаємодії та певної гармонії між людиною та суспільством слід звернути увагу на такі чинники: 1) подолання будь-яких залишків несвободи; 2) розвиток освіти серед громадян; 3) пріоритет духовного начала над матеріальним; 4) формування громадської думки; 5) розвиток громадської самодіяльності, суверенітет особистості. Отже, соціологія вивчає реально функціонуючі соціальні механізми взаємовпливу і взаємозалежності людини і суспільства, допомагає виявляти нові суспільні процеси та явища, створює відповідні соціальні технології, що сприятимуть поєднанню об'єктивних і суб'єктивних, спільних та індивідуальних чинників розвитку особистості.

? Питання для самоконтролю

1. Який зміст понять "особистість" та "людина"? У чому полягають особливості соціологічного підходу до їх вивчення?
2. Охарактеризуйте головні теорії і концепції особистості та покажіть відмінність між ними.
3. Що включає соціологічна структура особистості і яка роль та взаємодія її основних компонентів?
4. У чому сутність механізму взаємодії людини і суспільства та які його складові?

Список рекомендованої літератури

1. *Бекешикина И. ^*. Структура личности: Методолог, анализ. — К.: Наук, думка, 1986.
2. *Кон И. С.* Социология личности. — М.: Политиздат, 1967.
3. *Лукашевич М. П.* Соціалізація. Виховні механізми і технології. Навч.- метод. посіб. — К.: ІЗМН, 1999.
4. *Хмельно В. Е.* Социальные ориентиры личности. — К.: Наук, думка, 1988.
5. *Хомич И. И.* Человек — живая система: естественнонаучный и фило- софский анализ. — Минск: Беларусь, 1986.
6. *Шарден Т.* Феномен человека. —М.: Наука, 1987.

Розділ 6. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЯК СУСПІЛЬНИЙ ПРОЦЕС ЗАСВОЄННЯ СОЦІАЛЬНОГО ДОСВІДУ

РЗгГ Логіка викладу та засвоєння матеріалу:

- сутність процесу соціалізації;
- характеристики сучасних моделей соціалізації;
- зміст основних етапів і стадій процесу соціалізації.

6.1. Сутність процесу соціалізації

Поняття "*соціалізація*" (від латинського *sociatus* — суспільний) усе активніше використовується як наукова категорія представниками широкого спектра наук — філософії, соціології, психології, політології, педагогіки й інших. Виникнення цього поняття в американській і французькій соціології відносять до кінця XIX століття і пов'язують з іменами американського соціолога *Ф. Гіддінгса (1855-1931)* і французького соціолога *Г. Тарда (1843-1904)*.

Під *соціалізацією* в сучасній соціології зазвичай розуміють процес засвоєння індивідом зразків поведінки, психологічних механізмів, соціальних норм і цінностей, необхідних для успішного функціонування індивіда в даному суспільстві [60, с.686-687]. Іншими словами, мова йде про придбання і нагромадження в процесі соціалізації індивідуального соціального досвіду, необхідного для нормальної життєдіяльності та взаємодії із соціальним оточенням в суспільстві.

Соціалізація охоплює всі процеси залучення до культури, комунікації і навчання, за допомогою яких людина набуває соціальну сутність і здатність брати участь у соціальному житті. У статті І. Кона і В. Ольшанського *соціалізація* визначається як "процес, у ході якого людська істота з визначеними особистісними задатками здобуває якості, необхідні їй для життєдіяльності" [20, с.9]. На відміну від близьких до категорії "соціалізація"

1 08 Частина II. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

таких понять, як "розвиток" і "виховання", вона охоплює процес і результати взаємодії індивіда з усією сукупністю соціальних впливів. Таким чином соціалізація виступає як процес взаємодії індивіда із соціальним оточенням. У цьому вбачається певний відхід від розуміння пасивної ролі індивіда в процесі соціалізації.

У цьому зв'язку Н. Андреевкова [1, с.43-45] у дослідженні соціалізації як процесу становлення людини як суспільної істоти виділяє аспекти, важливі з погляду соціальних контактів індивіда з оточуючими її людьми. З цих позицій у структуру соціалізації вона включає: соціальне пізнання, оволодіння визначеними навичками практичної діяльності, інтеріалізація визначених норм, позицій і ролей, вироблення ціннісних орієнтацій і установок, а також включення людини в активну творчу діяльність. Поряд з цим авторка чітко визначає свою позицію стосовно взаємодії процесів соціалізації і виховання.

Соціалізація містить у собі таким чином і виховання. Цілеспрямована дія на індивіда задля прищеплювання йому визначених навичок, понять доповнюється при цьому практикою соціальної діяльності індивіда, участю його в різних неформальних групах і т.п. Справедливо відзначається велика автономія індивіда в процесі соціалізації. Будучи продуктом суспільства, він вільний самостійно вибирати ті чи інші цінності й установки, орієнтуючись не тільки на загальні регулятивні принципи середовища, але й на власні схильності. У ході соціалізації індивід грає як *пасивну роль* (засвоєння соціального досвіду, сприйняття цінностей і ін.), так і *активну роль* (вироблення визначеної системи орієнтацій, установок і т.п.).

І хоча ця активність зосереджена лише на самовдосконаленні і не поширюється на середовище соціалізації, не можна не погодитися з твердженням авторки, що соціалізація "немислима без активної участі самої людини в процесі освоєння соціального досвіду і культури" [1, с.44].

Російський соціолог В. Харчева, у свою чергу, справедливо відзначає, що в процесі соціалізації людина завдяки властивій їй соціальній активності при взаємодії із середовищем не просто засвоює його вимоги, але й змінює це середовище, впливає на нього [54, с 158].

Аналіз сучасної соціологічної літератури дозволяє зробити деякі висновки й узагальнення. Зокрема, відзначається тенденція до врахування всієї сукупності соціальних і психологічних процесів, за допомогою яких здійснюється соціалізація — як контрольованих, цілеспрямованих, так і стихійних, спонтанних. Деякі автори розуміють ці процеси як взаємодію.

Як зміст і результат *процесу соціалізації* визнаються засвоєння системи знань, норм і цінностей, соціального досвіду, соціальних якостей і рис, соціальних ролей, зразків і психологічних механізмів поведінки (див. рис.б.1).

Розділ 6. Соціалізація як суспільний процес засвоєння соціального досвіду

Рис. 6.1. Феномени соціалізації людини

Деякі автори намагаються об'єднати сукупність цих ознак у такому інтегральному понятті, як "соціальність", хоча можливості його використання викликають сумнів через передбачувані складності з його якісними і кількісними вимірами. У той же час аналіз показує, що практично всі автори визнають основними інститутами соціалізації систему освіти і виховання. Виховання є провідним і визначальним початком соціалізації, ядро якого складає процес передачі накопичених минулими поколіннями знань і культурних цінностей, тобто освіту (рис.6.2).

Рис.6.2. Інститути соціалізації людини

Варто зазначити, що процес соціалізації продовжується протягом усього життя індивіда і включає в себе такі стадії — до трудову, трудову і після- трудову. Загальним є визнання того, що соціалізація носить діяльнісний характер і головний критерій її

1.1.0 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

успішності є вільне функціонування індивіда в суспільстві. І, нарешті, загально визнаною у вітчизняній літературі стає активність індивіда в процесі соціалізації. Головний висновок сучасної теорії соціалізації: " особистість, що формується — не об'єкт якихось зовнішніх впливів, а активний суб'єкт саморозвитку" [12, с.31].

Таким чином, *соціалізація* являє собою складний і багатогранний процес, що вивчається різними науками (від історії і психології до педагогіки, етнографії і філософії), кожна з яких досліджує свій аспект. Соціологія, зокрема, вивчає даний процес у наступних аспектах:

- 1) *соціокультурному* (тобто соціалізація поколінь у конкретно-історичних умовах);
- 2) *біосоціогенетичному* (тобто соціалізація індивідів у визначених соціально-економічних умовах);
- 3) *генетико-віковому* (тобто вікова соціалізація в умовах конкретного суспільства).

Важливо підкреслити, що *процес соціалізації* відбувається як стихійно, так і цілеспрямовано під впливом безлічі посередників, тобто суспільних структур і інститутів, роль яких по-різному виявляється на різних етапах і стадіях соціалізації. Серед посередників соціалізації людини виділяються такі як *родина, родичі і друзі, навчальні заклади, трудові, спортивні та інші колективи, суспільно-політичні і культосвітні організації, засоби масової комунікації, література, мистецтво і т.ін.*

В основі механізму соціалізації лежить активно-перетворювальна діяльність людини, за допомогою якої відбувається її включення в життя і культуру суспільства, формування соціальних зв'язків, засвоєння загальних способів практичної діяльності, розвитку свідомості і самосвідомості, систем соціальної орієнтації.

Отже, і це необхідно особливо відзначити, *соціалізація* за своєю суттю є процесом *взаємо- і самореалізації особистості* в ході її активної трудової діяльності. Тут важливо вказати, що соціалізація особистості — не просто односпрямований процес її навчання соціальним ролям (така точка зору переважає в деяких концепціях західної соціології), але й процес взаємовпливу. Можливість такого впливу закладена в наявності визначеної волі для активності особистості, що реалізується у різноманітних варіантах інтеракції особистості в ході соціалізації. Різноманітним є й поєднання основних сил, що впливають на цей процес. Це і фізичні, і психічні, і соціальні особливості людини. Це і несхожість навколишнього середовища. Це і різний індивідуальний соціальний досвід, і різний культурний рівень особистості. Під впливом розмаїтості і багатогранності кожного з видів у конкретних варіантах взаємодії формуються власне унікальні особистості з індивідуальними особливостями реалізації моделей соціалізації.

6.2. Характеристика сучасних моделей соціалізації

В основу кожної моделі соціалізації покладена та чи інша теорія соціалізації.

Розділ 6. Соціалізація як суспільний процес засвоєння соціального досвіду 1 1 9

Сучасний американський соціолог Н. Смельзер систематизував їх у чотири основні групи:

1. Теорія розвитку особистості (Ч. Кулі, Дж. Г. Мід).
2. Психоаналітичні теорії (З. Фрейд, Е. Еріксон).
3. Теорія розвитку пізнання (Ж. Піаже).
4. Теорія морального розвитку (Л. Колберг).

Розглянемо коротко сутність основних моделей кожної із запропонованих груп теорій соціалізації.

Однією з розповсюджених моделей, джерела якої лежать у *теорії психоаналізу З. Фрейда*, є розуміння соціалізації як розвитку особистісного контролю. Основна ідея, на якій побудована ця модель, полягає у визнанні людей ще від народження асоціальними, внаслідок уроджених агресивних інстинктів. Тому соціалізація носить конфліктний характер і вимагає не тільки особистісного, але і суспільного контролю [27].

Однак дана модель, заснована на визнанні незмінності людської природи, залишає мало можливостей для виховного впливу, орієнтуючись на соціальні санкції. Більше того, сукупність подібних санкцій і засобів, орієнтованих на придушення одних і розвиток інших, "суспільно корисних" інстинктів, рефлексів і може видаватися за "виховання". Як не дивно, але елементи подібної моделі соціалізації, що майже повністю заперечувалися радянською наукою як властиві тільки для буржуазного суспільства, залишили глибокий слід і у вітчизняній педагогіці. Чого коштує, наприклад, визнання в одній із брошур значущими для формування "нової людини" рефлексу нападу й оборони, рефлексу боротьби за існування, соціального рефлексу — колективної боротьби за життя, рефлексу наслідування і пристосування, а також статевого рефлексу. Методичні роз'яснення при цьому уточнюють: "Уроджений рефлекс нападу й оборони шляхом виховання ми повинні поєднати з класовою боротьбою" [9, с.9-10].

1 1 2 Частина II. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

Разом з тим прихильники цієї моделі бачили можливості зміни як індивіда, так і суспільства в сполученні психоаналітичної гарантії з адекватною соціалізацією особистості, забезпечити яку, на наш погляд, може тільки виховання, що коригує процес соціалізації. У цьому зв'язку навряд чи можна вважати вичерпними можливості цієї моделі для соціалізації розумово відсталих дітей.

Поряд з моделлю "особистого контролю" (З. Фрейд) і моделлю "рольового тренінгу" (Т. Парсонс) у західній соціології дуже поширена *модель "соціального вчення"*, представлена більшістю різновидів біхевіоризму (Дж. Доллард, Б. Скіннер, Р. Уолтерс і ін.), яка заснована на відомій формулі "стимул — реакція". Ця модель під *соціалізацією* розуміє "модифікацію" людської поведінки шляхом "дозування" стимулів, тобто дотримання визначених пропорцій покарання і заохочення для одержання бажаної реакції (поведінки) [35]. При вдаваній зовнішній привабливості і реальності подібні методи "соціальної інженерії", що цілком придатні для дресування білих пацюків і інших тварин, навряд чи можуть бути застосовні для нормального, а не репресивного виховання людини.

Ще одна модель, яка набула поширення в західній соціології, а саме *модель "міжособистісного спілкування"*, розглядає соціалізацію як процес і результат групового впливу на особистість, здійснюваного шляхом міжособистісного спілкування, що відбувається відповідно до об'єктивних законів, закріплених у системі соціальних ролей. Прихильники цієї моделі (Ч. Кулі, Дж. Мід і ін.), яка називається "*Я-теорія*", чи *теорія "дзеркального Я"* вважають, що особистість виростає з безлічі інтеракцій людей із навколишнім світом, у результаті яких вона навчається дивитися на себе очима інших, тобто мислити про себе як і про інших, а також розуміти поведінку інших людей.

Певний інтерес для організації процесу соціалізації має положення Дж. Міда, одного з розробників даної концепції, про *три стадії соціалізації*. На *першій* з них — імітації — діти копіюють поведінку дорослих, не завжди розуміючи її. На *другій* — стадії рольових ігор — діти, виконуючи в іграх дорослі ролі, "приміряють" їх на себе, вчать надавати своїм думкам і діям ті ж значення, що й дорослі. На *третьій*, завершальній стадії — колективних ігор — дитина до розуміння очікувань окремих людей додає групові очікування. Оволодіння правилами рольових і колективних ігор підготовлює дітей до виконання правил гри в суспільстві, що закріплені в законах і нормах. Тим самим здобувається почуття соціальної ідентичності [23].

• Розділ 6. Соціалізація як суспільний процес засвоєння соціального досвіду 1 1 3

Акцент на розвитку інтелекту, важливості оволодіння мовою в процесі соціалізації дозволяє віднести до прихильників цієї моделі і представників психологічної школи Л. Виготського. Проблема соціалізації розглядається ними у зв'язку з формуванням особистості в процесі взаємодії і взаємовпливу соціальних груп, колективів і особистості. Процес соціалізації з цих позицій

характеризується як поступове розширення, із набуттям індивідом соціального досвіду, сфери його спілкування і діяльності, як процес розвитку і саморегуляції, становлення самосвідомості й активної життєвої позиції [29, с.350].

Подальший розвиток ця модель одержала у різних напрямках групової психотерапії, заснованої на використанні групових моделей, "які акцентують створення безпосереднього життєвого досвіду для навчання й особистішого зросту" [31, с .14]. Учасники спеціально створюваних і працюючих під керівництвом провідного психолога малих груп включаються у своєрідний досвід спілкування підвищеної інтенсивності. Метою спілкування є надання допомоги в самовдосконаленні, а також у подоланні труднощів на шляху соціалізації.

Ця модель відкриває широкі можливості для виховання в колективі і через колектив, для широкого використання ігрових форм навчання і виховання [25, с.142-148]. Інтеріорізація при цьому виходить не від учителя, а від однолітків-однокурсників. Соціалізація тут відбувається скоріше імпліцитними, ніж експліцитними методами. Концентрація на індивіді як відмінному від групи практично відсутня. Навчання і виховання виглядає як тренування однієї команди, що навчається, як корпоративно вести свою життєву гру. Хоча не слід забувати про небезпеку закріплення при такому підході у індивіда конформістського типу поведінки і соціалізації.

Ще одна, "когнітивна" модель соціалізації (Ж. Піаже, Л. Кольберг, А. Маслоу й ін.) побудована на ідеї, що поведінка особистості детермінована її знаннями, сукупність яких утворює у її свідомості образ (картину) навколишнього світу. Саме ця картина світу, а не сама реальність керує поведінкою людей. Головним аспектом соціалізації при цьому виступає процес навчання мисленню, розвитку пізнавальних, моральних і емоційних структур особистості. Згідно Ж. Піаже, *когнітивна соціалізація* проходить *кілька стадій*, кожна з яких окреслюється новими навичками, **Що** обмежують можливості навчання людини. Діти проходять ці стадії **У** визначеній послідовності, хоча швидкість і результативність соціалізації у різних дітей може відрізнятись. Він визначає такі стадії соціалізації.

Перша стадія — сенсорно-моторна (до 2 років) — припускає розвиток у дітей здатності тривалий час утримувати в пам'яті образи об'єктів навколишнього середовища.

1.1.4 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

Друга стадія — передопераціональна (від 2 до 7 років) — діти вчаться розрізняти символи і значення символів, розуміти різницю між об'єктами і їх символами.

Третя стадія — конкретних операцій (від 7 до 11 років) — діти вчаться виконувати деякі дії подумки, тобто уявляти необхідні дії "у розумі", без виконання їх у житті.

Четверта стадія — формальних операцій (від 12 до 15 років). Настає час навчитися аналізу абстрактних (математичних, моральних, логічних і ін.) проблем, умінню мислити про майбутнє.

Дана концепція була доповнена американським психологом Л. Коль-бергом, який в основу переходу від однієї стадії соціалізації до наступної поклав не тільки результати розвитку когнітивних навичок, але і здатність до розуміння і співпереживання (емпатії) почуттям інших людей. Досягнення тих чи інших стадій не пов'язується з віком, а завершальні етапи доступні далеко не всім.

Особливе місце серед прихильників когнітивної моделі посідає й точка зору "гуманістичних" психологів (А. Маслоу, К. Роджерс і ін.). Грунтуючись на ідеї самоактуалізації особистості в процесі її дозрівання, вони вважали, що природні внутрішні сили особистості в змозі самостійно реалізувати соціалізацію індивіда, а засоби, чинники й агенти соціалізації повинні лише не заважати цим силам. Звичайно, важко погодитися з недооцінкою в цій моделі агентів соціалізації в особі соціальних інститутів, зокрема таких як освіта і виховання. Однак у цій концепції закладені застереження від зловживання їх можливостями для маніпулювання свідомістю людей.

Говорячи ж про зв'язок із вихованням "когнітивної" моделі в цілому, можна відзначити її підвищену схильність до ідеологізації виховання, коли абстрактна ідеологізована картина світу (у вигляді якого-небудь "ізму") може виявитися неадекватною реальному світові, що в результаті може призвести до викривленого уявлення про систему соціальних ролей і про своє місце в суспільстві (наприклад, роль "гвинтика" у суспільному механізмі).

Однієї з найбільш популярних моделей соціалізації, положення якої актуалізуються в зв'язку зі зростанням етнонаціональних проблем [57, с.31-32], є модель "інкультурації" (Ф. Боас, В. Маліновський і ін.). У ній соціалізація розглядається як процес передачі культурної спадщини. Людина в цьому процесі бере участь як пасивний споживач, що автоматично сприймає культуру в ході свого індивідуального розвитку. Сама ж культура у цій моделі

Розділ 6. Соціалізація як суспільний процес засвоєння соціального досвіду

1 1 9

тракується як своєрідний екран у вигляді національного характеру, на який і проєктується психологія індивіда.

Погоджуючись з авторами цієї концепції в тому сенсі, що в національному характері (менталітеті) дійсно закріплені стійкі психологічні риси конкретної етнічної групи, не можна прийняти їхню точку зору щодо розуміння соціалізації як несвідомої передачі цих рис від покоління до покоління. Не можна також не визнати взаємовпливи і взаємодії цих рис у процесі міжнаціонального спілкування, як і впливу на ці риси змін у навколишньому соціальному середовищі. Про це не слід забувати при формуванні і розвитку національних основ вітчизняної культури, здійсненні національної орієнтації в системах освіти і виховання. Це тим більше важливо, що інакше доведеться переборювати вже допущені перекоси при "виділенні" одного загального для всіх народів колишнього СРСР "національного екрана" у вигляді російського національного характеру як державно схвалюваного зразка.

6.3. Зміст основних етапів і стадій процесу соціалізації

Аналіз розглянутих вище моделей соціалізації показує, що всі вони тією чи іншою мірою визнають той факт, що процес соціалізації обмежується періодом досягнення дитиною дорослого віку. Так, на думку Н. Андрєєв-кової, процес соціалізації завершується у віці 23—25 років, тобто з досягненням молодою людиною стадії зрілості [1, с.44]. Саме цей період необхідний для стійкої інтеріоризації комплексу норм і ролей, для вироблення стійкої системи соціальних орієнтацій і установок. У залежності від віку індивіда, прихильники цього підходу виділяють три основних етапи соціалізації: 1) *первинна соціалізація* (дитини); 2) *маргінальна* (проміжна чи псевдостійка) *соціалізація* (підлітка); 3) *стійка* (концептуальна) *цілісна соціалізація* (перехід від юнацтва до зрілості (період від 17—18 до 23-25 років).

Аналіз сукупності різних чинників на кожному з цих етапів дозволяє виділити "*критичні періоди* ", особливо важливі для соціалізації індивідів. Для *первинної соціалізації* — це перші 2—3 роки і час вступу до школи. Для *маргінальної соціалізації*— перетворення дитини в підлітка і підлітка в юнака. Для *стійкої соціалізації*— початок самостійного життя і перехід від юнацтва до зрілості.

Обмеженість такого підходу пов'язана із двома аспектами проблеми. *По-перше*, це розуміння дитинства (а іноді і юнацтва, молодості в цілому)

1 1 6 Частина II. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

лише як підготовки до "справжнього" життя, що почнеться з досягненням дорослості. Такий підхід істотно спотворює зміст соціалізації, обмежує активність молоді людини, привчає бачити в сьогоденні тільки засіб досягнення чогось у майбутньому. При цьому сьогоденнє життя, виходячи з цього підходу, сприймається як щось вимушене, тимчасове, примусове. "Щоб випробувати повноту життя, — відзначає І. Коң, — треба, однак, не тільки вміти бачити в сьогоденній праці "завтрашню радість" (А. Макаренко), але і відчувати самоцінність кожного даного моменту діяльності, радість подолання труднощів, пізнання нового і т. д." [11, с.337].

Другий аспект цієї проблеми обумовлений появою у вітчизняній науковій літературі поглядів, що переоцінюють вплив навчання і виховання на протікання процесу соціалізації. Від подвійності такого роду врятовані ті найбільш продуктивні моделі соціалізації, які можна об'єднати в рамках *концепції соціалізації дорослих, чи концепції безперервної соціалізації*.

Одним з тих, хто першим описав соціалізацію як процес, що триває протягом усього життя, був американський соціолог О. Брим-молодший [36,108]. Відмінність соціалізації дорослих від соціалізації дітей, на його думку, полягає в тому, що соціалізація дорослих націлена на зміну поведінки в новій ситуації, тоді як у дітей акцент робиться на формування ціннісних орієнтацій. Крім того, дорослі, спираючись на свій соціальний досвід, здатні оцінювати норми і сприймати їх критично, у той час як діти в змозі лише засвоювати їх. І, нарешті, соціалізація дорослих допомагає придбати необхідні навички (часто конкретного характеру), а соціалізація дітей пов'язана більшою мірою з мотивацією.

Характерно, що деякі соціологи акцентують увагу на відмінностях соціалізації в дитинстві й у зрілому віці. Вони вважають, що життя дорослих — це серія очікуваних і несподіваних криз, які потрібно перебороти. До таких критичних моментів у житті дорослих індивідів Д. Клаузен, наприклад, відносить вибір професії, "криза сорокалітніх" і ін. Подібну точку зору називають іноді в літературі *адаптивним підходом* [36, 109], що, на наш погляд, не зовсім точно відповідає змісту терміна "адаптація". Оскільки мова йде про подолання стресів, що виникають у даних ситуаціях, то це свідчить скоріше про те, що адаптація не відбулася, що характеристика ситуації значно перевищила адаптивні можливості індивіда, і це призвело його до стресу.

Ближчим до нашого розуміння *адаптивної соціалізації* є еволюційний підхід, запропонований американським соціальним психологом Е. Ерік-соном [36, с.1 10-111]. Він вважає, що індивіду як у дитинстві, так і в зрілому віці доводиться долати складні, іноді критичні ситуації, що закономірно виникають на його життєвому шляху і носять специфічний характер на кожному етапі (стадії). Переборюючи ці критичні ситуації (а їх він виділяє вісім), індивід успішно збагачується новим соціальним досвідом і переходить до наступного стадії. У разі, якщо соціалізація на якій-не-будь стадії не відбулася (тобто індивіду не вдалося подолати головну на цій стадії

Розділ 6. Соціалізація як суспільний процес засвоєння соціального досвіду 1 1 9

проблему) чи відбулася частково, це негативно позначається на наступних стадіях і соціалізації в цілому.

При цьому знання цих найважливіших проблем індивідів на різних вікових стадіях дозволяє більш конкретно і цілеспрямовано вести з ними виховну роботу, орієнтуючись на надання допомоги у вирішенні цих проблем. Зупинимося на викладі *еволюційної теорії соціалізації* (чи теорії стадій людського розвитку) докладніше, тому що в ній процес соціалізації розглядається досить системно.

I *стадія* — *дитячий період*. Основна проблема — довіра чи недовіра. Дитина на підставі визначеного рівня турботи і комфорту з перших днів довідується, якою мірою можна розраховувати на задоволення основних потреб: їжа, тепло, безпека. Про подолання кризи можна судити, коли малята не плачуть і не сердяться при відході з їх поля зору дорослих, які турбуються про них. При неповному вирішенні цієї проблеми залишки недовіри можуть позначитися на подальших стадіях.

II *стадія* — *вік від одного року до двох років*. Основна проблема — автономія або сором і сумнів. Ситуація ускладнюється збігом навантажень на дитину, пов'язаних, з одного боку, з початком відстоювання своїх прав і непокорю авторитету. А з іншого боку — батьки починають учить дитину контролювати роботу свого шлунку. Підвищені вимоги в другому напрямі можуть закріпити у свідомості почуття сорому і власної нікчемності, істотно підриваючи зусилля по самовизначенню і руху до автономії.

III *стадія* — *від трьох до п'яти років*. Основна проблема — ініціатива або почуття провини. Це період розвитку рухової активності, допитливості й уяви. Усвідомлюються відмінності між хлопчиками і дівчатками, виявляється дух суперництва. Дитина визначає межі, до яких ініціатива в прояві нових здібностей може поширюватися. На цьому ґрунті можливі конфлікти, що при зайвій твердості з боку дорослих можуть залишити слід безініціативності на подальшому житті.

IV *стадія* — *молодший шкільний вік*. Основна проблема — стараність Чи недбайливість. На цій стадії йде навчання індивідуальній і колективній роботі, формуються стосунки з вчителями й іншими дорослими, відбувається перша "примірка" дорослих ролей. На цьому тлі головним

завданням є набуття впевненості в собі, у своїх здібностях, їх усвідомлення і розвиток. Невиконання (часткове чи повне) цього завдання позначається в прояві елементів недбайливості як на цій, так і на подальших стадіях.

V стадія — підлітковий-юнацький вік. Основна проблема — становлення індивідуальності (ідентифікація) або рольова дифузія (невизначеність у виборі ролей). Відомо, що це час появи активного статевого потягу, а значить і пошуку партнера в інтимній сфері. Разом з тим — це час пошуку свого місця в житті, вибору подальшого шляху (навчання, робота і т.п.). У цей період небезпечні як невдачі в одній зі сфер, так і переоцінка значущості якої-небудь з них. Перша невдача може негативно позначитися на виборі роботи, друзів, супутника життя, а також може призвести до стресу.

VI стадія — молодіроки. Основна проблема — інтимність чи самотність. Головні цілі на цьому етапі — залицяння, шлюб і інші види близькості. Якщо пошук щирих і довірчих стосунків з постійним партнером не увінчався успіхом чи ці стосунки призвели до розриву, то надалі це може проявитися у вигляді тимчасових, не завжди обгрунтованих, але завжди нестабільних інтимних зв'язків і незадоволеності цією сферою життя.

VII стадія — середній вік. Основна проблема—продуктивність (творча продуктивність) чи стагнація (творчий застій). Ця стадія пов'язана з реалізацією індивіда в двох основних ролях: працівника і батька. Причому відчуття творчої продуктивності приносить успіх в обох ролях, у той час як творчий застій може викликати невдачу навіть у якій-небудь одній з них. На цьому етапі реалізується той потенціал, що індивід нагромадив протягом попередніх стадій соціалізації.

VIII стадія (заключна) — старість. Основна проблема — умиротворення або розпач. На цьому етапі соціалізацію індивіда визначає підбиття підсумків власного життя й успішності всіх попередніх етапів. Умиротворена старість чи розпач, гіркий жаль щодо невикористаних можливостей — такі межі прояву цієї стадії.

Зрозуміло, представлена *концепція соціалізації* чи стадій розвитку особистості не позбавлена можливостей її подальшого вдосконалювання і навряд чи вичерпує собою всі прогресивні підходи в дослідженні процесу соціалізації [54, с .116]. Однак безсумнівною її перевагою є, на наш погляд, відхід від розуміння дитинства як ще не дійсного життя до розуміння його як підготовки до майбутнього життя. У такому контексті соціалізація виглядає як поняття, придатне лише для дитячого віку, що не тільки знецінює роль дитинства в житті людини, але й істотно обмежує пізнавальні можливості категорії "соціалізація". Неправомірність такого підходу підтверджується самим життям. Так, докорінні зміни у всіх сферах

Розділ 6. Соціалізація як суспільний процес засвоєння соціального досвіду 1 1 9

життєдіяльності нашого суспільства, пов'язані з переходом до ринкових відносин, поставили перед необхідністю соціалізації (а точніше — ресоціалізації) практично все населення країни. І в людей літнього віку цей процес протікає найбільш болісно.

З подібних позицій В. Харчева обґрунтовує поширення процесу соціалізації на людей літнього віку. Дійсно, пенсійний статус людини визначається часто не його віковими рамками, а соціально-економічними чинниками, здібностями і можливостями людини продовжувати професійну й інші форми соціальної діяльності.

Отже, виділення етапів процесу соціалізації і центральних завдань кожного етапу дозволяє коригувати виховний вплив, орієнтуючись на вимір емпіричних ознак на кожному з етапів, визначати їхню вагу і значення, виявляти основні і додаткові чинники, форми і механізми їх впливу на становлення особистості.

Ідея соціалізації як суцільного процесу взаємодії індивіда з зовнішнім світом розвивається й в інших роботах. Так, Є. Рибалко в цій взаємодії активність дитини вбачає у "перетворенні дійсності у своїй уяві" [20, с.21], особливо виділяючи при цьому роль пізнавального апарату дитини для її соціалізації. Плідною уявляється також спроба розглянути процес соціалізації з позицій впливу на співвідношення в людині соціального і біологічного. Виходячи з правильного припущення, що все біологічне в особистості більшою чи меншою мірою соціалізоване, а соціальне не може бути цілком відділене від біологічного, виділяється *чотири підструктури особистості*.

1. *Нижча, біологічно обумовлена підструктура*, в яку поряд з темпераментом входять вікові, статеві, а іноді й деякі препатологічні і навіть патологічні властивості психіки. Однак навіть цей рівень не вільний від впливу соціального.

2. *Психологічна підструктура*, що включає індивідуальність прояву пам'яті, емоцій, відчуттів, мислення, сприйняття, почуттів і волі. На цьому рівні соціальна обумовленість майже порівнюється з біологічною.

3. *Підструктура соціального досвіду*. Ця підструктура поєднує набуті індивідом у ході соціалізації знання, навички, уміння і звички. Питома вага соціального на цьому рівні значно перевищує біологічне. До того ж тут виявляються істотні відмінності між окремими особистостями в ступені соціалізації, що проявляються в рівні культури. Ця підструктура помітно впливає на ступінь соціалізації людини.

4. *Підструктура спрямованості особистості*. У цій, вищій підструктурі об'єднані потяги, бажання, інтереси, схильності, ідеали, індивідуальна "картина світу" і вища форма спрямованості — переконання. Будучи майже цілком соціально обумовленою, будучи найбільш істотною для особистості, вищим її рівнем, підструктура спрямованості визначає соціалізацію інших підструктур, а отже, і людини в цілому.

Як бачимо, у запропонованому підході закладаються основи для розгляду впливу процесу соціалізації на людину в цілому, в сукупності її біологічного, психічного і соціального рівнів. Такий підхід особливо цінний для розуміння процесу соціалізації людей з відхиленнями не тільки соціального, але також біологічного і психічного рівнів. Тут дуже вдало розробляється діяльнісний підхід до будь-якої взаємодії людини

120 Частина II * Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

із соціальним середовищем. Хоча відповідно до виділених підструктур особистості варто було б поширити це розуміння взаємодії на все навколишнє середовище, а не тільки на соціальне. Відзначимо також, що цей підхід дає можливість розгляду соціалізації як найбільш широкої форми суцільної взаємодії людини з навколишнім середовищем.

І нарешті, важливим для розуміння механізмів процесу соціалізації є також розробка міжрівневого дослідження проблем людини, що акцентує увагу на внутрішніх відносинах, взаємопереходах біологічного, психічного і соціального рівнів. Загальний принцип, якому підкоряються міжрівневі відносини у формулюванні А. Леонтєва, полягає в тому, що "наявний вищий рівень завжди залишається провідним, але він може реалізувати себе тільки за допомогою рівнів нижчих і в цьому від них залежить" [17, с.232].

З кореляцією до розуміння *механізмів соціалізації* цей принцип на початкових етапах психічного розвитку дитини виявляється у висуванні на перший план механізму біологічного пристосування, завдяки якому відбувається становлення сприйняття і емоцій дитини. У процесі подальшої соціалізації цей механізм трансформується, виконуючи інші завдання, реалізуючи більш високі рівні діяльності, взаємодіючи з психічними і соціальними механізмами соціалізації. Іншими словами, міжрівневі дослідження повинні вивчати різноманіття форм реалізації *механізмів процесу соціалізації* людини. Несхожість і різноваріантність співвідношення цих механізмів у сполученні з індивідуальною структурою особистості в кожному з нас пояснює несхожість людей, що соціалізувалися в подібних умовах.

Разом з тим рівень дослідженості проблем соціалізації навряд чи можна визнати задовольняючим сучасні суспільні потреби. Не з'ясовані ще до кінця всі рушійні сили, а також елементи механізму соціалізації індивідів. У той же час рівень теоретичних напрацювань містить багато цінних, хоча і розрізаних, ідей, думок, здогадів, що можуть і повинні бути об'єднані в нових концептуальних підходах. Плідним, на наш погляд, буде пошук у напрямі вивчення процесів адаптації людини до навколишнього середовища, що постійно змінюється. У цьому зв'язку заслуговує на увагу адаптивна-розвиваюча концепція соціалізації.

Сутність авторської *адаптивної-розвиваючої концепції соціалізації* (М. Лукашевич) [20, с.95-108] полягає у розгляді соціалізації як триваючої все життя взаємодії людини з навколишнім середовищем шляхом (за допомогою) змінюючих одна одну адаптацій у кожній зі сфер його життєдіяльності. Усяка адаптація як особлива діяльність людини із засвоєння чергової нової соціальної ситуації (суб'єктивно нової для конкретного індивіда) додає йому соціальний досвід (об'єктивно існуючий як елемент культури даного суспільства) і тим самим підвищує рівень його соціалізації. Наступна адаптація індивіда, спираючись на новий, вищий рівень його соціалізації, протікає ефективніше, даючи йому змогу швидше піднятися на чергову сходинку соціалізації. У ході сукупної взаємодії індивіда із соціальним середовищем (а отже, і впливу індивіда на суспільство

Розділ 6. Соціалізація як суспільний процес засвоєння соціального досвіду **1 1 9**

в напрямі задоволення своїх соціальних потреб) здійснюються зміни в суспільстві в бік більшої орієнтації на людину, на сукупність її соціальних інтересів.

У такий спосіб здійснюється друга сторона нероздільного процесу соціалізації — соціалізація суспільства. До переваг розглянутої адаптивної- розвиваючої концепції соціалізації людини можна віднести такі чинники:

1. Вона спирається на взаємодію біологічного, психологічного і соціального механізмів адаптації, що дає змогу у виховному впливі орієнтуватися на цілісність особистості людини.

2. Вона охоплює всі сфери життєдіяльності індивіда, що дозволяє найбільше повно реалізувати комплексне його навчання і виховання.

3. Вона розглядає соціалізацію як процес, що охоплює все життя людини, а також створює передумови для організації безупинного навчання і виховання протягом усього життєвого шляху індивіда.

4. Вона спирається на механізм засвоєння нових соціальних ситуацій, що сприяє формуванню творчої мобільної особистості, орієнтованої на свідому й активну діяльність у нових соціальних умовах.

На завершення зазначимо, що поняття "соціалізація" виникло в західній соціології наприкінці XIX ст. з метою визначення основного механізму взаємодії людини з іншими людьми, із суспільством в цілому. Таким механізмом вважалося соціальне наслідування, що регулювалося суспільством через систему освіти й виховання, сім'ю та громадську думку.

У процесі розвитку наук про людину сформувалася сукупність поглядів на соціалізацію, що охоплює такі ідеї: про нерозривний зв'язок з освітою та вихованням; про зв'язок соціалізації з адаптивними процесами;

122 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

про соціальні контакти як одну із змістовних сторін соціалізації, про значення самосвідомості, соціальної орієнтації та розвитку мови для успішної соціалізації. У контексті цих ідей соціалізація розглядається як суцільний процес набуття людьми соціального досвіду та формування ціннісних орієнтацій, потрібних для виконання соціальних ролей.

До сучасних моделей соціалізації належать: психоаналітична або "особистісного контролю" (З.Фрейд); "рольового тренінгу" (Т.Парсонс), "соціального навчання" (Дж. Доллард, Б.Скіннер та ін.), "міжособистісного спілкування" (Ч. Кулі, Дж. Мід та ін.), "когнітивна" (Ж. Піаже, А. Маслоу та ін.), "модель інкультурації" (Ф. Баос, В. Малиновський та ін.) та "еволюційна" (Е. Еріксон). Усі вони розглядають виховання як один із механізмів соціалізації.

Більшість моделей виходить із завершення соціалізації зі вступом індивіда в доросле життя. Проте ближчим до істини є розуміння соціалізації як такої, що триває протягом усього життя індивіда та відповідає його неперервному і невинному вихованню.

Головною тенденцією в розвитку наукових уявлень про сутність соціалізації є перехід від однорівневого уявлення про неї як такої, що торкається лише "соціальних поверхів" людини, тобто особистості, до багаторівневого підходу, коли соціалізація охоплює також біологічний та психічний рівні людини.

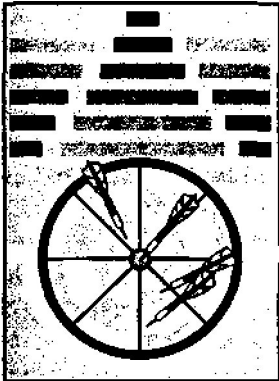
? Питання для самоконтролю

1. Що таке соціалізація й у чому її сутність?
2. Які існують погляди соціологів на соціалізацію?
3. Розкрити природу процесу соціалізації і його основні етапи.
4. У чому сутність основних сучасних моделей соціалізації і як їх розрізнити?
5. Порівняти можливості однорівневого і багаторівневого підходів до дослідження процесів соціалізації.

Список рекомендованої літератури

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. — М.: Прогресс, 1986.
2. КонИ. С. НТР и проблема социализации молодежи. — М.: Знание, 1987.
3. Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології: Навч.- метод. посіб. — К.: ІЗМН, 1998.
4. Москаленко В. В. Социализация личности (Философский аспект). — К.:Вища шк., 1986.
5. Мудрик А. В. Социализация в смутное время. — М.: Наука, 1991.
6. Смелзер Н. Социология: Пер. с англ.. — М.: Феникс, 1994.

Розділ 7. СОЦІАЛЬНІ ВЗАЄМОДІЇ ЯК ОСНОВА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СУСПІЛЬСТВА

Логіка викладу та засвоєння
матеріалу:

визначення сутності і механізмів соціальної дії;

- зміст і характерні ознаки соціальної взаємодії;
- поняття та особливості соціальних відносин.

7.1. Визначення сутності і механізмів соціальної дії

Соціологічні категорії "*соціальна дія*", "*соціальна взаємодія*" і "*соціальні відносини*" посідають особливе місце в понятійно-категоріальному апараті соціологічної науки. З ними пов'язане розуміння насамперед динаміки людського суспільства — його функціонування, зміни і розвитку. Ці категорії є провідними при вивченні життєдіяльності людей в сучасному суспільстві, їх самореалізації. Багато соціологів вважають ці поняття вихідними (тобто ключовими, фундаментальними) у будь-яких соціологічних теоріях чи концепціях. Адже відправним моментом при виникненні будь-якого соціального зв'язку є відносини, дії і взаємодії індивідів чи соціальних груп людей для задоволення тих або інших різноманітних суспільних потреб. Підтвердженням цьому може також служити велике різноманіття і глибина концептуального опрацювання теорій соціальних відносин, дій і взаємодій. Тому уявляється дуже важливим послідовно розглянути сутність і зміст цих фундаментальних соціологічних категорій.

Отже, *соціальні дії*, на думку видатного польського соціолога Яна Щепаньського, являють собою систему вчинків, засобів і методів, за допомогою яких особа чи соціальна група має намір змінити поведінку чи установки інших осіб чи груп [59, с.86]. Крім цього, Я. Щепаньський вказує на

взаємну спряженість системи дій, між якими виникає причинна залежність: вчинок особи А, який змінює поведінку чи установку особи Б, викликає вчинок особи Б, що у свою чергу змінює установки і поведінку особи А.

Варто зазначити, що початок соціологічному дослідженню проблем соціальної дії було покладено відомим німецьким соціологом *М. Вебером*. Ним же були сформульовані й вихідні положення теорії соціальної дії, які вже потім одержали подальший розвиток у працях інших дослідників. Узагалі *М. Вебер* визначав соціологію як науку, що вивчає *соціальну дію*, під котрою він розумів будь-яку дію людини, орієнтовану на мотиви інших людей. При цьому вона (тобто дія) володіє двома обов'язковими рисами: свідомою мотивацією та орієнтацією на інших (очікування). Без першої не можна говорити про неї як про дію, а без другої — називати її соціальною [2, с.264].

Поряд із визначенням сутності соціальної дії *М. Вебер* запропонував також і свою типологію соціальної дії, яка включає чотири її типи: 1) *цілераціональна* — дія, орієнтована на очікування певної поведінки інших людей і стану об'єктів зовнішнього світу, що раціонально регулює цілі, засоби і побічні наслідки власної поведінки, розраховані на досягнення певного успіху; 2) *ціннісно-раціональна* — дія, що характеризується свідомою вірою в етичну, естетичну, релігійну або іншу самоцінність певної поведінки, незалежно від успіху або вигоди; 3) *традиційна* — суб'єктивно-ірраціональна поведінка, що здійснюється за звичкою, а не за смыслом, тобто протікає автоматично на підставі прийнятого зразка;

4) *афективна* — суб'єктивно-ірраціональна поведінка, яка обумовлена миттєвими почуттями. Тільки перших два типи дій, на думку *М. Вебера*, можна вважати власне соціальними, а останні два типи — ні, тому що вони не мають мети, результату, успіху, мотиву, орієнтації на інших, тобто позбавлені головних ознак соціальної дії.

Значний внесок у подальшу розробку теоретичних засад соціальної дії зробив і відомий американський соціолог *Толкот Парсонс*. Вихідним пунктом його теоретичної моделі соціальної дії виступає схема елементарної соціальної дії, структуру якого утворюють: 1) діючі особи; 2) ситуація; 3) умови, що включають у себе ціль дії і нормативні розпорядження. Крім того, вся сукупність соціальних дій описується *Парсонсом* за допомогою п'яти "*типових змінних дій*", кожна з яких вимагає ціннісного вибору.

Перший тип — "універсалізм-партикуляризм" — де вибір між поведінкою індивіда здійснюється відповідно до загального правила чи відповідно до орієнтації на специфіку ситуації.

Другий тип — "досягнення-розпорядження" — орієнтує діючих осіб на соціальні характеристики іншого індивіда (професія, статус) або ж на особистісні якості (стать, вік і т.п.).

Третій тип — "афективність-нейтральність" — містить альтернативу орієнтації дій на нагальні потреби індивіда чи на віддалені і важливі його потреби.

Четвертий тип — "специфічність-дифузність" — містить орієнтацію дії індивіда на специфічні або на загальні характеристики ситуації.

П'ятий тип — "орієнтація на себе — орієнтація на колектив" — відповідно направляє дії індивіда в особистих чи загальних інтересах.

При цьому все різноманіття дій, описуваних цими п'ятьма типами, Т. Парсонс групує за чотирма рівнями: 1) *суб ект дії*— у виді варіантів дії; 2) *особистість* — у виді потреб-установок; 3) *соціальна система* — у формі рольових очікувань; 4) *культурна система* — як нормативні зразки (цінності). Тим часом кожний із рівнів утворює в моделі Т. Парсонса підсистему людської діяльності, а їхня взаємодія утворює "систему дії", тобто сукупність різних рівнів соціальної реальності, поєднаних у визначене ціле (систему) за принципами інформаційно-кібернетичної моделі. Функціонування цієї системи спрямоване, насамперед, на виконання чотирьох основних завдань: 1) підтримка ціннісного зразка системи; 2) інтеграція системи; 3) досягнення цілісності системи; 4) адаптація системи (рис.7.1).

Рис.7.1. Функції соціальної системи (за Т. Парсонсом)

Важливо підкреслити, що теорія "системи дії" поклала початок розвитку цілого класу соціологічних теорій, що пояснюють специфіку соціальної

1 04 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

дії за допомогою категорії "*соціальна система*". Крім теорії соціальної дії Т. Парсонса, сюди також відносять теорію функціонального структуралізму Р. Мертон і різні теорії соціального конфлікту.

Вихідною позицією *соціологічних теорій першого класу* є пояснення *соціальної дії* виходячи з потреб соціальної системи, в якій суб'єкти дії — особи чи групи осіб — виступають як її елементи, що виконують соціальні ролі чи соціальні функції, або як джерела енергетичного й інформаційного обміну. Вони ніби не існують і не розвиваються поза соціальною системою.

Другий клас поєднує соціологічні теорії, що вбачають основу *соціальної дії* в потребах і внутрішній активності індивідів (наприклад, диспозиційна теорія особистості В. Ядова). Будучи вираженням природної основи людини, його задатки, здібності й потреби утворюють *механізм соціальної дії*, який у сполученні із соціальними зв'язками і формує соціальну систему.

Третій клас включає соціологічні теорії, що розглядають *соціальну дію* як результат діалектичної *єдності* суспільства, різних соціальних груп і окремих індивідів (подібний підхід характерний для марксистської соціології). Кожен окремий індивід розглядається в цих теоріях як індивідуальна форма вираження соціальної системи, як сукупність суспільних відносин, що характеризує сутність кожної окремо взятої особистості. Однак міра знаходження системних якостей особистістю залежить від структури її потреб і здібностей, природних особливостей і рівня розвитку свідомості. Ці й інші можливості особистості реалізуються за допомогою соціальної активності і спрямованості на взаємодію із системою, з її ситуаційними чинниками.

Розглянуті класи *теорій соціальної дії*, володіючи відзначеними розбіжностями, єдині в розумінні спрямованості соціальних дій — на зміну поведінки, установок чи прагнень індивідів або соціальних спільнот. Через це вони близькі і подібні тим, що *соціальні дії* є системами, що поєднують у собі визначені складові елементи. У цьому зв'язку основними елементами системи соціальної дії виступають: 1) діюча особа; 2) предмет дії чи особа, на котру діють; 3) метод впливу чи спосіб використання засобів дії; 4) реакція особи, на котру діють, чи результат дії.

Звернемо увагу і на той факт, що рушійною силою у будь-якій *соціальній дії* виступають як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. До *перших* належать риси і властивості людей, що являють взаємний інтерес, а також речі чи цінності, що знаходяться в їхньому розпорядженні і можуть бути використані ними для задоволення власних потреб або інтересів.

До *других* (тобто суб'єктивних чинників) відносять наявність установки чи твердої готовності особи до виконання визначених дій.

Таким чином, *соціальні дії* спрямовані на таку зміну чужих установок і поведінки, що веде до задоволення визначених власних потреб, прагнень і інтересів. Тому найбільш важливим у *структурі соціальної дії* є засоби і методи дії, від правильного вибору яких власне і залежить успішність і ефективність будь-якої дії. Визначена структура дозволяє поєднувати досить широке коло соціальних дій. Однак існує ряд схем (зразків), відповідно до яких соціальні дії власне і протікають. Це дозволяє класифікувати соціальні дії за різними ознаками.

Перша, найбільш загальна класифікація дана Я. Щепаньським. Вона розподіляє соціальні дії на *дві категорії*. *Першу категорію* складає *негативний примус*, що виявляється найчастіше у вигляді заборон і наказів, спрямованих на *репресію* стосовно небажаної поведінки, а *друга категорія* передбачає *позитивне переконання*, засноване на дії за допомогою *стимулів*, що викликають бажану поведінку без звертання до репресій у будь-якій формі.

Друга, дуже подібна за підходом класифікація включає також *дві категорії* соціальних дій: 1) *приспосовування* і 2) *опозиція*. До *першої категорії* належать такі дії, що виникають у відповідь на прохання чи запрошення з боку керівництва і забезпечуються шляхом виховання, добровільного і свідомого підпорядкування в ході виконання власне дії для досягнення мети. До *другої категорії* належать протиставлення себе іншим, репресії і бунт, агресія і ворожість як реакції на примус. Проміжним, *середнім* варіантом між приспосовуванням і опозицією є *егоїстичний компроміс*, що поєднує, з одного боку, добровільне підпорядкування примусу для досягнення особистих цілей, при збереженні, з іншого боку, готовності до застосування опозиційних дій.

Третя класифікація, запропонована А. Левко [43, с.281], також заслуговує на увагу, оскільки вона розділяє соціальні дії за змістом, обумовленим їх метою і спрямованістю. У цьому зв'язку автор виділяє *три групи* соціальних дій. *Перша група* поєднує *репродуктивні дії*, спрямовані на збереження і підтримку нормального функціонування конкретного соціального інституту. До таких дій належить соціальний контроль, підтримка традицій, дотримання трудової дисципліни тощо. *Друга група* — *соціального заперечення* — об'єднує дії, спрямовані на скасування яких-небудь елементів громадського життя. До них належить критика недоліків, подолання девіантної поведінки, конформізму мислення тощо. *Третя група* — *соціальної творчості* — охоплює дії щодо створення нових форм

1 04 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

соціальних відносин і розвитку суспільної свідомості. Мова йде про розвиток самоврядування, винахідництва, інновацій, запровадження нових соціальних технологій і інше.

Слід зазначити, що приведені у даних класифікаціях далеко не повний перелік *типологій соціальної дії* може створити уявлення про те, що соціальна дія — найбільш важлива категорія соціології, за допомогою якої можна пояснити практично всі соціальні явища. Однак багато соціологів схиляються до визнання визначеного верховенства за іншою соціологічною категорією, хоча і тісно пов'язаною із соціальними діями. Ідеться, передусім, про таку соціологічну категорію, як категорія соціальної взаємодії.

7.2. Зміст і характерні ознаки соціальної взаємодії

У повсякденному житті люди здійснюють безліч елементарних актів соціальної взаємодії, навіть не підозрюючи про це. Зустрічаючись, вони вітаються за руку і говорять привітання, входячи в автобус, пропускають уперед жінок, дітей і людей похилого віку. Усе це — акти соціальної взаємодії, що складаються з окремих соціальних дій.

Однак далеко не все, що ми робимо у взаємозв'язку з іншими людьми, належить до соціальної взаємодії. Наприклад, якщо автомобіль збив пішохода, то це вважається надзвичайною дорожньо-транспортною подією. Водночас, вона може стати соціальною взаємодією лише тоді, коли водій і пішохід, розбираючи цю подію, починають відстоювати свої власні інтереси, як представники двох великих соціальних груп.

Таким чином, під *соціальною взаємодією* в соціології розуміється форма соціальної комунікації чи спілкування, що являє собою систему соціальних дій щонайменше двох осіб чи соціальних спільнот, або індивіда і соціальної спільноти. Більше того, *соціальна взаємодія* — це будь-яка поведінка індивіда чи групи індивідів, що має значення для інших індивідів і груп індивідів чи суспільства в цілому в даний момент і в майбутньому.

Категорія "*соціальна взаємодія*" виражає характер і зміст відносин між людьми і соціальними групами як постійними носіями якісно різних видів соціальної діяльності, що розрізняються за соціальними позиціями (статусами) і соціальними ролями (функціями). Незалежно від того, в якій сфері життєдіяльності суспільства (економічній, політичній, духовній тощо) має місце взаємодія, вона завжди є соціальною за своїм характером, оскільки виражає зв'язки між індивідами і групами індивідів, тобто

зв'язки, опосередковувані цілями, які кожна із взаємодіючих сторін переслідує.

Соціальні взаємодії мають також об'єктивну і суб'єктивну сторони. *Об'єктивна сторона* соціальної взаємодії — це зв'язки, незалежні від окремих особистостей, але які опосередковують і контролюють зміст і характер їх взаємодії. *Суб'єктивна сторона* соціальної взаємодії — це свідоме ставлення індивідів одне до одного, засноване на взаємних *екс-пектаціях* (очікуваннях) відповідної поведінки. Це міжособистісні (або ширше, соціально-психологічні) відносини, що являють собою безпосередні зв'язки і відносини між індивідами, що складаються в конкретних умовах визначеного місця і часу.

У цьому зв'язку особливу роль відіграє *механізм соціальної взаємодії*, що включає: а) індивідів, що здійснюють ті чи інші дії; б) зміни в зовнішньому світі, що викликані цими діями; в) вплив цих змін на інших індивідів; г) зворотну реакцію індивідів, на яких був здійснений вплив (рис.7.2).

Внутрішня духовна структура суб'єктів взаємодії (потреби, інтереси, цінності)

Рис. 7.2. Механізм соціальної взаємодії Слід також усвідомити, що механізм взаємодії індивіда з іншими індивідами і соціальним оточенням в цілому визначає "відбиття" соціальних норм і цінностей крізь свідомість індивіда і його реальні дії на основі осмислення цих норм і цінностей. Крім того, на думку ряду дослідників, спосіб взаємодії включає, як правило, шість основних *аспектів*: 1) передачу інформації; 2) одержання інформації; 3) реакцію на отриману інформацію; 4) переробка інформації; 5) одержання переробленої інформації; 6) реакцію на цю інформацію.

1 04 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

Під впливом поглядів німецького соціолога Г. Зіммеля і, особливо, американського соціолога російського походження П. Сорокіна саме соціальна взаємодія в її суб'єктивній інтерпретації була прийнята за основне поняття теорії соціальних груп, а потім вона стала вихідним поняттям і всієї американської соціології. З цього приводу П. Сорокін відзначав, що "взаємодія двох чи більшого числа індивідів є родовим поняттям соціального явища: воно може служити моделлю останніх. Вивчаючи будівлю цієї моделі, ми можемо пізнати і будівлю всіх суспільних явищ. Розклавши взаємодію на складові частини, ми розкладемо тим самим на частини найскладніші соціальні явища" [39, с. 16].

Тим часом основоположником теорії соціальної взаємодії вважають видатного американського соціолога *Джорджа Хоманса*, автора теорії соціального обміну. Суть механізму соціальної взаємодії він вбачає у прагненні людей до одержання винагород, вигод і взаємному обміну ними. Найважливіші принципи *концепції (і) соціального обміну* (взаємодії) *Дж. Хоманс* зводяться до наступного: 1) чим більше винагороджується визначений тип соціальної взаємодії, тим частіше він буде повторюватися; 2) якщо винагорода за визначені типи соціальної взаємодії залежить від якихось умов, то індивід (чи спільність) прагне відтворити ці умови; 3) якщо винагорода велика, то людина (спільність) готова витратити більше зусиль заради її отримання; 4) коли потреби людини близькі до насичення, то вона у меншому ступені готова до взаємодій заради їхнього задоволення.

Теорія соціального обміну *Дж. Хоманса* поклала початок розвитку безлічі теорій соціальної взаємодії, які видатний американський соціолог *Н. Смелзер* систематизував у такий спосіб [36, с. 138].

1. *Теорія соціального обміну* (*Дж. Хоманс*). Основна ідея цієї теорії полягає в тому, що люди взаємодіють між собою на основі свого досвіду, зважаючи можливі винагороди і витрати.

2. *Теорія символічного інтераціоналізму* (*Дж. Мід, Г. Блумер*). Основна ідея цієї концепції полягає в тому, що поведінка людей по відношенню одне до одного і предметів навколишнього світу визначається тими значеннями, які вони їм надають.

3. *Теорія управління враженнями* (*Е. Гоффман*). Центральна ідея даної теорії — у розумінні соціальних ситуацій, схожих на драматичні спектаклі, в яких люди-актори своїми взаємодіями прагнуть створювати і підтримувати сприятливі враження.

4. *Психоаналітична теорія* (*З. Фрейд*). Заснована на ідеї, що міжосо- бистісна взаємодія знаходиться під глибоким впливом понять, засвоєних у ранньому дитинстві, і конфліктів, пережитих у цей період.

Варто звернути увагу на той факт, що при визначеному розходженні концептуальних ідей усі розглянуті вище теорії майже подібні у виділенні категорії "*соціальна взаємодія*" як головної, фундаментальної у поясненні

соціального життя суспільства. Виходячи саме із цієї тенденції, П. Сорокін розробив свою власну *теорію громадського життя*, в основу якої за найпростішу модель соціального явища (а отже, і суспільства) взяв взаємодію двох індивідів [39, с 16-29].

Підставою для такого трактування ролі соціальної *взаємодії* є розуміння (як предмет вивчення соціології) групи людей, що спільно живуть і взаємодіють (тобто впливають один на одного). На думку П. Сорокіна, щоб було можливе суспільство, необхідна щонайменше наявність двох людей, поєднаних зв'язком взаємодії. Це і є найпростіший вид (модель) суспільства чи соціального явища, на який розкладається все громадське життя і всі складні соціальні явища. За П. Сорокіним, соціальна взаємодія будується на трьох складових частинах-елементах: 1) індивіди (щонайменше два); 2) їхні дії-акти; 3) провідники взаємодії.

Здійснюючи дії (вчинки, акти), люди, виходячи з концепції Сорокіна, *"подразнюють"* один одного, впливаючи один на одного. При цьому апаратом *сприйняття роздратування* слугує сукупність органів чуття людини (зору, слуху, нюху і т.п.), а апаратом *посилання роздратувань* — усе тіло і його окремі частини (гортань, руки, ноги й ін.).

Засоби, за допомогою яких роздратування, що йде від одних людей, може дійти до інших, на думку Сорокіна, є *"провідниками взаємодії"*. Вони поділяються на: 1) *звукові* (це передусім людська мова, музика й інші форми); 2) *світокольорові* (писемність, малюнки й ін.); 3) *рухові* (визначені рухи людини, зокрема рук, м'язів й ін.); 4) *предметні* (у виді визначених предметів, що сигналізують чи символізують переживання людей і зумовлюють їхні дії). Мова тут іде, наприклад, про гроші, прапор, національний герб, храм та про інші речі і предмети культури і побуту, на яких залишилися сліди діяльності людей і від зіткнення з якими в інших людей виникають ті чи інші враження і переживання. Уся сукупність таких предметів, на яких відбилася діяльність людей, і які ними створені, зветься *"матеріальною культурою"*. До провідників взаємодії він також відносить *електричні* (радіо, телефонний, телеграфний і інші види зв'язку), *теплові* (пов'язані з впливом зміни температури), *хімічні і механічні* провідники.

На основі своєї теорії громадського життя Сорокін побудував класифікацію основних *форм взаємодії* за такими підставами:

1. У залежності від *кількості* взаємодіючих індивідів: а) двох людей один з одним; б) одного і багатьох; в) багатьох і багатьох.

1 04 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

2. У залежності від *якостей* індивідів: а) одно- і різностатеві; б) осіб, подібних за рядом ознак; в) різних між собою.

3. За *характером* взаємовідносин: а) односторонні і двосторонні взаємодії; б) солідарні взаємодії; в) антагоністичні взаємодії.

4. За *тривалістю взаємовідносин*: а) короткочасні взаємодії; б) тривалі взаємодії.

5. За *ступенем упорядкованості*: а) організовані взаємодії; б) неорганізовані взаємодії.

6. З точки зору *усвідомлення взаємодії*: а) обоє індивідів взаємодіють свідомо; б) обидві сторони взаємодіють несвідомо; в) свідомо реакція на несвідомий акт; г) несвідомо реакція на свідому взаємодію.

7. У залежності від *"матерії" обміну і процесу спілкування*: а) інтелектуальні (розумові) взаємодії (обмін ідеями); б) чуттєво-емоційні взаємодії (обмін емоціями); в) вольові взаємодії (обмін вольовими рішеннями, наказами).

Відзначимо, що кожна форма соціальної взаємодії в теоретичній моделі Сорокіна поєднує і відповідні їм соціальні групи. На такі процеси спілкування і на такі дрібні групи взаємодіючих індивідів розпадається все *людське середовище*, в якому ми існуємо і яке покриває все населення земної кулі. Людський світ, на думку автора, можна уявити у вигляді величезного людського моря, в якому окремими хвилями є окремі процеси соціальної взаємодії й утворені ними соціальні групи.

Оскільки взаємодія в групах "зачіпає" і охоплює всіх членів тих чи інших соціальних груп, та оскільки вчинки і переживання кожного з них відбиваються на вчинках і переживаннях інших, отже, ця тісна (причинна) взаємозалежність їх поведінки дає підставу розглядати взаємодіючих осіб як колективне ціле, або *колективну єдність*. А оскільки суспільство також є сукупністю взаємодіючих людей, то будь-яке суспільство чи соціальна група являє собою колективну єдність чи колективне ціле.

Виникнення колективних єдностей пов'язано також з *умовами*, що спонукають людей шукати інших людей і вступати з ними у взаємодію. Серед цих умов виділяють такі: 1) космічні або фізико-хімічні умови; 2) біологічні умови; 3) соціально-психічні умови.

До *космічних умов* відносять ряд умов неорганічного світу, серед яких доводиться жити людині. Найважливіші з них: світло, звук, тепло, вологість, обриси води і суши, гористість і долинність земної поверхні, мінералогічна будівля ґрунту і т.п. У пошуках найбільш сприятливого сполучення цих умов для проживання люди концентруються в найбільш зручних місцях і змушені зустрічатися і вступати у взаємодію один з одним, тобто утворювати суспільства.

Під *біологічними умовами* розуміють сукупність умов живої природи, в якій проживає людина. Вони зводяться до потреби одного тваринного організму в інших, однієї людини в іншій. Це умови задоволення таких життєвих потреб, як потреба розмноження, духовна потреба, батьківський інстинкт і батьківська симпатія; потреба в їжі та самозахисті. Усі зазначені потреби притягують людей одне до одного, змушують їх зустрічатися і взаємодіяти, тобто жити громадським життям.

Під *соціально-психічними умовами* розуміються ті, які, *по-перше*, пов'язані з задоволенням сукупності потреб, властивих людині як живій істоті, що володіє свідомістю і розвиненим духовним життям; *по-друге*, це ті умови, що впливають із самого факту життя людини в суспільстві собі подібних. У першому випадку мова йде про умови задоволення потреби в спілкуванні, розумовій діяльності, чуттєво-емоційних переживаннях і потреб вольової діяльності. Друга група соціально-психічних умов охоплює умови розподілу праці, подібність, тяга до людей, подібних собі, рівень розвитку провідників взаємодії людей і т.п.

Як бачимо, прагнення до проживання у найбільш сприятливих для людини умовах зводить людей разом у тих частинах землі, де сукупні умови відповідають цим критеріям, і змушують їх вступати у *взаємодію* один з одним, створювати суспільства і жити *соціальним життям*. Тим часом тривалість і стабільність сприятливих космічних, біологічних і соціально-психологічних умов міцніше скріплюють спільно проживаючих у цих місцях людей і сприяють збереженню виниклої колективної єдності, її зміцненню і розвитку. Взаємовідносини членів суспільства, таким чином, стають більш ясними, визначеними, а також стійкими і шаблонними, тобто організованими.

Іншими словами, колективна єдність людей унаслідок продовження свого існування кристалізується й організується. Однак у тих випадках, коли сукупність зазначених умов веде до ізолювання (роз'єднання) взаємодіючих індивідів, це, як правило, обумовлює розпад взаємодіючих спільностей.

З вищевикладеного випливає, що оскільки міра співвідношення космічних, біологічних і соціально-психологічних умов для різних взаємодіючих груп неоднакова, а також різні і рівні колективної єдності групових утворень, то навряд чи викликає заперечення висновок про *неоднорідність суспільства*. Дійсно, спільно проживаючі люди з неоднаковою силою пов'язані між собою. Кожне населення розшаровується на ряд *соціальних груп*. Воно складається з безлічі колективних єдностей, а не є чимось цілим (єдиним), всі члени якого однаково пов'язані між собою.

1 04 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

Більш того, оскільки кожна людина належить не до одної, а до багатьох соціальних груп (прошарків), то і їх характер також буде справляти цілком визначений вплив на *поведінку людини*.

Отже, складність і багатогранність сил, від яких залежить *взаємодія* людей, обумовлюють складність і багатогранність як *соціальної поведінки індивідів*, так і *соціальних процесів*, усього суспільного життя. Звідси — необхідність розуміння суті основних соціологічних теорій соціальної взаємодії, а також уміння спиратися на сильні сторони кожної з них для пояснення дуже складних реалій функціонування і розвитку сучасного суспільства, механізмів соціальної життєдіяльності людей.

7.3. Поняття та особливості соціальних відносин

Ще однією фундаментальною соціологічною категорією, що посідає провідне місце в системі категорій соціологічної науки та з якою пов'язане розуміння соціальної життєдіяльності людей у сучасному суспільстві, є категорія "*соціальні відносини*".

Аналіз показує, що категорія "соціальні відносини" ще не має чіткого визначення у соціологічній літературі, в якій це поняття нерідко ототожнюють із категорією "суспільні відносини". Однак таке ототожнення на думку марксистських соціологів є правомірним лише в тому разі, коли соціальні відносини тлумачаться в широкому контексті, тобто протиставляються природним відносинам.

Зокрема, К. Маркс виокремлював соціальні відносини із системи суспільних відносин (економічних, політичних, правових, духовних і т.д.), вважаючи їх специфічним і відносно самостійним видом, що відображає діяльність соціальних суб'єктів з огляду на їх неоднаковий, різний соціальний стан у суспільстві і ту неоднакову роль, яку вони відіграють у суспільному житті [44, с.66].

Складність дослідження соціальних відносин полягає у тому, що вони не є статичними, тобто застиглими формами соціальної взаємодії і завжди взаємопов'язані з іншими видами відносин, інтегрують їх, перетинаються з ними і проявляються через них. Для того, щоб виокремити *соціальні відносини* у їх вузькому розумінні із системи суспільних відносин, необхідно встановити причини їх утворення. Відомо, що кожний вид суспільних відносин складається і реалізується між соціальними суб'єктами (індивідами і соціальними групами) через той чи інший матеріальний чи духовний об'єкт. Якщо відносини складаються на основі засобів виробництва

— це економічні відносини, державної влади — політичні, юридичних

законів або правових нормативів — юридичні, моральних вчинків —

моральні і т.д.

Таким чином, *соціальні відносини* у вузькому сенсі утворюються внаслідок саме соціальної взаємодії, що виникає між індивідами і соціальними групами, які посідають різне положення в суспільстві, чим і визначається їх нерівний реальний доступ до влади, власності, інших життєво важливих благ. Усе це говорить про те, що соціальні відносини органічно пов'язані з усіма іншими видами суспільних відносин, із формами і способами соціальної діяльності людей, їх соціальних спільностей і груп, а також із їхніми соціальними інтересами і потребами.

У принципі взаємодія індивідів і соціальних груп у суспільстві приводить до встановлення *соціальних відносин*, під якими у сучасному вигляді розуміються відносно стійкі зв'язки між людьми (внаслідок чого вони інституціоналізуються в соціальні групи) і соціальними групами як постійними носіями якісно різних видів соціальної діяльності, що розрізняються за соціальними статусами і ролями у суспільних структурах [47, с.126].

З огляду на це відомий польський соціолог *Флоріан Знанецький* інтерпретує соціальні відносини як визначену стійку систему, що охоплює двох партнерів (будь то індивіди, групи, спільності чи суспільства) і сполучну ланку (предмет, інтерес, установку, цінність), які стають "платформою" соціального об'єднання людей. Цей зв'язок може базуватися, наприклад, на обов'язках батьків забезпечити соціалізацію дитини, тобто її освіти (навчання і виховання), приучення до виконання визначеного роду обов'язків по відношенню до старших, до братів і сестер, до суспільства і т.ін. [54, с 188].

Інакше кажучи, *соціальні відносини* — це система унормованих взаємодій між двома (і більше) партнерами на основі визначеної платформи (тобто інтересу). За цим поняттям завжди криється якась ціль (або цілі), якої хочуть досягти люди, що об'єдналися. Наприклад, соціальні інститути примусу (суд, в'язниця) створюються в суспільстві для підтримки суспільного порядку, покарання тих, хто не бажає підкорятися моральним і правовим нормам або зазіхає на суспільні цінності (духовні чи матеріальні). У такому трактуванні поняття "*соціальні відносини*" використовується на позначення сталих соціальних систем, обмежених визначеними нормами спілкування, всередині яких установлені стійкі обов'язки індивідів, що складають дану соціальну систему (соціальну групу, інститут, суспільство загалом).

Наявність загальної платформи у соціальних відносинах фіксується й у концепції М. Вебера, що визначає *соціальні відносини* як поведінку

1 04 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

декількох людей, співвіднесена за своїм змістом і яка орієнтується на нього. Отже, *соціальні відносини* припускають, що соціальна поведінка індивідів носитиме доступний осмисленому спостереженню і визначенню характер. На це орієнтовано і соціальні інститути. Якщо ми говоримо, що соціальний інститут сім'ї повинен займатися відтворенням населення (як фізичним — народження дітей, так і соціальним — виховання), то відповідно ми можемо спостерігати й певний характер поведінки членів сімейної групи, наприклад методи впливу на дітей або планування сім'ї.

Поряд із соціальним аспектом ця обставина має велике методологічне значення при розробці емпіричних показників у програмах соціологічних досліджень проблем соціальних інститутів, тому що сприяє конкретизації доступних спостереженню соціолога форм поведінки, а значить і соціальній діагностиці типів соціальних відносин. Факт можливості спостереження й оцінки соціальних відносин має значення емпіричного референта (показника) і для індивідів, учасників даних відносин, оскільки дозволяє прогнозувати і свою поведінку, і поведінку інших осіб. Ця обставина вносить визначену впорядкованість у структури різних суспільних відносин, дозволяє кожній людині визначати, в яких рамках і який тип поведінки може заохочуватися чи засуджуватися (каратися) в даному співтоваристві (суспільстві).

Звідси випливає висновок, що соціальна *поведінка людини* в суспільстві значною мірою носить визначений *інституціональний характер*, тобто регулюється відповідними соціальними нормами, виконання яких підтримується за допомогою санкцій. Саме соціальні норми забезпечують упорядкування і регулярність соціальних відносин у суспільстві. Що стосується неформальної поведінки людей, то тут у вигляді соціальних норм виступають традиції і звичаї, що не завжди збігаються з пануючою в суспільстві офіційною системою соціально-нормативного регулювання. Наприклад, в умовах соціалізму в республіках Середньої Азії існував калім (викуп) за наречену, що ніяк не вписувалося в офіційну доктрину інституціональних відносин.

Таким чином, *інституціональне регулювання* охоплює тільки частину соціальних відносин, хоча і дуже значну і важливу для функціонування суспільства.

Соціальні відносини за своїми видами можуть бути *короткочасними* і *тривалими*, в останньому випадку вони ґрунтуються на повторюваності поведінки, що відповідає змісту відносин. Ця обставина може також виступати як основа соціальної діагностики існування визначеного роду соціальних відносин.

Для підтвердження висунутого положення можна використати приклад, наведений М. Вебером. Він пише: "Твердження, що "дружба" чи "державна" існує, означає, таким чином, тільки одне: ми (спостерігачі) припускаємо наявність у сьогоденні чи в минулому можливості, яка полягає в тому, що на підставі визначеного виду установок окремих людей, їх поведінка здійснюється в рамках усередненого передбачуваного змісту... "Державна", наприклад, перестає "існувати" у соціологічному змісті, якщо тільки зникає можливість функціонування визначених типів осмислено орієнтованої соціальної дії. Така можливість може бути великою чи мінімальною. Однак тільки в цьому змісті й у тій мірі, у якій вона дійсно (наближено) існувала чи існує, існувало чи існує й дане соціальне відношення" [2, с.267].

Якщо партнери соціальних відносин вкладають у свою поведінку різний зміст, то такі відносини є об'єктивно однобічними для кожного з членів цього соціального об'єднання. Але навіть у цьому разі їхня поведінка співвіднесена зі змістом, тому що кожний партнер припускає (іноді помилково), що визначена установка стосовно нього властива іншому суб'єкту, і на це очікування він власне й орієнтує свою поведінку. Така проблемна ситуація може мати серйозні наслідки як для партнерів, так і для існуючих соціальних відносин. Уявимо собі, що ви орієнтуєтесь на яку-небудь людину як на друга і відповідно плануєте своє поведінку, тоді як ваш партнер вважає вас просто знайомим чи потрібним лише для реалізації своєї власної мети.

Соціальні відносини можуть змінюватися також у зв'язку зі зміною цінностей партнерів, їх установок на характер відносин, або розпадатися через невиконання однією із сторін прийнятих норм взаємодії. Звідси — складність вивчення соціальних відносин усередині соціальних груп, спільнот, а також між суспільствами. Однак, вивчаючи *соціальні відносини*, не можна орієнтуватися тільки на ту поведінку, норми якої були прийняті при укладанні союзу. Люди — не технічні системи, а тому стабільність їх поведінки завжди відносна. Останнє пов'язано із їхніми віковими особливостями, зі зміною ціннісних орієнтацій, і навіть з конкретною соціальною ситуацією, в якій вони опинилися. Це значить, що в процесі будь-яких *соціальних відносин* можуть виникати нові, нехарактерні типи поведінки, що не завжди свідчать про розпад інституціональних зв'язків.

Існує й ще одна специфіка соціальних систем, а значить і соціальних відносин. На відміну від технічних, соціальні системи можуть зберігати свою цілісність, знаходячись у стані глибокого внутрішнього конфлікту (конфліктні соціуми), оскільки їх розпад може спонукати індивідів до самознищення. Тут вже починають діяти закони біопсихологічного самозбереження.

1 04 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

Однак, якщо *соціальні відносини* існують тривалий час, то партнери по взаємодії можуть сформулювати максими (поняття усередненого типу поведінки), що створює передумову більш ефективного їхнього функціонування. Такі максими можуть бути представлені у формі соціальних показників, зафіксованих у соціологічних дослідженнях рольової поведінки людей.

На закінчення відзначимо, що в практичній людській життєдіяльності, що здійснюється лише за допомогою *соціальних дій, взаємодій і відносин*, — сутність усього суспільного життя, його різновидів, меж, рамок і можливостей. Тому розглянуті нами найважливіші соціологічні категорії: "соціальні дії", "соціальні взаємодії" і "соціальні відносини" дають змогу глибше розуміти сенс соціального життя і соціальної діяльності індивідів, соціальних груп і суспільства в цілому, а також відслідковувати динаміку функціонування і розвитку суспільних систем.

Підсумовуючи, зазначимо, що *соціальна дія* — це будь-яка дія людини, орієнтована на мотиви інших людей. При цьому вона, щоб називатися соціальною, має володіти двома обов'язковими рисами: свідомою мотивацією та орієнтацією на інших людей.

Кожна соціальна дія має визначену структуру, елементами якої є: діюча особа, соціальна ситуація і умови, які включають ціль дії та нормативні розпорядження.

Усе розмаїття соціальних дій Т. Парсонс групує за чотирма рівнями:

1) суб'єкт дії; 2) особистість у виді потреб-установок; 3) соціальна система у формі рольових очікувань; 4) культурна система у формі нормативних зразків. Сукупність різних рівнів соціальної реальності утворює систему дії, функціонування якої спрямовано на здійснення таких основних завдань, як підтримка ціннісного зразка соціальної системи, інтеграція соціальної системи, досягнення цілісності соціальної системи, адаптація соціальної системи.

Під *соціальною взаємодією* розуміється форма соціальної комунікації чи спілкування, що являє собою систему соціальних дій щонайменше двох осіб чи соціальних груп (спільнот), або індивіда і соціальної групи.

Механізм соціальної взаємодії включає в себе: а) індивідів, що здійснюють ті або інші дії; б) зміни у зовнішньому середовищі (світі), викликані цими діями; в) вплив цих змін на інших індивідів; г) зворотною реакцію індивідів, на яких було здійснено певний вплив.

Взаємодія індивідів і соціальних груп у суспільстві приводить до встановлення *соціальних відносин*, під якими розуміються відносно стійкі зв'язки між людьми (внаслідок чого вони інституалізуються в соціальні групи) і соціальними групами як постійними носіями різних видів соціальної

діяльності, що розрізняються за соціальними статусами (положенням) і соціальними ролями (функціями) у суспільних структурах.

Соціальні відносини — це специфічний і відносно самостійний вид системи суспільних відносин (економічних, політичних, правових, моральних тощо), що відображає діяльність соціальних суб'єктів на основі їх різного соціального стану в суспільстві і тієї неоднакової ролі, яку вони відіграють у суспільному житті. Іншими словами *соціальні відносини* — це система унормованих взаємодій між двома (і більше) партнерами на основі визначеної платформи (тобто інтересу).

Соціальні відносини можуть змінюватися у зв'язку зі зміною ціннісних орієнтацій партнерів, їх установок на сам характер відносин або розпадатися через невиконання однією із сторін прийнятих норм або правил взаємодії.

? Питання для самоконтролю

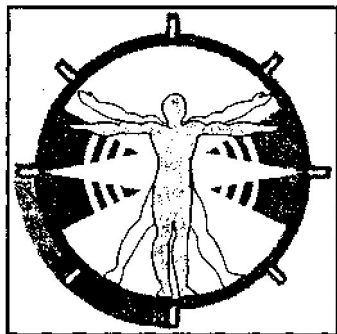
1. У чому полягає сутність соціологічних категорій "соціальна дія", "соціальна взаємодія", "соціальні відносини" та їх відмінності?
2. Які основні ідеї і принципи системи соціальної дії та її структурні елементи?
3. Поясніть умови і принципи, що лежать в основі різних соціальних взаємодій, а також основні прийоми оцінки людських взаємодій.
4. Розкрийте змістовні й видові особливості соціальних відносин та їх роль у функціонуванні і розвитку суспільних структур.
5. Які основні підходи та механізми соціального життя суспільства і соціальної поведінки людей?

Список рекомендованої літератури

1. Лукашевич Н. П., Туленков Н. В. Социология. Учеб. пособ. — К.: МАУП, 2002.
2. Мершон Р. Социальная теория и социальная структура.—К.: Абрис, 1996.
3. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория действия: Культура, личность и место социальных систем //Американская социо- логическая мысль: Тексти. — М.: Изд-во МГУ, 1996.
4. Сорокин П. А. Общедоступный учебник социологии: Статьи разных лет. — М.: Наука, 1994.
5. Черниш Н. Соціологія: Курс лекцій.— Львів: Кальварія, 1996.

6. *Шатовал М.* Загальна соціологія.— К.: УЦДК, 1996.

Розділ 8. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

Логіка викладу та засвоєння

матеріалу:

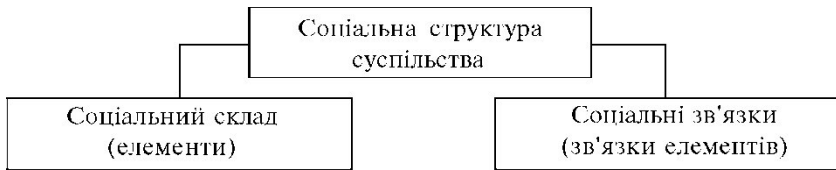
- сутність соціальної структури суспільства;
- соціальні статуси і ролі - головні сполучні елементи соціальної структури суспільства;
- характеристика основних концепцій соціальної структури суспільства.

8.1. Сутність соціальної структури суспільства

Як відомо, будь-яка соціальна система (у т.ч. і суспільство) має визначену *соціальну структуру*, під якою в загальному вигляді розуміється сукупність взаємозалежних та взаємодіючих соціальних груп, соціальних інститутів і соціальних відносин (зв'язків) між ними [42, с.348].

Соціальна структура суспільства є частиною його як соціальної системи, що поєднує в собі два компонента: *перший* — соціальний склад, тобто певний набір елементів даної структури, серед яких виділяють різні за типами соціальні спільності і групи людей, а *другий* — це соціальні зв'язки, тобто певний набір зв'язків цих елементів, що розрізняються як за масштабами розповсюдження їхньої дії, так і за їхнім значенням у характеристиці соціальної структури суспільства на визначеному ступені його функціонування й розвитку (див. рис.8.1).

Отже, *соціальна структура суспільства* — це стійкий зв'язок елементів у суспільній системі, який передбачає об'єктивний (реальний) розподіл суспільства на окремі соціальні спільності (класи, шари, прошарки, верстви і групи) і в той же час вказує на різне положення людей по відношенню один од одного, виходячи з численних критеріїв. Більше того, *соціальна структура* притаманна всьому, що існує в суспільстві, в усіх формах соціальної поведінки, в соціальних інституціях, об'єднаннях, групах, рухах тощо.

Основні елементи соціальної структури:

1. Соціальні спільноти (великі і малі соціальні групи).
2. Соціальні класи.
3. Нації (тобто соціально-етнічні структури).
4. Соціально-професійні групи (тобто соціально-професійні структури).
5. Соціально-демографічні структури.
6. Соціально-територіальні (або соціально-поселенські) спільноти.

Рис.8.1. Соціальна структура суспільства

При цьому соціальна структура має певні властивості, а саме: а) стійкі зв'язки між будь-якими елементами суспільства, тобто стійкі взаємозалежності, кореляції; б) регулярність, сталість та повторюваність цих взаємодій; в) наявність рівнів або "поверхів" відповідно значущості елементів, що входять до її структури; г) регулюючий, ініціюючий та динамічний контроль за поведінкою елементів.

Кожний з елементів соціальної структури суспільства є, у свою чергу, складною соціальною системою зі своїми численними підсистемами і зв'язками. Основними елементами соціальної структури є індивіди (люди) та їх групи, що посідають визначені соціальні позиції (статуси) у суспільстві та виконують у ньому визначені соціальні функції (ролі). На основі *статусно-рольових ознак* і відбувається об'єднання індивідів у соціальні групи, інші соціальні спільноти. Тому *соціальну структуру суспільства* визначають ще і як сукупність соціальних статусів і ролей, що подібна переплетенням незліченних гілок і гілляк, які власне і складають крону дерева [10, с 98]. У свою чергу, соціальні статуси і ролі — це похідні суспільного розподілу праці, які засвоюються індивідами в процесі їхньої соціалізації (див. рис.8.2).

Таким чином, *соціальна структура* — це анатомічний "кістяк" суспільства, де "плоттю", що оточує даний "кістяк", є культура суспільства, а цементуючим чинником виступає соціальний контроль, що включає різні норми і санкції, прийняті в даному суспільстві. Крім того варто підкреслити, що *будівельними "цеглинками"* соціальної структури суспільства слугують саме соціальні *статуси і ролі*, що поєднуються між собою функціональними відносинами. Вони ідеально пасують до цього, оскільки ні

індивіди, ні соціальні групи, ні соціальні норми або цінності такими компонентами суспільного "будинку" бути не можуть.

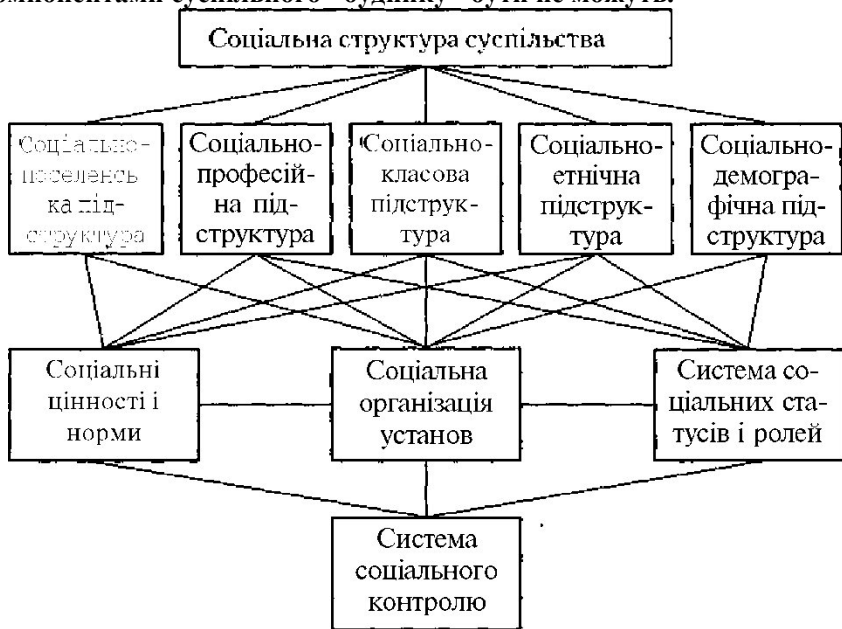

Рис.8.2. Соціальна структура суспільства

Для прикладу давайте розглянемо, що ж являє собою будинок взагалі. Це, насамперед, сукупність несучих вертикальних підпор та горизонтальних перекриттів, з'єднуючих вузлів, вхідних отворів і додаткових елементів, що створюють або естетичний (інтер'єр, дверні чи віконні прикраси), або психологічний (балкон, санвузол) комфорт. Звичайно, конкретні форми, архітектурні види й особливості будинків різноманітні і залежать від культури народу, історичної епохи, кліматичних умов і таланта архітектора. Однак основу будинку складають вертикальні підпори і горизонтальні перекриття, функціонально пов'язані між собою.

У такий же спосіб це відбувається й у "суспільному будинку". У ньому також повинні бути основні елементи, функціональний взаємозв'язок яких утворює каркас суспільства. Це — соціальні статуси і ролі, функціонально пов'язані завдяки суспільному розподілу праці. Наприклад, соціальні статуси — "будівельник", "батько", "президент", "водій", "чоловік", "спортсмен" і т.п. — це всього лише порожні осередки. Кожна з них заповнюється

визначеною кількістю людей, але вони постійно змінюються: хтось помирає, хтось звільняється і переходить на інше місце роботи і т.д. Однак осередки залишаються, оскільки вони необхідні суспільству. Без них воно не зможе нормально функціонувати: лікар потрібний, щоб лікувати, учитель, щоб учити, і так до нескінченності. Кожен осередок — на своєму місці і виконує цілком визначену і важливу суспільну функцію.

Уявимо собі суспільство, де одна людина виконує всі функції: він — і президент, і воєначальник, і лікар, і будівельник, і кравець. Чи зможе таке суспільство нормально функціонувати та розвиватися? Зрозуміло, що ні. Кожну функцію "майстер на всі руки" буде виконувати абиж, адже йому не вистачить на це ні часу, ні знань, ні вмінь. У такому суспільстві є відсутнім поділ праці. А останнє (тобто суспільство) виникає лише тоді, коли різні функції закріплюються за різними групами спеціально підготовлених людей. Це називається спеціалізацією. Сучасне суспільство — це суспільство фахівців, а не дилетантів. Фахівцям доводиться кооперуватися між собою, адже вони не можуть обійтися один без одного: пекарю потрібні чоботи, будинок, міцне здоров'я і навчання дітей. Тому він обмінює результати (продукти) своєї праці на товари і послуги шевця, будівельника, лікаря і вчителя. А ті, у свою чергу, роблять так само. У такий спосіб на основі спеціалізації і кооперації праці формується функціональний зв'язок статусів і ролей, що і утворюють суспільний розподіл праці.

8.2. Соціальні статуси і ролі — головні сполучні елементи соціальної структури суспільства

Слово "статус" — латинського походження. У Давньому Римі цей термін означав стан, правове положення юридичної особи. Однак наприкінці XIX століття англійський історик соціології Г. Мейн додав йому соціологічного звучання. Соціальний *статус* — це соціальне положення людини в суспільстві. *Соціальне положення* — узагальнена характеристика, що охоплює професію, економічне становище, політичні можливості й демографічні ознаки людини. Наприклад, "будівельник" — професія; "працівник найманої праці" (який отримує середній за розмірами прибуток) — економічні риси; "член соціалістичної партії" — політична характеристика; "чоловік 30-ти років" — демографічні властивості (сюди ж належить і національність). Усі ці характеристики описують соціальний однієї

людини, але з різних сторін.

Отже, статус — основний елемент соціальної структури суспільства. У цьому зв'язку він являє собою визначену позицію людини в соціальній

структурі групи чи суспільства, пов'язану з іншими позиціями через систему прав і обов'язків. Так, позиція вчителя має сенс тільки в зв'язку з позицією учня і директора школи, а останнього — у зв'язку з позицією міністра освіти і т.д. Статус учителя, як і будь-який інший статус, визначений щодо всієї системи освіти.

Необхідно розрізняти два види статусу — *особистий* і *соціальний*. *Соціальний статус* вживається у двох значеннях — широкому і вузькому. Про широке значення статусу ми вже знаємо — це соціальне положення людини в суспільстві, що дає їй узагальнену характеристику. У вузькому — соціальний статус — це положення людини, яке вона автоматично посідає як представник великої соціальної групи (професійної, класової, національної тощо). Наприклад, колись у США і Північно-Африканській Республіці негрів ставили нижче за суспільним становищем, чим білих. У результаті до будь-якого негра — талановитий він чи ні, добродесний чи лиходій — ставилися зневажливо, а особисті якості відступали ніби на другий план перед національними. І навпаки, заслуги і достоїнства білого заздалегідь перебільшувалися: при знайомстві чи працевлаштуванні йому довіряли більше. *Особистий статус* — це положення, яке людина посідає в малій (чи первинній) соціальній групі в залежності від того, як вона оцінюється за своїми індивідуальними якостями. Помічено, що соціальний статус відіграє першорядну роль серед незнайомих, а особистий — серед знайомих людей, що й складають первинну або малу соціальну групу. Кожний з нас має визначений набір соціальних і особистих статусів, оскільки є частиною безлічі великих і малих соціальних груп, що існують в суспільстві. До них належать сім'я, коло родичів і знайомих, трудовий колектив, спортивна команда, шкільний клас, студентська група, клуб за інтересами, молодіжна тусовка і т.п. У них кожний з нас може мати *високий, середній* чи *низький* статус, тобто бути лідером, незалежним чи аутсайдером.

Крім розглянутих видів статусу, існують ще *приписуваний, досяжний* і *змішаний* статуси. *Приписуваний статус* (його називають ще аскриптивним) — це статус, із яким людина народжується або котрий призначається їй за протягом часу. Приписуваний статус не збігається з природженим. *Природженими* вважаються тільки три соціальних статуси: стать, національність, раса. Наприклад, негр — це природжений статус, що описує расу. Українець — це природжений статус, що вказує на національність. Жінка

— це природжений статус, що вказує на стать. Раса, стать, національність задані біологічно і людина успадковує їх поза своєю волею і свідомістю. Тим часом приписуваний статус дуже нагадує природжений,

але не зводиться до нього. У точному змісті природженим є біологічно успадкований статус, а приписуваним — статус, що соціально здобувається. Наприклад, після настання визначеного віку син короля успадковує від батька корону. Король — приписуваний статус. Придбати його може тільки той, хто народився в королівській сім'ї.

Досяжний статус, у свою чергу, істотно відрізняється від приписуваного. Це такий статус, який людина одержує завдяки власним зусиллям, бажанню, вільному вибору або здобуває в результаті удачі чи везіння. *Досяжним* вважається всякий статус, що не призначається людині автоматично самим фактом народження. Так, професію водія чи менеджера людина здобуває (досягає) завдяки власним зусиллям, підготовці і вільному вибору. Статус чемпіона світу, доктора наук чи рок-зірки він також здобуває в результаті власних старань і величезної праці. Важливо підкреслити, що чим динамічніше розвивається суспільство, тим більше в його соціальній структурі осередків, розрахованих на статуси, що досягаються. Крім того, чим більше в суспільстві статусів, що досягаються, тим воно демократичніше.

Що стосується *змішаного статусу*, то він одночасно має риси як приписуваного, так і досяжного. Наприклад, звання професора спочатку є статусом, що досягається, але згодом перетворюється на приписуваний, тому що вважається довічним, хоча і не наслідуваним. Тому статус професора належить до змішаного типу.

І ще один аспект. Безсумнівно, що найважливішим елементом соціальної структури суспільства виступає статус. *Роллю* ж є його динамічна, тобто поведінкова, сторона. Адже індивід, що посідає високу позицію в суспільстві (якщо вимірювати цю висоту (або ранг) з погляду доступних йому влади, доходу, освіти і престижу) найбільшою мірою прагне відповідати своєму статусу і поводити себе належним чином. Саме статус вимагає від людини соціально схвалюваної поведінки, реалізації прав і обов'язків, тобто соціально-психологічного ототожнення себе зі своїм статусом. Тому модель поведінки індивіда, орієнтована на конкретний статус, називається *статусною роллю* чи просто *роллю*. Таким чином від власника конкретного соціального статусу люди очікують, що він буде грати

1 04 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

цілком визначену роль, відповідно до тих вимог, що до цієї ролі вони ставлять. Вимоги і норми поведінки суспільство приписує статусу задалегідь. За правильне виконання своєї ролі індивід винагороджується, а за неправильне — карається (зокрема, це може бути зроблено у формі несхвалення чи відмови голосувати за певну кандидатуру на виборах).

Як елементи соціальної структури суспільства *статуси* є порожніми осередками і тільки люди, заповнюючи їх, вносять визначену розмаїтість і рухливість. У свою чергу, кожна соціальна позиція (чи осередок) наділена певним колом запропонованих прав і обов'язків. *Обов'язки* вказують на те, що виконавець даної ролі чи носій даного статусу неодмінно повинен робити стосовно інших виконавців чи носіїв. *Права* говорять про те, що людина власне може собі вільно дозволити чи допустити по відношенню до інших людей. *Обов'язки* чітко розписані. Вони обмежують поведінку людей рамками, роблять її передбачуваною. У той же час *права* й *обов'язки* жорстко взаємозалежні між собою, і саме так, що одне передбачає інше. Вони можуть існувати й окремо, але тоді соціальна структура суспільства деформується. Так, статус раба в стародавньому світі припускав тільки обов'язки і не містив майже ніяких прав. У тоталітарному суспільстві права й обов'язки *асиметричні*: у правителя і вищих посадових осіб права максимальні, а обов'язки мінімальні, і навпаки, у звичайних громадян багато обов'язків і досить мало прав. У демократичному суспільстві вони більш *симетричні*. Таким чином, від того, як розташовані і як співвідносяться між собою права й обов'язки в соціальній структурі, залежить рівень розвитку суспільства.

Крім того, виконуючи ті чи інші обов'язки, індивід несе перед іншими людьми і визначену *відповідальність*. Швець, наприклад, зобов'язаний виготовити в обумовлений термін і з високою якістю продукцію для замовника. Якщо ж це не відбулося, він повинен бути якось покараний — бути позбавленим контракту, виплатити неустойку, можуть постраждати його імідж і репутація або його можуть притягти до суду. Наприклад, у Давньому Єгипті було так: якщо архітектор побудував поганий будинок, який завалився і на смерть придавив хазяїна, то його позбавляли життя. Це форми прояву відповідальності. Вони дуже різноманітні і залежать, насамперед, від рівня культури, устрою суспільства й історичного часу.

Соціальні статуси займають чітко визначене місце в статусній ієрархії, що створюється суспільною думкою. Так, статус банкіра цінується вище статусу сантехника і т.д. У свою чергу, місце в статусній ієрархії суспільства називається *рангом*. Ранги статусу можуть бути *високими, середніми і низькими*. Чим вище ранг і чим більше суспільство цінує той або інший статус, тим більш великими привілеями, благами, почестями, символами, нагородами і престижем він

наділений. Ранг статусу може мати й формальне закріплення, або легітимізацію. У цьому випадку він називається *титолом, званням*. Барон, лорд, князь, граф — титули найвищих статусів у феодальному суспільстві, що одержали формальне

закріплення. Офіцер — родовий титул (звання), різновидами якого виступають лейтенант, майор, полковник і т.д.

Більшість рангів соціального статусу в сучасному суспільстві не мають формального закріплення, а існують лише в масовій свідомості людей як певні оцінки. У кожної людини налічується декілька статусів і соціальних ролей. Наприклад, батько, чоловік, інженер, член профспілки, людина середнього віку, українець, православний, демократ і т.д. Відповідно до свого статусу індивід і поводить, тобто виконує ту роль, що визначається соціальними нормами з боку суспільства і очікуваннями (експектаціями) з боку оточуючих. Немає статусу без ролі, як немає і ролі без статусу. Кожний соціальний статус, як відзначалося, — це порожній осередок на зразок осередку в бджолиних стільниках. Усі осередки скріплені між собою функціонально — взаємними правами і обов'язками. Якщо розташувати всю безліч порожніх осередків, скріплених один з одним, на площині, то одержимо соціальну структуру суспільства.

У примітивному суспільстві статусів небагато: чоловік, жінка, дитина, дорослий, старець, вождь, бігмен, рядовий член, чоловік, дружина, декілька споріднених статусів, воїн, мисливець. У сучасному суспільстві статусів — сотні тисяч. Одних тільки професійних статусів десятки тисяч. Таким чином, *соціальна структура* суспільства будується за принципом "один статус — один осередок". Коли осередки заповнюються індивідами, ми одержуємо для кожного статусу по одній великій соціальній групі. У сучасному суспільстві мільйони водіїв, інженерів, листонош, тисячі професорів, лікарів і т.д. Сукупність великих соціальних груп (тобто заповнених статусів) і дає нове поняття — *соціальний склад населення*.

Якщо великі соціальні групи в суспільстві розташувати по вертикалі і поставити їх за ступенем нерівності (неоднакові доходи, різний доступ до влади, різний рівень освіти і престиж), то отримаємо ще одне поняття: *соціальна стратифікація*. Таким чином, *соціальна стратифікація* складається з тих же статусів, але згрупованих за іншими критеріями і розташованих по "поличках" (стратах) зверху вниз. Зразок стратифікації — класове розшарування суспільства. Соціальний статус — це родове поняття, а його різновидами виступають: *демографічні* (національність, раса, стать, вік); *сімейно-родинні* (чоловік, дружина, син, дочка, батько, племінник, тітка, тесть, свекруха, кузина, зведений брат, вдова, холостяк, незаміжня, наречена і т.д.); *економічні* (підприємець, власник, найманий робітник, капіталіст, бізнесмен і т.д.); *професійні* (інженер, водій, шахтар, банкір і т.д.); *релігійні* (священик, парафіянин, віруючий і т.д.);

1 04 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

політичні (ліберал, демократ, виборець і т.д.); *територіально-поселенські* (городянин, селянин, тимчасово прописаний) й інші групи соціальних статусів.

Зазначені групи соціальних статусів утворюють підструктури соціальної структури суспільства. У підсумку ми маємо економічну, політичну, релігійну, демографічну, професійну, сімейно-родинну, територіально-поселенську підструктури суспільства (див. рис. 8.2). Кожну з цих структур можна розглядати під іншим кутом — як інституціональні сфери. Сімейно-родинна структура описує інститут сім'ї і шлюбу, професійна й економічна (як найбільш численні і різнорідні) — утворюють відразу декілька соціальних інститутів — держава і право, виробництво, освіта. Релігійна структура, власне кажучи, належить до інституту релігії. Тільки демографічна і територіально-поселенська структури не утворюють соціальних інститутів.

Отже, три фундаментальних поняття соціології — *соціальна структура*, *соціальна стратифікація* і *соціальні інститути* — виявляються тісно пов'язаними між собою завдяки соціальним статусам і ролям. Однак історичним механізмом, спільним для всіх них, є суспільний розподіл праці. Поглиблення розподілу праці та її спеціалізація створили таким чином усе різноманіття соціальних статусів і ролей.

Аналіз також показує, що будівельні "цеглинки" будинку соціальної структури суспільства — статуси і ролі — мають ще *три грані*: "*ширину*", або права, "*довжину*", або обов'язки, і "*висоту*", або відповідальність. Таким чином ми одержали тривимірне зображення суспільного життя. Усі три грані — невід'ємні атрибути суспільного розподілу праці, однак і сам статус — теж породження такого розподілу. Адже він описує місце індивіда в системі суспільного розподілу праці, що пронизує усе суспільство. Разом з тим завдяки тривимірній формі суспільного життя наші "цеглинки" щільніше прилягають одне до одного, утворюючи єдине ціле. Грані даних "цеглинок" з'єднуються між собою найміцнішим "цементом"

— *соціальними нормами*, оскільки вони "замішані" на законах, звичаях і традиціях. За їхнім дотриманням ретельно стежить будь-яке суспільство за допомогою інституту соціального контролю. Таке "будівництво" тягнеться повільно — цілими століттями — зате "будинки" виходить дуже міцним. А там, де поспішають, складають закони на швидку руку, вигадують штучні звичаї й обряди, абияк розподіляють права й обов'язки, нарешті, не стежать за дотриманням відповідальності всіма посадовими особами, включаючи найвищих, міцний суспільний фундамент створити практично неможливо.

8.3. Характеристика основних концепцій соціальної структури суспільства

У соціології, як уже відзначалося, поняття "*соціальна структура суспільства*"

вживається в *широкому* і *вужькому* значеннях. У *широкому змісті*— це будівля суспільства в цілому, система зв'язків між усіма його основними елементами. При такому підході соціальна структура характеризує всі численні види соціальних спільнот і відносини між ними. У *вужькому* — термін "*соціальна структура суспільства*" застосовується лише до соціально-класових і соціально-групових спільностей. Соціальна структура у вужькому змісті — це сукупність взаємозалежних і взаємодіючих між собою класів, соціальних шарів, прошарків і груп.

Аналіз свідчить, що в соціології існує багато теорій і концепцій соціальної структури суспільства. Історично однією з перших виникла *марксистська концепція*, в якій головна увага приділяється соціально-класовій структурі суспільства. Соціально-класова структура суспільства, відповідно до марксистського підходу, являє собою взаємодію трьох основних елементів: класів, суспільних прошарків і соціальних груп. Ядром соціальної структури тут є класи. Наявність класів у суспільстві відзначалося багатьма вченими на початку XIX століття. Зокрема, це поняття широко використовували французькі історики Ф. Гізо і О. Т'єрн, англійський економіст А. Сміт, а також французький політеконом Д. Рікардо.

Однак найбільш повний розвиток учення про класи одержало в соціології марксизму, де К. Маркс і Ф. Енгельс обґрунтували економічні причини виникнення класів. Вони стверджували, що розподіл суспільства на класи є результатом суспільного поділу праці і формування приватновласницьких відносин. Процес утворення класів відбувався двома шляхами: *по-перше*, шляхом виділення в родовій громаді експлуаторської верхівки, що спочатку складалася з родової знаті, і, *по-друге*, шляхом обертання на рабів військовополонених, а також зубожілих одноплемінників, що потрапляли в боргову кабалу. Такий вужький, суто економічний підхід до класів був зафіксований й у визначенні даного поняття, а також у визначенні основних ознак поняття "*класи*". Класи — це "великі групи людей, що розрізняються за своїм місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням (здебільшого закріпленому й оформленому в законах) до засобів виробництва, за їхньою роллю в суспільній організації праці, а відтак і за способом одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яким вони розраховують". Класи — Це такі групи людей, з яких одна може привласнювати собі працю іншої

завдяки неоднаковості їх місця у визначеному укладі суспільного господарства.

Таким чином, відповідно до марксистської концепції, головна ознака класу — це відношення до засобів виробництва і власності (володіння чи неволодіння) — визначає роль класів у суспільній організації праці (керуючі і керовані), у системі

1 04 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

влади (пануючі і підлеглі), їхній добробут (багаті і бідні), а боротьба класів є рушійною силою суспільного розвитку. Крім цього, відповідно до марксистського вчення про класи, вони поділяються на *основні* і *неосновні*. *Основними* є класи, існування яких безпосередньо впливає з пануючих у даній суспільно-економічній формації економічних відносин, перш за все відносин власності: раби і рабовласники, селяни і феодалы, пролетарі і буржуазія. *Неосновні* — це залишки колишніх класів у новій суспільно-економічній формації, або ті класи, що лише зароджуються, та придуть на зміну основним і складуть основу класового розподілу в новій суспільній формації.

Крім основних і неосновних класів структурними елементами суспільства є також суспільні (соціальні) шари, прошарки і верстви. *Соціальні шари (прошарки)* — це проміжні чи перехідні суспільні групи, що не мають яскраво вираженого специфічного відношення до засобів виробництва і, отже, не володіють усіма ознаками класу. Вони можуть бути *внутрішньокласовими* (тобто складати частину класу) і *міжкласовими*. До перших можна віднести велику, середню, дрібну, міську і сільську монополістичну і немонополістичну буржуазію, промисловий і сільський пролетаріат, робочу аристократію і т.д. Історичним прикладом міжкласових прошарків є "третій стан" (у період визрівання перших буржуазних революцій в Європі), який включав міське міщанство і ремісництво. У сучасному суспільстві це інтелігенція. Міжкласові елементи соціальної структури суспільства, у свою чергу, можуть мати і своє внутрішнє членування. Так, інтелігенція може розподілятися на пролетарську, дрібнобуржуазну і буржуазну. Таким чином, соціально-прошаркова структура не цілком збігається з класовою. Використання поняття "соціальний прошарок", на думку марксистських соціологів, дозволяє конкретизувати соціальну структуру суспільства, вказати на її різноманіття і динамізм.

Незважаючи на суто економічний підхід до визначення сутності класів у марксистській соціології, певна частина соціологів марксизму усвідомлювала, що класи — це більш широкі соціальні утворення, а відтак, концепція соціально-класової структури суспільства повинна містити політичні, духовні й інші зв'язки і відносини. При більш широкому підході до інтерпретації соціальної структури суспільства з позицій марксистської соціології значне місце приділяється поняттю "*соціальні інтереси*". Інтереси — це реальні життєві прагнення індивідів, груп й інших соціальних спільнот, якими вони усвідомлено чи неусвідомлено керуються у своїх діях і які обумовлюють їхнє об'єктивне розташування в соціальній системі. У соціальних інтересах знаходять найбільш узагальнене вираження актуальні потреби представників тих чи інших соціальних спільностей. Усвідомлення інтересів у суспільстві відбувається завдяки процесу соціального порівняння, тобто зіставлення життєвого положення даної групи з життєвим положенням

інших соціальних груп. Водночас для розуміння сутності класів особливе значення має термін "*докорінні соціальні інтереси*", що відбиває наявність у великих соціальних об'єднань життєво важливих інтересів, які власне й визначають їхнє існування і суспільне становище.

На підставі вищевикладеного можна уточнити, що *класи* — це великі соціальні групи, що різняться роллю в усіх сферах життєдіяльності суспільства, а також формуються і функціонують на основі докорінних соціальних інтересів. Тим часом класи мають і загальні соціально-психологічні характеристики, ціннісні орієнтації, тобто свій "кодекс" соціальної поведінки. Адже кожна соціальна спільнота є суб'єктом діяльності і відносин. Тому класи як соціально-політична спільність мають загальну для всіх своїх членів програму діяльності, що відповідає їх докорінним інтересам і яку виробляють їхні ідеологи. Соціальні прошарки при такому підході являють собою соціальні спільності, що поєднують людей на основі будь-яких приватних інтересів.

Марксистському вченню про класи як основу соціальної структури суспільства в сучасній західній соціології протистоять більш продуктивні *теорії соціальної стратифікації*. Представники цих теорій стверджують, що поняття "клас" годиться лише для аналізу соціальної структури попередніх суспільств, у тому числі й індустріального, капіталістичного. Однак у сучасному постіндустріальному суспільстві воно "не працює", оскільки в сучасних умовах на основі широкого акціонування, а також відходу основних власників акцій із сфери управління виробництвом і заміни їх найманими менеджерами, - відносини власності виявилися розмитими, внаслідок чого вони втратили свою колишню важливість і визначеність.

Тому представники теорій соціальної стратифікації вважають, що поняття "*клас*" у сучасному суспільстві має бути замінено поняттям "*страта*" (від латинського *stratum* — шар або верства) чи поняттям "соціальна група", а на зміну теорії соціально-класової будівлі суспільства повинні прийти більш гнучкі теорії соціальної стратифікації.

1 08 Частина II. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

У сучасній соціології *соціальна стратифікація* розуміється як розташування людей у статусній ієрархії зверху вниз за чотирма основними критеріями нерівності: *неоднакові доходи, рівень освіти, доступ до влади, престиж професії* [15, с.95—97].

При цьому в соціологічній науці прийнято виділяти й чотири основних історичних типи соціальної стратифікації: *рабство, касти, стани і класи*. Найбільш жорсткий тип — це рабство. Раб — людина, що є власністю іншої людини. Така форма власності існувала лише один раз в людській історії. Більш м'який тип — це касти. Приналежність до касти була довічною, оскільки вона закріплювалася релігійно, а не економічно чи політично. Власність на людину тут була відсутня. Касти були засновані на довічному прикріпленні до однієї професії. Стани (рос.— сословия)

— це юридичне закріплення положення індивіда, де немає власності на людину. Перехід індивіда з нижчого у вищий стан був можливий за виняткових обставин. Наприклад, купці (нижчий стан), купуючи дворянські титули, переходили у вищий стан. Класи, що з'явилися пізніше від усіх, знаменують собою перехід людства до відкритого суспільства. Приналежність до класу ніяк не оформляється, при цьому існує також вільний перехід із одного класу в інший, а своєрідним ліфтом нагору тут слугують гроші. Тому дохід стає головним інструментом визначення соціально-економічного положення індивідів у суспільстві. Описана вище чотирьохмірна *модель стратифікації* характеризує класове, громадянське суспільство.

Узагалі термін "*стратифікація* " прийшов до соціології з геології, де він означає розташування пластів землі по вертикалі. Соціологія уподібнила будівлю суспільства будівлі землі і розмістила соціальні групи (страти) також по вертикалі. Підставою для цього служать щаблі доходів: бідняки займають нижчу сходинку, заможні групи населення — середню, а багаті — верхню. Багаті посідають найбільш привілейовані посади і най-престижніші професії в суспільстві. Як правило, їхня праця оплачується вище і пов'язана головним чином з інтелектуальною діяльністю, виконанням управлінських функцій. Вожді, королі, царі, президенти, політичні лідери, крупні бізнесмени, вчені і діячі мистецтв складають *еліту суспільства*. До заможних прошарків, що утворюють *середній клас* у сучасному суспільстві, відносять лікарів, юристів, викладачів, кваліфікованих службовців, середню і дрібну буржуазію. До *нижчих прошарків* — некваліфікованих робітників, безробітних, жебраків. Робітничий клас, відповідно до сучасних уявлень, складає самостійну соціологічну групу, що посідає проміжне положення між середнім і нижчим класами.

Представники вищого класу також мають більш високий рівень освіти і більший обсяг влади. Представники ж нижчого класу мають незначну владу, доходи і рівень освіти. Таким чином, до *доходу* як головного критерію

стратифікації сучасного суспільства додаються ще *престиж професії (заняття), обсяг влади і рівень освіти*. Уточнимо ці категорії детальніше.

Доход — це кількість грошових надходжень індивіда чи родини за визначений період часу (місяць, рік). Доходом називають суму грошей, отриману у вигляді зарплати, пенсій, допомоги, аліментів, гонорарів, відрахувань від прибутку. Доходи головним чином витрачаються людьми на підтримку власного життя, але якщо вони дуже високі, то накопичуються і перетворюються в багатство.

Багатство — це накопичені доходи, тобто кількість наявних чи опремечених грошей. Інакше вони називаються рухомими (автомобіль, яхта, цінні папери і т.п.), або нерухомим (будинок, твори мистецтва, скарб) майном. Звичайне багатство передається в спадщину. Спадщину можуть одержувати як працюючі, так і непрацюючі, а доход — тільки працюючі. Крім цього, доход є у пенсіонерів і безробітних, але його немає у жебраків. Багаті можуть працювати і не працювати. У тому чи іншому випадку вони є власниками, оскільки мають багатство. Головне надбання вищого класу — не доход, а накопичене майно. Частка зарплати невелика. У середнього і нижчого класів головним джерелом існування виступає доход, тому що у першого якщо і є багатство, то воно незначне, а в другого його немає зовсім. Багатство дозволяє не трудитися, а його відсутність змушує працювати заради зарплати.

Суть влади полягає у здатності нав'язувати свою волю всупереч бажанню інших людей. У складному сучасному суспільстві влада інституціоналізована, тобто охороняється законами і традицією, оточена привілеями і широким доступом до соціальних благ, дозволяє приймати життєво важливі для суспільства рішення, у тому числі й закони, що вигідні, як правило, вищому класу. В усіх суспільствах люди, що володіють владою — політичною, економічною, релігійною тощо — складають *інституціоналізовану еліту*. Саме вона й визначає внутрішню і зовнішню політику держави, направляючи її у вигідне для себе русло, чого позбавлені інші класи.

Престиж — це повага, якою в суспільній свідомості користується та чи інша професія, посада або рід заняття. Професія юриста престижніша за професію сталевара чи сантехніка, посада президента комерційного банку престижніша за посаду касира. Усі професії, заняття і посади, що існують у даному суспільстві, можна розташувати зверху вниз за сходишками професійного престижу. Як правило, професійний престиж визначається нами інтуїтивно, тобто приблизно. Але у деяких країнах, наприклад у США, соціологи вимірюють його за допомогою спеціальних методів. Вони вивчають суспільну думку, порівнюють різні професії, аналізують статистику і в підсумку одержують точну шкалу престижу професій у суспільстві.

Крім того слід зазначити, що практично всі сучасні *теорії соціальної*

1 04 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

стратифікації базуються на уявленні, що *страта* (соціальна група) є реальною, емпірично фіксованою соціальною спільнотою, яка поєднує людей за якимись спільними позиціями чи справами, що приводить до конституювання даної спільноти в соціальній структурі суспільства і протиставленню іншим соціальним спільнотам. Основу *теорії соціальної стратифікації* складає таким чином принцип об'єднання людей у групи і протиставлення їх іншим групам за статусними ознаками: владними, майновими, професійними, освітніми тощо.

Отже, дохід, влада, престиж і освіта визначають *сукупний соціально-економічний статус*, тобто положення і місце людини чи соціальної групи у суспільстві. У цьому випадку статус виступає узагальненим показником соціальної стратифікації. При цьому провідними західними соціологами пропонуються різні критерії вимірювання соціальної стратифікації. Наприклад, німецько-англійський соціолог Р. Дарендорф запропонував власну модель соціальної стратифікації, в основу якої поклав таке поняття як *"авторитет"*. На його думку авторитет найбільш точно відбиває відносини влади і боротьбу між соціальними групами за владу. Виходячи з цього, Р. Дарендорф поділяє все сучасне суспільство на *керуючих і керованих*. У свою чергу, керуючих він поділяє на дві підгрупи: керуючих власників і керуючих невластників, тобто бюрократів-менеджерів. Керована група також різнорідна. У ній він виділяє, принаймні, дві підгрупи: вищу — "робочу аристократію" — і нижчу — низькокваліфікованих робітників. Між цими двома соціальними групами знаходиться проміжний "новий середній клас" — продукт асиміляції робочої аристократії і службовців із панівним класом — управляючими.

Американський соціолог Б. Барбер стратифікує суспільство за шістьма показниками: 1) престиж професії, влада і могутність; 2) дохід чи багатство; 3) освіта чи знання; 4) релігійна чи ритуальна чистота; 5) положення родичів; 6) етнічна приналежність. А французький соціолог А. Турен вважає, що в сучасному суспільстві соціальна диференціація відбувається не щодо власності, престижу, влади, етносу, а щодо доступу до інформації. Пануюче положення посідають ті люди, що мають доступ до найбільшої кількості інформації.

Серед інших теоретичних моделей соціальної стратифікації в західній соціології найбільш відомою і продуктивною вважається модель американського соціолога У. Уорнера [53, с.260-261], що стала результатом досліджень, проведених ним у 30-х роках ХХ ст. в США. Варто підкреслити, що всі сучасні західні моделі класової структури суспільства тою чи іншою мірою містять у собі елементи стратифікаційної моделі Уорнера. При проведенні дослідження він і його колеги спочатку орієнтувалися на досить просту трирівневу систему класового розподілу суспільства: *вищий клас, середній клас, нижчий клас*. Однак

результати дослідження показали, що доцільніше всередині кожного з цих укрупнених класів виділити ще й проміжні класи. У підсумку стратифікаційна модель Уорнера отримала наступний остаточний вигляд.

1. *Вищий-вищий клас* складають представники впливових і багатих династій, що володіють дуже значними ресурсами влади, багатства і престижу в масштабах держави. Їхнє положення настільки міцне, що практично не залежить від конкуренції, падінь курсу цінних паперів та інших соціально-економічних змін у суспільстві. Дуже часто представники цього класу навіть не знають точно розмірів своїх "імперій".

2. *Нижчий-вищий клас* складають банкіри, відомі політики, власники великих фірм, що досягають вищих статусів у ході конкурентної боротьби чи завдяки різним особистим якостям. Вони не можуть бути прийняті у вищий-вищий клас, тому що або вважаються вискокками (з погляду представників вищого-вищого класу), або не мають достатнього впливу в усіх сферах діяльності даного суспільства. Представники цього класу, як правило, ведуть жорстку конкурентну боротьбу і залежать від політичної й економічної ситуації у суспільстві.

3. *Вищий-середній клас* включає успішних бізнесменів, найманих керуючих фірмами, видатних юристів, лікарів, спортсменів і наукову еліту. Представники цього класу не претендують на вплив у масштабах держави, однак у вузьких сферах діяльності їх положення досить міцне і стійке. У своїх сферах діяльності вони користуються високим престижем. Про представників цього класу зазвичай говорять як про багатство нації.

4. *Нижчий-середній клас* складають наймані робітники — інженери, середні і дрібні чиновники, викладачі, науковці, керівники підрозділів на підприємствах, висококваліфіковані робітники і т.д. Зараз цей клас у розвинутих західних країнах найбільш чисельний. Основні його устремління — підвищення статусу в рамках даного класу, успіх і кар'єра. У зв'язку з цим для представників даного класу дуже важливим моментом є економічна, соціальна і політична стабільність у суспільстві. Виступаючи за стабільність, представники цього класу є основним джерелом підтримки існуючої влади.

5. *Вищий-нижчий клас* складають в основному наймані робітники, що створюють прибавочну вартість у даному суспільстві. Будучи в багатьох відношеннях залежним від вищих класів стосовно одержання засобів для існування, цей клас протягом усього періоду свого існування боровся за поліпшення умов життя. У ті моменти, коли його представники усвідомлювали свої інтереси і згуртовувалися для досягнення цілей, умови їхнього існування значно поліпшувалися.

6. *Нижчий-нижчий клас* складають злиденні, безробітні, бездомні, іноземні робітники й інші представники маргінальних груп населення.

1 04 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

Досвід використання стратифікаційної моделі Уорнера показав, що у представленому вигляді вона в більшості випадків неприйнятна для країн Східної Європи, Росії й України, де в ході історичних процесів складалася інша соціальна структура, існували принципово інші статусні групи. Однак в даний час у зв'язку зі змінами, що відбуваються в нашому суспільстві, багато елементів стратифікаційної моделі Уорнера можуть бути використані для дослідження складу соціальних класів в Україні. Наприклад, соціальна структура українського суспільства, виходячи з соціологічних досліджень Н. Римашевської [53, с.260-261], у загальному вигляді може бути представлена у такий спосіб.

1. *"Загальноукраїнські елітні групи"*, які поєднують у свої руках володіння власністю у розмірах, зрівняних із найбільшими західними станами, а також володіють засобами владного впливу на загальнонаціональному рівні.

2. *"Регіональні і корпоративні еліти"*, які володіють значним за українськими масштабами станом і впливом на рівні регіонів і цілих галузей або секторів економіки.

3. Український *"верхній середній клас"*, який володіє власністю і доходами, що забезпечують західні стандарти споживання, а також домаганнями на підвищення свого соціального статусу і орієнтується на сформовану практику й етичні норми господарських взаємин.

4. Український *"динамічний середній клас"*, який володіє доходами, що забезпечують задоволення середньоукраїнських і більш високих стандартів споживання, а також характеризується відносно високою потенційною адаптивністю, значними соціальними домаганнями і мотиваціями і орієнтацією на легальні способи її прояву.

5. *"Аутсайтери"*, які характеризуються низькою адаптацією і соціальною активністю, невисокими доходами й орієнтацією на легальні способи їх одержання.

6. *"Маргінали"*, які характеризуються низькою адаптацією, а також асоціальними і антисоціальними установками у своїй соціально-економічній діяльності.

7. *"Криміналітет"*, який володіє високою соціальною активністю та адаптивністю, але при цьому цілком свідомо і раціонально діє всупереч легальним нормам господарської діяльності.

Можна помітити, що стратифікаційна модель Римашевської багато в чому схожа із моделлю Уорнера. Передусім це відзначається у відношенні значення "динамічного середнього класу", який у сучасній Україні знаходиться на стадії формування, що значною мірою визначає наявність соціальної нестабільності в нашій країні. У той же час, якщо вдасться підтримувати в Україні такий тип соціальної динаміки, орієнтуючи його на поступовий перехід соціальних

очікувань у відповідні статусні позиції, рівень доходів, то це буде означати, що "динамічний середній клас" почне більш активно трансформуватися в класичну опору стабільності і соціального порядку.

Крім того варто підкреслити, що сучасні *теорії соціальної стратифікації*, які висувають ті чи інші критерії розподілу суспільства на соціальні верстви (групи), служать методологічною основою для формування *теорії соціальної мобільності* (чи соціального переміщення).

Соціальна мобільність — це зміна індивідом чи групою свого соціального статусу, тобто місця в соціальній структурі суспільства. Термін "соціальна мобільність" був введений в соціологію в 1927 р. відомим американським соціологом російського походження *П. Сорокінім*. Він розглядав соціальну мобільність як будь-яку зміну соціального стану, а не тільки як перехід осіб і родин з однієї соціальної групи в іншу. Відповідно до поглядів П. Сорокіна, соціальна мобільність означає переміщення за соціальними сходами у двох напрямках: 1) вертикальному — рух нагору і вниз (коли соціальний статус змінюється); 2) горизонтальному — пересування на тому ж соціальному рівні (тобто без зміни соціального статусу) [40].

Тим часом *вертикальна мобільність* також буває двох видів — висхідна і низхідна. Вона припускає зміну людиною протягом життя високого статусу на низький чи навпаки. Переміщення людини зі статусу водопровідника на більш високий статус президента корпорації, як і зворотний рух, є прикладом вертикальної мобільності. А *горизонтальна мобільність* передбачає зміну людиною протягом свого життя одного статусу на інший, але еквівалентний колишньому. Наприклад, індивід був спочатку водопровідником, а потім став теслею.

Останнім часом у соціології виділяють ще одну — третю форму—*міжпоколінну мобільність*. Це зміна статусів синів щодо їхніх батьків. Наприклад, син водопровідника стає президентом корпорації чи навпаки. Міжпоколінна мобільність є більш важливою, ніж вертикальна і горизонтальна. Саме її масштаб свідчить про те, до якого ступеня існуюча в даному суспільстві нерівність переходить від одного покоління до іншого. Якщо міжпоколінна мобільність невелика, то це означає, що в даному суспільстві нерівність пустила глибокі корені, а шанси людини змінити свою долю залежать не від нього самого, а визначені з народження. У випадку значної міжпоколінної мобільності люди досягають нового статусу завдяки власним зусиллям незалежно від обставин, що супроводжують їхнє народження.

Необхідно зазначити, що проблемам соціальної мобільності присвячується багато конкретно-соціологічних досліджень у різних країнах світу. Дані про соціальну мобільність цілком виразно дозволяють судити про ступінь відкритості

1 04 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

суспільства, його демократичність. Адже людям важливо знати, якою мірою те чи інше суспільство дає можливість для просування індивідів і поколінь з нижчих статусних категорій у вищі, яким шляхом формується правляча еліта суспільства, а також чи є можливість проникнення в правлячу еліту індивідів з інших соціальних груп.

Отже, соціально-класова структура будь-якого суспільства базується на соціальній нерівності з урахуванням такої характеристики як гетерогенність . *Гетерогенність* (від грецького *βείερος* — другий, інший і *δέντιο* — поряд , створюю) — це слідування нормам і правилам, установленим іншими особами, тобто несамостійність на противагу автономії. При цьому система соціальної нерівності формується виходячи з базових параметрів суспільства, до яких належать *дохід, походження, посада, влада, освіта* й інші рангові показники. Близькість соціальних статусів приводить до утворення соціальних верств, прошарків, що мають різні установки, норми поведінки, ідеали тощо.

У свою чергу, соціальні верстви (прошарки) можна об'єднати в соціальні класи, що мають визначене відношення до засобів виробництва, власну субкультуру і можливості для набуття більш престижних соціальних статусів. Класова структура суспільства володіє унікальними специфічними рисами і змінюється у ході суспільного розвитку. Однак фундаментальні дослідження соціальної стратифікації українського суспільства (на відміну від західних суспільств) сьогодні вкрай ускладнені, по-перше, через велику динаміку суспільних процесів і, по-друге, через нестачу відповідних засобів на регулярне проведення досліджень соціальної структури українського суспільства.

Таким чином, соціальна структура суспільства є частиною його як соціальної системи, що поєднує в собі два компоненти: *перший* — це соціальний склад, тобто певний набір елементів даної структури, серед яких виділяють різні за типами соціальні спільноти і групи людей, а *другий* — це соціальні зв'язки, тобто певний набір зв'язків цих елементів, що розрізняються як за масштабами розповсюдження їхньої дії, так і за їхніми значеннями в характеристиці соціальної структури суспільства на визначеній стадії його функціонування і розвитку.

Соціальна структура суспільства являє собою стійкий зв'язок елементів у суспільній системі, який означає об'єктивний (тобто реальний) розподіл суспільства на окремі соціальні спільноти (класи, стани, прошарки, верстви, групи) і в той же час вказує на різне соціальне положення людей по відношенню один до одного, виходячи із численних критеріїв.

Основними елементами соціальної структури є індивіди (люди) та їх групи, що посідають визначені соціальні позиції (статуси) у суспільстві та виконують у ньому визначені соціальні функції (ролі). На основі статусно-рольових ознак відбувається об'єднання індивідів у групи та інші соціальні спільноти.

Соціальний статус — це соціальне положення (стан) людини в суспільстві, яке є узагальненою характеристикою, що охоплює професію, економічне становище, політичні можливості і демографічні ознаки людини. Розрізняють два основних види статусу людини — *особистий* і *соціальний*. Особистий статус — це положення, яке посідає людина в малій (або первинній) соціальній групі в залежності від своїх індивідуальних якостей, а соціальний — це положення людини, яке вона автоматично займає як представник великої соціальної групи (професійної, класової, національної). Соціальний статус відіграє важливу роль серед незнайомих, а особистий — серед знайомих людей, що і складають первинну або малу соціальну групу.

Існують й інші види статусу, такі як *природжений*, *досяжний*, *приписуваний* і *змішаний*. Природженим є біологічно успадкований статус (стать, національність, раса), а приписуваним — це коли людина із ним народжується, але котрий призначається їй за певним проміжком часу (так, син короля після визначеного віку успадковує корону від батька). Досяжним вважається такий статус, який людина отримує (досягає) завдяки власним зусиллям, бажанню, вільному вибору або здобуває його в результаті удачі чи везіння (менеджер, професор тощо). Що стосується змішаного статусу, то він має ознаки як приписуваного, так і досяжного (наприклад, звання професора є досяжним статусом, але згодом перетворюється на приписуваний, тому що вважається довічним, хоча і ненаслідуваним).

1 04 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

Ще однією категорією, що відображає динамічну або поведінкову сторону соціального статусу — є категорія "соціальна роль" — що являє собою модель поведінки людини, орієнтовану на конкретний соціальний статус. При цьому вимоги і норми поведінки приписуються суспільством заздалегідь. За правильне виконання своєї ролі індивід винагороджується, а за неправильне — карається.

Отже, від власника конкретного статусу люди очікують, що він буде грати цілком визначену роль відповідно до визначених прав, обов'язків і вимог.

Немає статусу без ролі, як і немає ролі без статусу. Кожний соціальний статус (а їх у суспільстві сотні тисяч) — це порожній осередок на зразок осередку у бджолиних стільниках. Усі осередки скріплені між собою у суспільстві функціонально — взаємними правилами і обов'язками. Якщо розшарувати всю безліч порожніх осередків, скріплених один з одним на площині, то одержимо соціальну структуру суспільства.

Соціальна структура суспільства будується за принципом "один статус — один осередок". Коли осередки заповнюються людьми, то ми одержуємо для кожного статусу по одній великій соціальній групі. Сукупність великих соціальних груп (тобто заповнених людьми статусів) указує на соціальний склад населення.

Якщо великі соціальні групи в суспільстві розшарувати по вертикалі і розмістити їх за ступенем соціальної нерівності (різними доходами, доступом до влади, рівнем освіти і престижем професій), то отримаємо *соціальну стратифікацію*. Стратифікація суспільства складається з тих же статусів, але розташованих по "поличках" (стратах) зверху вниз і згрупованих за демографічними, сімейно-родинними, економічними, професійними, політичними, релігійними, територіально-поселенськими й іншими ознаками.

Зазначені групи статусів утворюють такі підструктури соціальної структури суспільства, як економічну, політичну, демографічну, професійну, сімейно-родинну, територіально-поселенську, релігійну. Кожну з цих структур можна розглядати і як інституціональні сфери. Сімейно-родинна структура утворює інститут сім'ї і шлюбу; професійна і економічна (як найбільш чисельні і різнородні) — утворюють відразу декілька соціальних інститутів: держава, право, виробництво, освіта; релігійна — інститут релігії. Тільки демографічна і територіально-поселенська структури не утворюють соціальних інститутів.

Соціальна структура, соціальна стратифікація і соціальні інститути як фундаментальні категорії соціології, виявляються тісно пов'язаними між собою завдяки соціальним статусам і ролям. Однак загальним для всіх

них історичним механізмом є суспільний розподіл праці, поглиблення і спеціалізація якого створили все розмаїття соціальних статусів і ролей.

У соціології існує багато теорій і концепцій соціальної структури суспільства. Однак історично першою із них виникла марксистська концепція, де чільне місце посідає соціально-класова структура суспільства, яка є взаємодією трьох основних елементів: класів, суспільних прошарків (верств) і соціальних груп. Ядром цієї структури виступають класи — великі соціальні групи, що виникли в результаті суспільного розподілу праці і формування приватновласницьких відносин. Відповідно до марксистської концепції головна ознака класу — це відношення до засобів виробництва і власності, що визначає їх роль у суспільному розподілу праці, системі влади, їх добробут, а боротьба класів є рушійною силою суспільного розвитку.

У сучасній західній соціології, на відміну від марксистської теорії про класи, виникли більш продуктивні теорії соціальної стратифікації, представники яких вважають, що поняття "клас" у сучасному суспільстві має бути замінено поняттям "страта" або "соціальна група", а на зміну теорії соціально-класової будівлі суспільства мають прийти більш сучасні стратифікаційні теорії, що краще пояснюють соціальну структуру сучасного постіндустріального суспільства.

Соціальна стратифікація суспільства в контексті теоретичних засад сучасної західної соціології, розуміється як розшарування людей у статусній ієрархії зверху вниз за *чотирма основними критеріями* соціальної нерівності: неоднакові доходи, рівень освіти, доступ до влади, престиж професії. Основу теорій соціальної стратифікації таким чином складає принцип об'єднання людей у соціальні страти (групи) і протиставлення їх іншим групам за майновими, владними, освітніми і професійними статусними ознаками що власне і відображає соціальну структуру сучасного суспільства.

Серед численних теоретичних моделей соціальної стратифікації найбільш продуктивною вважається модель американського соціолога У. Уор-нера, який просту трирівневу систему класового розподілу західного суспільства — вищий клас, середній клас, нижчий клас — доповнив проміжними класами всередині кожного з цих рівнів.

Багато елементів стратифікаційної моделі У. Уорнера можуть бути використані для аналізу соціальної структури сучасного українського суспільства, яка внаслідок трансформаційних процесів ще не здобула остаточного вигляду і може бути представлена у такий спосіб: 1) загальноукраїнські елітні групи; 2) регіональні і корпоративні еліти; 3) український верхній середній клас; 4) український динамічний середній клас; 5) аутсайтери; 6) маргінали; 7) криміналітет.

Концептуальні засади соціальної стратифікації служать

методологічною основою теорії соціальної мобільності, яка пояснює зміни у соціальній структурі сучасного суспільства. Соціальна мобільність, на думку засновника цієї теорії П. Сорокіна, означає зміну соціального стану індивідів і родин, тобто їх переміщення з однієї соціальної групи в іншу за соціальними сходами у двох напрямках: 1) вертикальному — рух нагору і вниз із зміною соціального статусу; 2) горизонтальному — переміщення на тому ж соціальному рівні без зміни соціального статусу. Останнім часом дослідники виділяють ще одну форму — міжпоколінну мобільність, яка характеризує зміну соціальних статусів дітей відносно їхніх батьків.

Питання для самоконтролю

1. Що означає термін "соціальна структура суспільства"? Які основні елементи соціальної структури суспільства?
2. У чому суть поняття "соціальний статус", які його видові особливості та який зв'язок із поняттями "соціальна роль", "соціальний ранг"?
3. Розкрийте сутність основних теорій соціальної структури суспільства.
4. Який зміст соціальної стратифікації, сутність її видів і основних стратифікаційних моделей сучасного суспільства?
5. Поясніть значення категорії "соціальна мобільність" та її роль у динаміці соціальної структури сучасного суспільства.
6. Які основні елементи соціально-класової структури українського суспільства і в чому виявляється їх вплив на динаміку його розвитку?

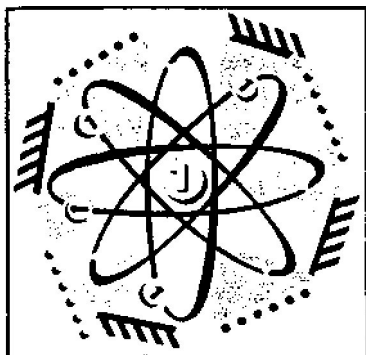
Список рекомендованої літератури

1. Антупіна Г. С. Теоретико-методологические проблемы исследования малых социальных групп. — Л.: Наука, 1988.
2. Барбер Б. Структура социальной стратификации и тенденции социальной мобильности // Американская социология. — М.: Прогресс, 1972.
3. Белих Е. Л., Веркеенко Г. П. Социальная структура и социальные процессы в современном обществе. — М.: Наука, 1993.
4. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. — М.: Наука, 1991.
5. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. — К.: Абрис,

1996.

6. *Монсон П.* Лодка на аллеях парка. Введение в социологию: Пер. со швед. — М.: Весь Мир, 1994.

Розділ 9. СИСТЕМНИЙ ПОГЛЯД НА СУСПІЛЬСТВО

Логіка викладу та засвоєння матеріалу:

- поняття про суспільство і його типи;
- характеристика суспільства як соціальної системи;
- сутність структури соціальної системи;
- зміст основних елементів суспільної системи.

9.1. Поняття про суспільство і його типи

Упродовж усього історичного періоду формування і розвитку соціологічного знання багато видатних вчених і соціальних мислителів намагалися знайти відповіді на такі фундаментальні питання: що являє собою людське суспільство? Як воно існує? Яка його структура? Які механізми соціальної інтеграції забезпечують у суспільстві визначений порядок, усупереч величезному розмаїттю інтересів індивідів і різних соціальних груп?

Передусім відзначимо, що в соціологічній науці термін "суспільство" розглядається в широкому і вузькому значеннях. У найбільш широкому значенні це сукупність відносин і зв'язків між людьми, що історично розвиваються і складаються в процесі їхньої спільної життєдіяльності. У вузькому сенсі — це історично конкретний тип (рід, вид, підвид) того чи іншого суспільства (наприклад, буржуазне суспільство) і навіть окремого регіону чи країни (українське суспільство), визначені форми соціальних відносин і зв'язків, що відображають всебічну залежність індивідів один від одного.

Тим часом людське суспільство постійно змінюється. На початку людської історії виникло суспільство первісних мисливців і збирачів. Пізніше його змінило рабовласницьке, потім феодальне і, нарешті, капіталістичне суспільство. Людське суспільство розвивається від простого до складного. У межах однієї і тієї ж країни в різні періоди існували різні

1 08 Частина II. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

типи суспільства. Наприклад, історія України йде в глибину століть. Україна — це назва країни і держави, а Київська Русь, Російська імперія, Радянський Союз і сучасна Україна — це найменування не тільки різних видів держави, що існували в межах однієї країни, але й різних типів суспільства.

Варто пам'ятати, що коли людина, наприклад, емігрує в іншу країну і приймає нове громадянство, їй доводиться пристосовуватися не тільки до іншого клімату чи політичного режиму, але й до соціального устрою, тобто до суспільства.

У цьому зв'язку варто розрізнити три дуже подібних поняття — *"країна"*, *"держава"*, *"суспільство"*. *Країна* — це частина світу або території, що має визначені кордони і користується державним суверенітетом. *Держава* — це політична організація даної країни, що включає визначений тип режиму влади (монархія, республіка), органи і структуру правління (уряд, парламент). *Суспільство* — це соціальна організація даної країни, основу якої складає соціальна структура. Країни вивчає географія, держави — політологія, а суспільство — соціологія.

Отже, *суспільство* — це соціальна організація не тільки країни, але також нації, народності, племені. Були часи, коли чітких політичних або державних кордонів, що відокремлювали б одну країну від іншої, не існувало. Країн у звичному розумінні цього слова тоді ще не існувало, а цілі народи і племена досить вільно пересувалися в просторі, освоюючи нові території. Коли процес переселення народів завершився, з'явилися обмежені державним суверенітетом частини світу. Отже, країни — це результат територіального поділу світу. Однак суспільство існувало й у ту далеку епоху, коли ще не було країн і держав.

Таким чином, поняття *"суспільство"* можна застосувати до будь-якої історичної епохи, до будь-якої за чисельністю групи або будь-якого об'єднання людей (саме людей, а не їх тваринних предків; адже людина з'явилася близько 40 тисяч років тому), якщо воно, це об'єднання, на думку американського соціолога ^дварда Шилза, *відповідає таким ознакам*: 1) не є частиною якої-небудь більшої соціальної системи (суспільства); 2) шлюби укладаються між представниками лише даного соціального об'єднання; 3) поповнення відбувається переважно за рахунок дітей тих людей, що вже є визнаними представниками даного соціального об'єднання; 4) має певну територію, яку вважає своєю власною; 5) має власну назву і власну історію; 6) має власну систему управління; 7) існує довше середньої тривалості життя окремого індивіда; 8) його єднає власна загальна система цінностей (звичаїв, традицій, норм, законів, правил тощо), яку називають культурою [13, с. 17].

Неважко здогадатися, що подібним критеріям відповідають і сучасні держави, що нараховують сотні мільйонів громадян, і стародавні племена, що могли б розміститися на території нинішнього міського мікрорайону. У тих чи інших

утвореннях існують кровно-родинні системи (укладання шлюбів і рекрутування нових членів), свої території, назви, культура, історія, органи управління, а головне — вони не є частиною іншого соціального цілого. Отже, *суспільством* можна називати найбільшу соціальну групу, в якій тільки доводиться жити людям і, до якої включаються всі інші групи. Ми вже маємо певне уявлення про великі і малі соціальні групи. Отже, суспільство, принаймні сучасне, — це найбільша зі складаючих його великих соціальних груп.

На відміну від філософів соціологи розуміють суспільство цілком конкретно і виділяють певні ознаки, за якими все мислиме і реальне різноманіття суспільств, що існували раніше й існують тепер, можна розподілити на певні типи. Декілька типів суспільств, об'єднаних за подібними ознаками чи критеріями, складають типологію. У соціологічній науці виділяють декілька типологій.

По-перше, якщо за головну ознаку обирається наявність писемності, то всі суспільства поділяються на *дописемні*, тобто, ті що вміють говорити, але не вміють писати, і *писемні*, що володіють алфавітом і фіксують звуки на матеріальних носіях: клинописних таблицях, берестяних грамотах, книгах, газетах, або комп'ютерах. Хоча писемність виникла близько 10 тисяч років тому, ще й нині деякі племена, загублені десь у джунглях Амазонки чи Аравійської пустелі, не знайомі із нею. Винахід писемності свідчить про досягнення народом високого рівня культури. Народи, що не знають писемності, називають дикими, відсталими або нецивілізованими.

По-друге, існує й така типологія, що поділяє всі суспільства на два класи — *прості* і *складні*. Критерієм тут є число рівнів управління і ступінь соціальної диференціації (розшарування). У *простих суспільствах* немає керівників і підлеглих, багатих і бідних. Такі первісні племена ще подекуди збереглися й дотепер. У *складних суспільствах* декілька рівнів управління, декілька соціальних прошарків населення, що розташовані зверху донизу в міру зменшення доходів. Тут не просто з'являються керівники і підлегли — вони утворюють протилежні великі групи чи класи: пануючий і непануючий. Виникла колись стихійно, соціальна нерівність тепер закріплюється юридично, економічно, релігійно і політично. Поштовх до появи складних суспільств був даний зародженням наймогутнішого інституту — держави. А відбулося це приблизно 6 тисяч років тому (близько 4 тисяч років тривав "інкубаційний" період, протягом якого рання

1 04 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

держава перетворювалася просто в державу). Прості суспільства, що виникли 40 тисяч років тому, належать до протодержавних утворень. Отже, історичний період виникнення простих суспільств у 4—5 разів перевищує період виникнення складних.

По-третє, в основі типології може лежати також і спосіб добування засобів існування, тобто спосіб виробництва. Найбільш стародавні — це полювання і збирання. Відповідно до цього критерію виділяється *суспільство первісних мисливців і збирачів*. Воно складалося із локальних родинних груп (трибів), відділених одна від одної величезним простором. За часом воно було найтривалішим — існувало сотні тисяч років. Ранній період людських утворень називають ще протосуспільством, або періодом людського стада. На зміну йому прийшли два інших типи суспільства і способу виробництва — *скотарство* (пастухування) і *городництво*. Скотарство — більш ефективний спосіб добування засобів існування, заснований на прирученні (одомашнюванні) диких тварин. Скотарі так само, як мисливці і збирачі, вели кочовий спосіб життя. З полювання поступово постало скотарство, коли люди переконалися, що приручати тварин економічніше, ніж добувати їх на полюванні. Зі збирання виросло городництво, а з нього — землеробство. Таким чином, городництво — перехідна форма від добування з природи готових продуктів (диких рослин) до систематичного й інтенсивного вирощування окультурених злаків. Невеликі городи згодом поступилися місцем великим полям, примітивні дерев'яні мотики (сапи) — дерев'яному, а пізніше залізному плугу.

Із землеробством пов'язують зародження держави, міст, класів, писемності — необхідних ознак цивілізації. Вони стали можливими завдяки переходу від кочового до осілого способу життя. Землеробську чи аграрну цивілізацію 200 років тому змінила машинна індустрія (промисловість). Настала ера *індустріального суспільства*. Заводські труби, що димлять, а також загазовані міські квартали і гігантські вугільні розрізи — це відмітні ознаки індустріального суспільства. На думку багатьох фахівців, у 70-ті роки ХХ століття на зміну індустріальному приходить *постіндустріальне суспільство*, щоправда, не скрізь, а лише в найрозвинутіших країнах, наприклад у США і Японії. У постіндустріальному суспільстві переважає не промисловість, а інформатика і сфера обслуговування. Безлюдні заводські цехи, роботизовані виробництва, гігантські супермаркети, космічні станції — це ознаки постіндустріального суспільства, вищу стадію якого називають ще *інформаційним суспільством*.

По-четверте, відповідно до класифікації суспільств, наприклад у термінах мови, виділяють такі суспільства, як *французьке, німецьке, англійське*,

польське, українське тощо, а у термінах релігій — суспільства можуть розподілятися на *мусульманське, християнське, буддистське, іудейське* та ін.

Крім того, в середині XIX століття К. Маркс запропонував свою типологію суспільств, що одержала широке поширення, особливо в нашій країні. Підставою для неї слугують два критерії: спосіб виробництва і форма власності. Суспільства, що різняться мовою, культурою, звичаями, політичним устроєм, способом і рівнем життя людей, але об'єднані за цими двома ознаками, складають одну суспільно-економічну формацію. Передова Америка і відсталий Бангладеш — сусіди по формації, якщо базуються на капіталістичному типі виробництва. Згідно з Марксом, людство послідовно пройшло чотири суспільні формації — *первісну, рабовласницьку, феодальну і капіталістичну*. П'ятою проголошувалася комуністична, котра повинна була настати в майбутньому.

Якщо уважно подивитися на існуючі класифікації суспільств, то можна знайти між різними типологіями більше подібності, ніж розходжень. Сучасна соціологія використовує всі зазначені типології, поєднуючи їх у певну синтетичну модель. Її автором вважають американського соціолога Данієля Белла, що розділив всесвітню історію людства на три стадії: *доіндустріальну, індустріальну і постіндустріальну*. Коли одна стадія приходить на зміну іншій, змінюються технологія, спосіб виробництва, форма власності, соціальні інститути, політичний режим, культура, спосіб життя, чисельність населення, соціальна структура суспільства.

У *доіндустріальному* (чи аграрному) *суспільстві*, яке ще називають традиційним, визначальним чинником розвитку виступало сільське господарство, з церквою й армією як головними інститутами. В *індустріальному суспільстві* — промисловість, з корпорацією і фірмою на чолі. У *постіндустріальному* — теоретичне знання, на чолі з університетом як місцем його виробництва і зосередження.

Перехід від індустріального до постіндустріального суспільства супроводжується перетворенням товарної економіки в обслуговуючу, що означає перевагу сфери послуг над сферою виробництва. Змінюється соціальна структура: класовий розподіл поступається місцем професійному. Власність як критерій соціальної нерівності втрачає своє значення, а вирішальним чинником стають рівень освіти і знань. Подібні процеси спостерігаються в Англії, США, Японії, що завершують перехід від індустріального до постіндустріального суспільства. Але вони не відзначаються в Україні, яка нещодавно завершила перехід від доіндустріального суспільства (де більшість населення складали селяни, що

1 04 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

проживали в сільській місцевості) до індустріального. Отже, розвиток людського суспільства послідовно проходить три стадії, що відповідають трьом головним типам суспільства: доіндустріальному, індустріальному і постіндустріальному.

9.2. Характеристика суспільства як соціальної системи

Осмилення й усвідомлення того, що людина живе в суспільстві, відбувалося в процесі тривалого розвитку соціально-філософської думки. В античні часи сфера людського буття ототожнювалася не з суспільством, а з державою. У філософії нового часу уявлення про суспільство спочатку формуються переважно в рамках теорії суспільного договору, відповідно до якої перехід людини з природного в суспільний стан пов'язується з виникненням держави. Великий крок уперед у цьому напрямі був зроблений Г. Гегелем, який відокремив громадянське суспільство як сферу приватних (майнових і ін.) інтересів людей від держави, що являє собою сукупність взаємозалежних установ і організацій, які здійснюють управління суспільством, використовуючи владні функції.

У поясненні сутності й устрою суспільства як цілісної системи, механізмів його функціонування і розвитку особлива роль належить засновникам і видатним представникам соціологічної науки. *О. Конт*, наприклад, вважав суспільство функціональною системою, структуру якої складають сім'я, класи, держава і яка базується на розподілі праці і солідарності. *Е. Дюркгейм* розглядав суспільство як надіндивідуальну всеосяжну духовну реальність, засновану на системі колективних уявлень і цінностей. На думку *М. Вебера*, суспільство — це система взаємодій людей, що є продуктом соціальних, тобто орієнтованих на людей, дій. *Т. Парсонс* визначав суспільство як систему соціальних дій і відносин між людьми, що пов'язують індивідів на основі єдиних норм і цінностей. З погляду *К. Маркса*, суспільство — це сукупність відносин між людьми, що історично розвивається та складається в процесі їхньої спільної діяльності.

Практично у всіх приведених вище визначеннях у тому чи іншому ступені, але достатньо чітко простежується системний підхід до аналізу суспільства, з точки зору якого воно розглядається як цілісна соціальна система, що складається з визначених елементів, які знаходяться між собою у тісному взаємозв'язку. *Системний підхід* до аналізу суспільства забезпечує, передусім, єдність трьох аспектів його вивчення, а саме: генетичного (чи конкретно-історичного), функціонального і структурного, що

дозволяє об'єднати різні знання в єдину систему чи єдину теорію суспільства. В основі цього підходу лежить поняття "система" — певним чином упорядкована і взаємозалежна сукупність елементів, що утворюють певну цілісну єдність. Внутрішню природу, змістовну сторону всякої цілісної системи, матеріальну основу її організації визначає склад або набір її системоутворюючих елементів.

Узагалі *система*, на думку багатьох дослідників [47, с .119], — це предмет, явище чи процес, що складається з якісно визначеної сукупності елементів, які знаходяться у взаємних зв'язках і відносинах, утворюють єдине ціле і здатні у взаємодії із зовнішніми умовами свого існування змінювати свою структуру. Істотними рисами будь-якої системи є цілісність та інтеграція. Перше поняття фіксує об'єктивну форму існування явища, тобто його існування як цілого, а друге — процес і механізм об'єднання його частин. Ціле завжди більше суми частин, що до нього входять. Це означає, що кожне ціле має нові якості (які механічно не можуть зводитись до суми його елементів), виявляє деякий "інтегральний ефект". Ці нові якості, що властиві явищу як цілому, зазвичай позначаються як системні чи інтегральні якості.

У цьому зв'язку під *соціальною системою* розуміється цілісне соціальне утворення (суспільство, соціальна спільність, соціальна група тощо), де основними системоутворюючими елементами є люди, їх зв'язки і відносини. При цьому соціальні зв'язки і відносини людей виявляються в їхній діяльності, яку вони здійснюють не ізольовано, а в процесі взаємодії з іншими людьми, об'єднаними в різні соціальні спільності і групи в умовах визначеного соціального середовища. Ці зв'язки і відносини носять порівняно стійкий характер і постійно відтворюються в історичному процесі, переходячи з покоління в покоління (рис.9.1).

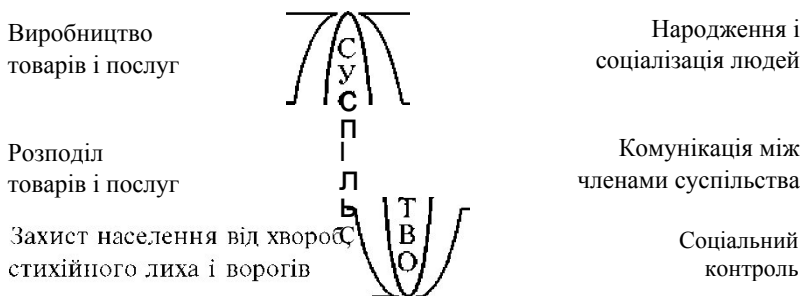

Рис.9.1. Умови цілісності суспільства (за Г. і Дж. Ленські)

1 04 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

Соціальні зв'язки, у свою чергу, являють собою набір фактів, що детермінують спільну діяльність людей у конкретних суспільствах і в конкретний час для досягнення визначених цілей. Це — зв'язки індивідів *між* собою, а також їхні зв'язки з явищами і процесами навколишнього світу, що складаються в ході їх практичної діяльності. Сутність соціальних зв'язків виявляється у змісті і характері соціальних дій особистостей, чи, інакше кажучи, у соціальних фактах. Соціальні зв'язки носять об'єктивний характер, тобто їхнє встановлення не залежить від волі і примх індивідів, а диктується тими соціальними умовами, в яких живуть і діють люди, що складають ту чи іншу соціальну спільність.

У соціології на мікро- і макрорівнях виділяють зв'язки *особистісні, соціально-групові, організаційні, інституціональні ісоціетальні*. Соціальними об'єктами, що відповідають цим видам зв'язків, виступають індивід (його свідомість і дії), соціальна група, соціальна організація, соціальний інститут і суспільство. У межах суб'єктивно-об'єктивного континууму розрізняються *суб'єктивні, об'єктивні і змішані зв'язки* і, відповідно, *об'єктивні* (діюча особистість, соціальна дія, закон, система управління і т.п.), *суб'єктивні* (особистісні норми і цінності, оцінка соціальної реальності тощо) та *суб'єктивно-об'єктивні* (сім'я, релігія і т. п.) *об'єкти*.

За допомогою механізму соціальної взаємодії людей здійснюється відтворення і становлення нових соціальних відносин. Ці відносини являють собою відносно стійкі і самостійні зв'язки між індивідами і соціальними групами, що посідають різне положення в суспільстві, а відтак і беруть неоднакову участь у його економічному, політичному і духовному житті, а також різняться між собою способом життя, рівнем і джерелами доходів, структурою особистого споживання. Отже, соціальні відносини — це відносини рівності і нерівності індивіда і соціальних груп стосовно того соціального положення або тієї соціальної ролі, яку вони виконують у суспільстві.

Необхідно особливо підкреслити, що специфіка суспільства як соціальної системи полягає в тому, що воно утворюється на базі тієї чи іншої спільності людей (соціальна група, соціальна організація і т.д.), а її елементами є люди, чия поведінка детермінується визначеними соціальними позиціями (статусами), що вони посідають, і конкретними соціальними функціями (ролями), які вони виконують, соціальними нормами і цінностями, прийнятими в даній соціальній системі, а також їх різними індивідуальними якостями. Крім цього, до складу елементів соціальної системи можуть входити й різні ідеальні (вірування, уявлення і т.д.) та випадкові елементи.

Таким чином, індивід провадить свою діяльність не ізольовано, а в процесі взаємодії з іншими людьми, об'єднаними в різні соціальні спільноти в умовах дії сукупності чинників, що впливають на формування і поведінку особистості. У процесі цієї взаємодії люди, соціальне середовище впливають на даного індивіда, так само як і він впливає на інших індивідів і середовище. У результаті така соціальна спільність людей стає соціальною системою, тобто певною цілісністю, що володіє системними якостями, тобто такими якостями, якими не володіє жоден із включених до неї окремо елементів.

Визначений спосіб зв'язку і взаємодії елементів, тобто індивідів, що посідають визначені соціальні позиції (статуси) і виконують визначені соціальні функції (ролі), відповідно до прийнятої в даній соціальній системі сукупності норм і цінностей, утворюють й відповідну структуру соціальної системи.

9.3. Сутність структури соціальної системи

У соціології немає загальноприйнятого визначення поняття "*структура соціальної системи*". У різних наукових працях це поняття визначається як "організація відносин"; "визначена артикуляція, порядок устрою частин"; "послідовні, більш-менш постійні регулярності"; "зразок поведінки, тобто неформальні дії чи послідовність дій, що спостерігаються"; "істотні, заглиблені, визначальні умови"; "характеристики більш фундаментальні, ніж інші, поверхові"; "устрій частин, що контролює все різноманіття феномена"; "відносини між групами й індивідами, що виявляються в їхній поведінці", і т.ін. Усі ці дефініції, на наш погляд, не суперечать, а доповнюють одна одну, а також дозволяють створити інтегральне уявлення про елементи і властивості структурної організації соціальної системи.

Отже, основними видами структури соціальної системи є:

- 1) *ідеальна структура*, що поєдує вірування, переконання, уяви;
- 2) *нормативна структура*, що включає цінності, норми, визначені соціальні ролі;
- 3) *організаційна структура*, що визначає спосіб взаємозв'язку соціальних позицій чи статусів індивідів, а також детермінує характер відтворення соціальних систем;
- 4) *випадкова структура*, що складається з елементів, включених до її функціонування, а також наявних на даний момент (конкретний інтерес особистості, або ресурси що випадково надійшли і т.д.) [47, с. 121].

Перші два види соціальної структури пов'язані з концепцією культурної структури, а два інших — з концепцією соціальної структури. *Нормативна й організаційна* структури розглядаються як єдине ціле, а елементи, включені до їхнього функціонування, — як стратегічні. *Ідеальна і випадкова* структури та їх елементи, будучи включеними до функціонування соціальної структури як

1 04 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

єдиного цілого, можуть викликати як позитивні, так і негативні відхилення в її поведінці. Це є наслідком неузгодженості у взаємодії різних структур, що виступають як елементи більш загальної соціальної системи, дисфункціональні розлади цієї системи.

Структура соціальної системи як функціональна єдність сукупності елементів регулюється тільки її властивими законами і закономірностями, а також володіє власною детермінованістю. Унаслідок цього існування, функціонування та зміна структури соціальної системи визначається не законом, що стоїть ніби "поза нею", а має характер саморегуляції, що підтримує у визначених умовах рівновагу елементів усередині соціальної системи, а також відновлює цю рівновагу при відомих порушеннях та направляє зміну цих елементів і самої структури даної соціальної системи.

Закономірності розвитку і функціонування такої соціальної системи можуть збігатися або не збігатися з відповідними закономірностями соціальної (великої соціальної) системи, можуть мати позитивні чи негативні соціально значущі наслідки для певного суспільства. Соціальна система, виходячи зі структурно-функціонального аналізу, може бути представлена *п'ятьма аспектами*:

- 1) як взаємодія особистостей, кожна з яких є носієм індивідуальних якостей;
- 2) як соціальна взаємодія, що має своїм наслідком становлення соціальних відносин і утворення соціальної групи;
- 3) як групова взаємодія, в основі якої лежать ті чи інші загальні обставини (місто, село, трудовий колектив і т.д.);
- 4) як ієрархія соціальних позицій (статусів), що їх посідають особи, включені у діяльність даної соціальної системи, і соціальних функцій (ролей), які вони виконують на основі даних соціальних позицій;
- 5) як сукупність норм і цінностей, що визначають характер і зміст діяльності (поведінки) елементів даної системи.

Перший аспект, що характеризує соціальну систему, пов'язаний із поняттям індивідуальності, другий — соціальної групи, третій — соціальної спільності, четвертий — соціальної організації, п'ятий — соціального інституту і культури. Таким чином, соціальна система виступає як взаємодія основних її структурних елементів.

Розділ 9. Системний погляд на суспільство

173

9.4. Зміст основних елементів суспільної системи

У суспільстві існує складна ієрархія соціальних систем, що якісно різняться між собою. *Суперсистемою*, чи великою соціальною (соціальною) системою є суспільство. Як велика соціальна система, суспільство складається з безлічі індивідів, їхніх соціальних зв'язків, взаємодій і відносин. Однак суспільство є не простою сумою індивідів, зв'язків і відносин, оскільки є не сумарною, а цілісною

соціальною системою, де індивідуальні дії, зв'язки і відносини, інтегруючись між собою, утворюють зовсім нову, системну якість, яку не можна розглядати як просту суму елементів. У цьому зв'язку суспільні зв'язки і відносини носять надіндивідуальний, надособистісний характер, у результаті чого суспільство є якісно визначеною самостійною субстанцією, що є первинною по відношенню до індивідів. Останні, народжуючись, уже застають визначену структуру зв'язків і відносин у суспільстві, в яку вони включаються в процесі соціалізації.

Отже, в результаті взаємодії всіх системоутворюючих елементів (чинників) суспільство стає цілісною великою соціальною (соціетальною) системою з новими якостями, яких немає у жодного із включених у неї окремо елементів. Крім того, внаслідок своїх інтегральних якостей суспільство як соціетальна система здобуває відому самостійність по відношенню до особистостей (що входять у нього), а також відносно самостійний спосіб свого функціонування і розвитку.

Таким чином, *суспільство* являє собою найбільш загальну і складну природно-історичну соціальну (чи соціетальну) систему, а її елементами є люди, соціальна діяльність, зв'язки і відносини яких обумовлюються визначеним *соціальним положенням* (статусом), що вони посідають; *соціальними функціями* (ролями), що вони виконують; *соціальними нормами і цінностями*, прийнятими в даній соціальній системі, а також їх *індивідуальними якостями* (соціальні якості особистості, мотиви, ціннісні орієнтації, інтереси і т.д.) [46, с.204-233].

Як соціетальна система суспільство володіє *властивістю до самовідтворення*, яке здійснюється за допомогою ряду необхідних диференційованих функцій. Ці функції, з одного боку, є наслідком механічного розподілу суспільної праці, а з іншого боку, доповнюючи один одного, взаємодіючи один з одним, додають функціонуванню і розвитку суспільства характер особливого соціального організму. Диференціація суспільних функцій супроводжується створенням різних безособистісних структур (економічних, соціальних, політичних та інших інститутів і організацій), що виступають як "речові або матеріальні" носії цих функцій. Ці структури заповнюються

1 04 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

людьми, що володіють визначеними якостями (психологічними, професійними й ін.), необхідними для виконання тих чи інших функцій (економічних, політичних і ін.). Люди, включені у функціонування тих чи інших соціальних структур, виконують свої функції не ізольовано, а у взаємодії один з одним. Унаслідок цього в межах тих чи інших безособистісних соціальних структур (інститутів або організацій) складається визначена структура міжособистісних відносин. Саме за допомогою цих міжособистісних відносин, суб'єктами яких є реальні індивіди, приводяться в дію, або, вірніше, виконуються ті чи інші функції з боку безособистісних структур.

Найважливішими елементами суспільства як соціетальної системи виступають його економічна, соціальна, політична й ідеологічна (чи духовна) структури, взаємодія елементів яких (тобто систем менш загального порядку) інституціалізує їх у соціальні системи (економічну, соціальну, політичну, ідеологічну тощо). Кожна з цих найбільш загальних соціальних систем посідає визначене місце в суспільстві як соціетальній системі і виконує (добре, погано, чи зовсім не виконує) у ньому чітко окреслені функції. Наприклад, *економічна система* виконує функцію виробництва, обміну і розподілу матеріальних благ, *соціальна* — функцію соціалізації індивідів, *політична* — функцію соціального управління і контролю, *ідеологічна* (чи духовна) — функцію виробництва духовних цінностей. Ці елементи суспільства утворюють ієрархічну залежність, у якій економічна система є визначальною, а соціальна, політична й духовна — похідними від неї. Однак це не означає, що між цими системами в суспільстві відсутній зворотний зв'язок, навпаки, кожна наступна система робить істотний зворотний вплив на попередню. У свою чергу, кожна з цих більш загальних соціальних систем включає до своєї структури як елементи нескінченну безліч соціальних систем менш загального порядку: сім'я, трудовий колектив тощо (рис. 9.2).

Рис.9.2. Структура суспільства як соціетальної системи (основні сфери або системи)

Із розвитком суспільства як соціетальної системи в ньому поряд із названими виникають й *інші соціальні системи* та *органи соціального впливу* на соціалізацію індивіда (виховання, освіта), на його естетичний (естетичне виховання), моральний (моральне виховання, припинення різних форм девіантної поведінки), фізичний (охорона здоров'я, фізичне виховання) розвиток. "Сама ця органічна

Розділ 9. Системний погляд на суспільство

система, на думку К. Маркса та Ф. Енгельса, як сукупне ціле має свої передумови, а її розвиток у напрямі цілісності полягає саме в тому, щоб підпорядкувати собі всі елементи суспільства або створити з нього ще відсутні, але потрібні їй органи. Таким чином система в ході історичного розвитку перетворюється в цілісність".

Кожна зі структур суспільства як соціальної системи, будучи її елементом, не тільки виконує визначену функцію, але і додає цій системі в процесі її відносин з іншими її структурами нову (системну) якість, що не зводиться до якостей її елементів. У той же час соціальна система постійно відтворює соціальну якість своїх структур і відповідно соціальні якості індивідів і груп індивідів, включених до їхнього функціонування, тобто суб'єктів соціальних відносин. Виникає тенденція адаптації до форм і способів функціонування соціальної системи її структурних і особистісних елементів. Це — *одна сторона* проблеми, пов'язана із функціонуванням соціальної системи.

Інша її сторона полягає в тому, що в процесі функціонування соціальної системи може статися (за певними причинами об'єктивного і суб'єктивного характеру) "підміна" функцій, коли суб'єкти соціальних відносин, включені до даної системи, починають виконувати невласливі їй функції (наприклад, адміністративно-командні методи регулювання економічного життя з боку політичної системи) або виявляється "некомпетентність" особистісних елементів даної структури (наприклад, виконання технічними фахівцями економічних функцій). Унаслідок цього порушується баланс у функціонуванні як структурних, так і особистісних елементів соціальної системи, її поведінка стає дисфункціональною. *Дисфункціональні розлади* чи аномалії в поведінці соціальної системи з об'єктивною необхідністю ведуть до її деформації і дестабілізації, зростанню соціальної напруженості.

Єдиним виходом із ситуації, що склалася, є реформування як структурних, так і особистісних елементів соціальної системи, надання їх функціонуванню природно-історичного характеру. Реформування таким чином забезпечує перехід соціальної системи до її нового якісного стану, наприклад, перехід від авторитарно-бюрократичних — до наукових методів управління економікою; від економіки дефіцитної — до економіки

з розвинуеною системою споживання; від бюрократичного суспільства — до суспільства демократичного, від закритого суспільства — до суспільства відкритого.

Іншими елементами (чи системами) суспільства як соціетальної системи є класи, етнічні, демографічні, територіальні і професійні групи, сім'я, особистість і т.д. [57, с.122—151]. Кожний з названих елементів також може розглядатися як соціальна система і містити в собі безліч інших підсистем. У такий спосіб соціальні системи взаємно перегруповуються, одні індивіди можуть бути елементами різних соціальних систем. Однак кожна з них, узята ізольовано чи в зв'язку з іншими, може розглядатися як відносно самостійна соціальна система (рис.9.3).

Рис.9.3. Структура соціальної системи суспільства В основі класифікації соціальних систем як найважливіших елементів суспільства може лежати й тип соціальних зв'язків. Такі зв'язки між людьми, включеними в ті чи інші соціальні системи, встановлюються на основі різних соціальних функцій, що утворюють визначені пункти перетину, якими є соціальні статуси, що відображають обумовлене відповідними зв'язками і відносинами взаємне положення індивідів. У цьому випадку за зв'язками-відносинами виділяються соціальні групи; за зв'язками-взаємодіями — соціальні спільноти; за інституціональними зв'язками — соціальні інститути; за зв'язками контролю — система соціального контролю; за організаційними зв'язками — соціальні організації.

Соціальні групи як елементи суспільної системи є об'єднанням людей на основі

спільності соціально значущої ознаки. Структура і специфіка соціальних груп у кінцевому рахунку пояснюється структурою і специфікою соціально-економічного устрою суспільства, передусім способом виробництва і обумовленою ним класовою структурою суспільства. Соціальні групи характеризуються насамперед способом взаємовідносин їх членів (нація, клас, трудовий колектив і т.д.). Межі соціальної групи окреслюються участю (чи неучастю) тих чи інших індивідів у даному виді спільної діяльності.

Соціальні спільноти (місто, село, трудовий колектив, сім'я тощо) як елементи суспільної системи відрізняються тим, що практично всі соціальні системи утворюються саме на їхній базі. Соціальна спільність - це сукупність людей, яку характеризують умови їх життєдіяльності (економічні, соціально-статусні, рівень професійної підготовки й освіти, інтереси, потреби тощо), загальні для даної групи взаємодіючих індивідів (нації, класи, соціально-професійної групи, трудові колективи і т.д.); приналежність досліджуваної групи взаємодіючих індивідів до тих чи інших соціальних інститутів (сім'я, освіта, наука, політика, економіка, релігія і т. д.). Функціонування і розвиток соціальної спільноти відбувається на основі взаємодії її елементів — індивідів.

Наступний тип соціальних систем суспільства, а значить і елементів суспільної системи, твориться на основі спільностей, соціальні зв'язки яких обумовлені об'єднаннями організацій. Такі зв'язки називаються інституціональними, а соціальні системи — *соціальними інститутами*, що діють від імені суспільства як цілого. Інституціональні зв'язки називають ще нормативними, тому що їх характер і зміст установлюється суспільством з метою задоволення потреб його членів у тих чи інших сферах суспільного життя (економіка, політика, спорт, релігія, мистецтво і т.д.). Отже, соціальні інститути виконують у суспільстві функції соціального управління і контролю, що й дає власне можливість суспільству та його системам забезпечувати дотримання нормативних умов, порушення яких завдає шкоди соціальній системі.

Соціальні інститути регулюють поведінку членів тієї чи іншої спільноти за допомогою системи санкцій і винагород. У кожному суспільстві їх завдання зводиться не тільки до примусу, але й до забезпечення гарантій свободи у визначених видах діяльності — свободи творчості, слова, віросповідання, права на одержання визначеної форми і величини доходу,

1 04 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

на житло тощо. Зовні соціальний інститут виглядає як сукупність осіб, установ і організацій, забезпечених певними матеріальними засобами і виконуючих конкретну соціальну функцію. Зі змістовної сторони соціальний інститут — це визначена система цілеспрямованих, доцільно орієнтованих і стійких стандартів поведінки людей в конкретних ситуаціях у різних видах і сферах діяльності.

Ще одним типом соціальних систем суспільства, а також основним його елементом є *соціальні організації*, що являють собою складну, ієрархічно взаємопов'язану систему соціальних позицій і ролей, котрі повинні виконуватися індивідами, що внаслідок цього стають її членами. Соціальні організації, таким чином, не що інше, як ієрархічні цільові системи (де їх елементи — люди — ієрархічно об'єднані для досягнення спільних цілей). Усе це змушує індивідів розподілятися за ролями (за цілями) — "горизонтально" — і за керівництвом, підпорядкуванням (за статусами)

— "вертикально". Суспільство розглядає *соціальну організацію* як найважливіший інструмент вирішення економічних, соціальних, політичних, духовних та інших завдань. Соціальна організація дає можливість людині реалізувати свої потреби й інтереси, але в чітко визначених межах. Ці межі встановлюються соціальним статусом людини і соціальною роллю, що йому запропонована, а також соціальними нормами і цінностями, прийнятими в тій чи іншій організації, а також у суспільстві в цілому. Цілі організаціям можуть задаватися як ззовні, так і вироблятися всередині них. У будь-якому випадку соціальні організації створюються в суспільстві для досягнення визначених цілей і вирішення певних специфічних завдань, вони — головні інструменти функціонування і розвитку суспільства.

Варто підкреслити, що *розмежування видів* соціальних систем у суспільстві (чи елементів суспільної системи) має дуже умовний характер. Виокремлення соціальної системи за тим чи іншим критерієм визначається, як правило, завданням соціологічного дослідження. Одна соціальна система в суспільстві (наприклад, сім'я) може розглядатися і як соціальна спільність, і як соціальна група, і як елемент соціального контролю, і як соціальний інститут, і як соціальна організація.

Людина з властивими їй індивідуальними якостями включається в соціальну систему (суспільство в цілому), підкоряється її законам і приймає її норми і цінності, виступаючи таким чином як *особистість*, яка також може розглядатися як соціальна система. Її соціальні якості виявляються в процесі соціальної діяльності. Кожна особистість має визначену сукупність соціальних якостей, що утворюють її структуру. За посередництвом

цих якостей відбувається вплив на неї цієї системи, а результатом є соціальні відносини і поведінка людей, типологізовані на основі їх однотипних соціальних властивостей і інтегральних якостей тієї чи іншої соціальної системи і суспільства в цілому.

Таким чином, *різні соціальні об'єкти*, розташовані на макро- і мікро- рівнях, а також на об'єктивно-суб'єктивних континуумах, *утворюють складну систему соціальних зв'язків*, що управляє потребами, інтересами і цінностями людей. Її можна позначити як *систему соціетальних зв'язків*. Вона упорядковується в кожній конкретній соціальній системі таким чином, що коли на ній з'являються сплетення і вузли, то суспільство виробляє систему засобів, щоб ці сплетення розплутати, а вузли розв'язати. Якщо ж воно не в змозі цього зробити, то, виходить, що існуюча і використовувана в такому суспільстві система засобів стала неадекватною, тобто невідповідною до соціальної ситуації, що склалася. І в залежності від практичного відношення суспільства до даної ситуації воно може виявитися в стані занепаду, застою чи радикальних реформ.

Система соціетальних зв'язків виступає, таким чином, як організована сукупність різних форм соціальних зв'язків, що згуртовують індивідів та їхні групи у єдине функціональне ціле, тобто в суспільство (соціетальну систему). У той же час, яку б ми форму соціальних зв'язків між явищами не досліджували, вони завжди існують лише в системі і поза нею існувати не можуть. Різноманіття типів соціетальних зв'язків відповідає й різноманіттю типів соціальних систем, що утворюють суспільство і визначають ці зв'язки.

Завершуючи розгляд теми, зазначимо, що термін "суспільство" прийнято розглядати в широкому і вузькому значеннях. У широкому — це сукупність відносин і зв'язків між людьми, яка розвивається в процесі історії і складається в процесі їхньої спільної життєдіяльності. А у вузькому — це історично конкретний тип (рід, вид або підвид) того чи іншого суспільства, а також визначені форми соціальних відносин і зв'язків, що відображають всебічну залежність індивідів одне від одного.

Необхідно розрізнити три дуже подібних поняття — "країна", "держава" і "суспільство". Країна — це частина світу або певної території, що має визначені кордони і користується державним суверенітетом. Держава — це політична організація даної країни, що включає визначений тип режиму влади, органи, структуру і форму правління. Суспільство — це соціальна організація даної країни, основу якої складає соціальна структура. Країни вивчає географія, держави — політологія, а суспільство — соціологія.

1 04 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

Будь-яке соціальне утворення, на думку Е. Шилза, щоб іменуватися суспільством, має відповідати наступним ознакам: 1) не бути частиною якої-небудь більш великої соціальної системи; 2) шлюби мають укладатися між представниками лише даного соціального об'єднання; 3) відтворення здійснюється переважно за рахунок дітей тих людей, що вже є визнаними представниками даного об'єднання; 4) має певну територію, яку вважає своєю власною; 5) має власну назву і власну історію; 6) має власну систему управління; 7) існує довше середньої тривалості життя окремого індивіда; 8) його єднає власна загальна система цінностей, яку називають культурою.

У соціології виділяють декілька типологій суспільства. За ознакою писемності всі суспільства поділяються на *дописемні*, що вміють говорити, але не вміють писати, і *писемні*, що володіють алфавітом і фіксують звуки на матеріальних носіях. За критерієм числа рівнів управління і ступенем диференціації (розшарування) суспільства поділяються на *прості*, де немає керівників та підлеглих, багатих та бідних, і *складні*, де не просто з'являються керівники і підлегли — вони утворюють протилежні великі групи чи класи: пануючий і непануючий.

Якщо за основу класифікації суспільства брати *спосіб добування* засобів існування, або *спосіб виробництва*, то всі суспільства можна поділити на: *суспільство мисливців і збирачів*, *суспільство скотарів і землеробів* (або аграрне суспільство), *індустріальне суспільство* (де існує промисловість) *постіндустріальне суспільство* (де переважає не промисловість, а інформатика і сфера обслуговування) та *інформаційне суспільство* (як більш висока стадія постіндустріального).

Відповідно до типології суспільств у термінах мови виділяються такі суспільства, як *французьке*, *німецьке*, *англійське*, *українське* тощо, а у термінах релігії — *мусульманське*, *християнське*, *іудейське* і т.д.

У середині XIX ст. К. Маркс запропонував свою типологію суспільств, підставою для якої слугують два критерії: *спосіб виробництва* і *форма власності*. Згідно з цією типологією людство послідовно пройшло чотири суспільні формації: *первісну*, *рабовласницьку*, *феодальну* і *капіталістичну*. П'ятою була проголошена *комуністична*, яка мала настати в майбутньому.

Сучасна соціологія використовує всі зазначені типології, поєднуючи їх у певну *синтетичну модель*, запропоновану Д.Беллом, який розділив *всесвітню історію людства* на три стадії: *доіндустріальну*, *індустріальну* і *постіндустріальну*, які власне і відповідають однойменним назвам суспільств.

Системний ПІДХІД до аналізу суспільства є на сьогодні найбільш плідним, який забезпечує єдність *трьох аспектів* його вивчення, а саме: *генетичного* (чи конкретно-історичного), *функціонального* і *структурного*. В основі даного підходу лежить поняття "система"—певним чином упорядкована і взаємозалежна сукупність елементів, що утворюють цілісну єдність. У цьому зв'язку під *соціальною системою* розуміється цілісне соціальне утворення (суспільство, соціальна спільність, соціальна група тощо), де основними системоутворюючими елементами є люди, їхні зв'язки і відносини.

Кожна соціальна система має певну структуру, тобто визначений порядок устрою її частин або елементів. Основними видами структури соціальної системи є такі: 1) *ідеальна*, що охоплює вірування, переконання й уявлення людей; 2) *нормативна*, що включає цінності, норми, а також визначені соціальні ролі; 3) *організаційна*, що визначає спосіб взаємозв'язку соціальних позицій чи статусів індивідів, а також детермінує характер відтворення системи; 4) *випадкова*, що складається із елементів, включених до її функціонування в даний момент.

Соціальна система, виходячи зі структурно-функціонального аналізу, може бути представлена в п'ятих аспектах: 1) *як взаємодія особистостей*, кожна із яких є носієм індивідуальних якостей; 2) *як соціальна взаємодія*, що має своїм наслідком становлення соціальних відносин і утворення соціальних груп; 3) *як групова взаємодія*, в основі якої лежать ті чи інші загальні обставини (місто, село, трудовий колектив тощо); 4) *як ієрархія соціальних позицій* (статусів), які посідають особистості, включені у діяльність даної системи, і *соціальних функцій* (ролей), які вони виконують на основі даних соціальних позицій; 5) *як сукупність норм і цінностей*, що визначають характер і зміст діяльності (поведінки) елементів даної системи.

Суспільство являє собою найбільш загальну і складну природно-історичну *соціетальну* (велику соціальну) систему, а її елементами є люди, соціальна діяльність, зв'язки і відносини яких обумовлюються визначеним соціальним положенням (статусом), що вони посідають, соціальними функціями (ролями), що вони виконують; соціальними нормами і цінностями, прийнятими в даній соціальній системі, а також їх індивідуальними властивостями.

Найважливішими елементами суспільства як соціальної системи є його *економічна, політична, соціальна, духовна* (ідеологічна), та *правова* структури, які заповнюються людьми та внаслідок взаємодії інституалізуються У соціальні системи, але менш загального порядку (у порівнянні із суспільством загалом). Кожна із цих систем посідає визначальне місце в суспільстві і виконує у ньому чітко окреслені функції. Наприклад, *економічна система* виконує функцію виробництва, обміну і розподілу матеріальних

1 04 Частина 11. Людина і суспільство: взаємодія у соціальному просторі

благ, *соціальна* — функцію соціалізації індивідів, *політична* — функцію соціального управління і контролю, *духовна* — функцію виробництва духовних цінностей.

З розвитком суспільства як соціетальної системи в ньому поряд із названими виникають й інші соціальні системи та органи соціального впливу на соціалізацію індивідів. Іншими елементами (чи системами) суспільства як соціетальної системи є *соціальні класи, соціальні спільноти, соціальні групи, соціальні інститути, соціальні організації*.

Виокремлення видів соціальних систем у суспільстві (або елементів суспільної системи) має умовний характер і визначається, як правило, виходячи із завдань соціологічного дослідження. Одна соціальна система в суспільстві — наприклад, сім'я — може в однаковій мірі розглядатися і як соціальна спільність, і як соціальна група, і як соціальний інститут, і як соціальна організація, і як елемент соціального контролю тощо.

? Питання для самоконтролю

1. У чому сутність терміна "суспільство" у широкому і вузькому значеннях?
2. Як розрізнити поняття "суспільство", "держава", "країна"?
3. Яка сутність системного підходу до вивчення суспільства?
4. Розкрийте зміст суспільства як соціетальної (великої соціальної) системи і визначте його складові елементи (підсистеми).
5. Як визначити такі системоутворюючі елементи суспільства, як соціальна спільність, соціальна група, соціальний інститут, соціальна організація, особистість?

Список рекомендованої літератури

1. Веблен Т. Теория праздного класса. — М.: Прогресс, 1984.
2. Мангейм К. Человек и общество в век преобразования. — М.: Прогресс, 1991.
3. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура.—К.: Абрис, 1996.
4. Павленко Ю. В., Раннеклассовые общества: генезис и пути развития. — К.: Наук, думка, 1989.
5. Тарасенко В. І., Іваненко О. О. Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма). — К.: ІС НАН України, 2004.
6. Шилз А. Общество и общества: Макросоциологический подход //Американская социология. — М.: Мысль, 1972.

ч ш СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ -ЬШ СЕРЕДНЬОГО РІВНЯ

Соціологічні теорії середнього рівня є об'єднуючою структурною ланкою між теоретичною соціологією й емпіричними дослідженнями та включають спеціальні і галузеві соціології.

Спеціальні соціологічні теорії являють собою відповідну підсистему соціологічного знання та пізнання соціальної реальності, одну з основних структурних ланок соціологічної науки. Вони вивчають соціальні закони та закономірності становлення, функціонування і розвитку соціальних спільнот, тобто те, що безпосередньо становить предмет соціології та пов'язане з категоріями "соціальне", "соціальні відносини", "соціальна сфера" тощо.

Спеціальні соціологічні теорії, на відміну від галузевих, характеризуються вищим рівнем абстракції, що дає можливість розглядати один і той же соціальний об'єкт, ту чи іншу соціальну спільноту під відповідним кутом зору, а також виділяти в ній той чи інший аспект (рівень, грань) соціального об'єкта, що вивчається.

Вони також конкретизують теоретичні положення загальносоціологічних теорій, здійснюючи перехід від загальних концептуальних понять до операціональних, за допомогою яких вдається більш предметно виміряти і оцінювати різноманітні соціальні явища, процеси, відносини тощо.

Спеціальні соціологічні теорії опосередковують зв'язок між загальними та галузевими теоріями, утворюючи, таким чином, концептуальне ядро соціологічного знання.

По-перше, у них фактично розроблюються власне соціологічні категорії, що утворюють своєрідну матрицю категоріально-понятійного апарату соціології.

По-друге, як наслідок цього, у спеціальних соціологічних теоріях формується предмет соціології, що має не менш складну структуру, ніж предмет таких наук як фізика, біологія, економіка тощо.

Нарешті, по-третє, як наслідок двох попередніх пунктів, у спеціальних соціологічних теоріях відображається специфіка соціологічного знання як особливого типу знання, який неможливо порівняти з жодним іншим науковим знанням.

Тому спеціальні соціологічні теорії пов'язують в одне ціле всі галузі соціологічного знання незалежно від об'єкта, функцій та рівня, а відносини між загальними, спеціальними та галузевими теоріями будуються за типом зворотного зв'язку.

Галузеві соціологічні теорії формуються на стику соціології з іншими науками — економікою, політологією, етнографією, наукознавством тощо. *Галузеві соціологічні теорії* вивчають як форми вияву, так і механізми дії соціологічних

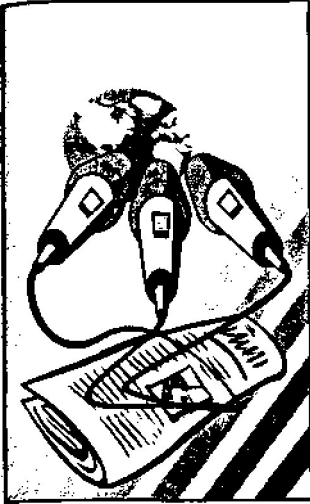
законів та закономірностей у різноманітних сферах суспільного життя. Їх *об'єктом*, на відміну від загальних теорій, є не суспільство загалом, а окремі його "частини": економіка, політика, право, освіта, виховання тощо. Вони, як правило, опосередковують зв'язок соціології з іншими науками. Тому термін "соціологія" в назві цих теорій (наприклад, соціологія політики) відображає особливий підхід до відповідних сфер життя суспільства, зумовлений предметом і методом соціології.

Будь-яка галузева соціологічна теорія використовує концептуальний апарат спеціальних соціологічних теорій і може описувати свій об'єкт як соціальну групу, соціальну діяльність чи соціальний інститут. Наприклад, сферу освіти можна вивчати як сукупність різноманітних видів діяльності, як сукупність різних соціальних груп людей або як сукупність різних соціальних інститутів, що організують відповідні види освітньої діяльності. Такий однобічний опис об'єкта під кутом зору галузевих теорій цілком умовний, оскільки передбачає певну абстракцію, що є не тільки припустимим, а й необхідним явищем у науковій діяльності і являє собою один із чинників наукового дослідження та запоруку різнобічного опису об'єкта, що вивчається, як єдиного цілого.

Таким чином, розподіл теорій на загальні та галузеві дає можливість побачити різницю між ними або за об'єктом ("суспільство загалом і його окремі частини"), або за типом теорій — загальні виступають основою щодо формування соціологічної парадигми, а галузеві утворюють межовий пояс на стику соціології з іншими науками.

Крім того, до понять загальної соціології переважно відносять характеристики фундаментальної та теоретичної соціології, хоча галузеві соціології, безумовно, теж не виключають наукової орієнтації й теоретичного рівня, але вони, як правило, більше орієнтовані на емпіричний і прикладний характер.

Розділ 10. СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

Логіка викладу та засвоєння матеріалу:

- соціологія політики як наука: об'єкт, предмет, сутність і наукові категорії;
- політика як соціальне явище.

10.1. Соціологія політики як наука: об'єкт, предмет, сутність і наукові категорії

Серед визначень *соціології політики* досить поширеним є розуміння її як галузевої соціологічної теорії, що вивчає взаємовідносини політичної сфери з іншими сферами життя суспільства, політичних інститутів з іншими соціальними інститутами [44, с.258]. Такий підхід дає простір для доповнення визначення суті цієї галузевої соціології атрибутами соціально-політичних відносин — *політичне життя, політичні процеси, політичні системи та організації, політична культура, політична влада* та ін. Тим самим є можливість врахувати різні підходи серед соціологів щодо змісту цієї галузевої соціологічної теорії.

З одного боку, це зумовлено складністю та різнобічністю самого об'єкта дослідження — політики. Про це свідчить вивчення її багатьма суспільними науками. Наприклад, політологія орієнтується на вивчення політики як цілісного об'єкта з притаманними їй закономірностями владних відносин та політичних механізмів їхньої дії. Право концентрує увагу на Дослідженні власне правових і державних норм та відповідних інститутів. Філософія розглядає політику як феномен світового розвитку, продукт людської цивілізації. Психологія орієнтується на дослідження Психологічних механізмів та стереотипів політичної поведінки людей. Соціальна психологія вивчає відповідно механізми політичної поведінки груп людей, політичної психології різних спільнот. Історія звертає свою

1 86 Частина III. Соціологічні теорії середнього рівня

увагу на хронологію розвитку політичних подій, роль у політичних процесах видатних історичних постатей.

Вплив наук про політику відбився і на самій *соціології політики*, в тому числі і на визначенні її назви. Ще й сьогодні тривають дискусії щодо альтернативної назви "*політична соціологія*" та співвідношення її із "*соціологією політики*". При цьому *політична соціологія* у більшості випадків розглядається як зорієнтована на розкриття проблем ставлення суспільства до держави та інститутів розподілу і формування влади, що виявляється в спрямованості політичної свідомості й політичної поведінки людей. *Політична соціологія* має відповісти на запитання, як усвідомлюються індивідом, соціальними групами і прошарками, партіями та громадськими організаціями існуюча політична реальність, система владних відносин, їхні права і свободи. Це дає можливість скласти уявлення, як громадянське суспільство взаємодіє з політичними інститутами, іншими політичними структурами суспільства.

Натомість *соціологія політики* обмежується вивченням взаємозв'язку політичних сфер та інститутів з розвитком політичної структури суспільства; форм суспільно-політичної діяльності й активності; громадської думки, що відображає політичні установки, орієнтації індивідів і груп; місця політичних партій у системі влади. *Завдання* соціології політики полягає в конкретному аналізі змісту політики і політичної діяльності різних соціальних груп, у дослідженні характеру їхніх політичних інтересів та відповідних відносин, змісту діяльності політичних інститутів, у вивченні політичних рухів, поведінки та політичної свідомості мас.

Однак деякі автори вважають термін "соціологія політики" не дуже вдалим, оскільки він нібито приховує небезпеку надширокого тлумачення предмета і сфери досліджень цієї галузі соціологічної науки. Справді, політичне регулювання тією чи іншою мірою присутнє в усіх сферах суспільного життя. Звичайно, за певних обставин навіть окремі соціальні явища (проблеми медичного обслуговування, дефіцит товарів та послуг, прорахунки в матеріальному стимулюванні праці) можуть опинитися в центрі політичного життя, спричинити страйки, призвести до відставки або зміни представників влади та мати інші наслідки подібного характеру. Проте джерела цих явищ і механізми розвитку пов'язані з функціонуванням економічної, соціальної і духовної сфер. Вплив на них здійснюється за допомогою науково-технічної, економічної, соціальної, аграрної, демографічної, національної, культурної політики. Цим напрямом певною мірою відповідають різні галузі соціології: економічна, праці, міста і села, культури і мистецтва, етносоціологія тощо.

Виходячи із зазначеного поняття "політична соціологія" стосовно аналізу політичного життя, на їх погляд, є доцільнішим, ніж "соціологія політики". Воно націлює не стільки на вивчення різновидів політики й аналіз політичної сфери у власному розумінні цього слова, скільки на вивчення суті проблем влади,

політичних прав і свобод з погляду конкретної людини, а також соціальних груп, прошарків, громадських організацій та об'єднань, тобто політична соціологія розглядає політику з погляду особистості, людини як члена суспільства.

Підсумком дискусій стало уточнення *предмету соціології політики*, яка в сучасному визначенні об'єднує всі аспекти соціально-політичних відносин: як інституційні, так і суб'єктні, що логічно впливає з розуміння предмету соціології як науки про соціальні спільноти, організації, інститути, соціальні процеси та явища [60, с.698].

Отже, в подальшому терміни "соціологія політики" та "політична соціологія" розуміються як синонімічні [60, с.735]. З іншого боку, складність визначення *соціології політики* як науки впливає з виникнення її на стику двох наук: *політології* та *соціології*. Як галузь соціологічної науки *соціологія політики* виникла в 30—50-х роках ХХ ст. на базі соціологічного бачення проблем політики, що існувало ще у Платона та Арістотеля. Саме останньому належить внесок у створення основ соціологічного бачення держави. У подальшому аспекти соціологічного бачення політики та держави розроблялись Н. Макіавеллі, Ж. Боденом, Т. Гоббсом, Ш. Монтеск'є, А. Токвілем та ін.

Великий внесок у становлення соціології політики зробили західні соціальні мислителі К. Сен-Сімон, Дж. Локк, А. Фергюсон та Г. Гегель. Завдяки їм відбулося теоретичне розмежування громадянського суспільства та держави, на яке спирався і К. Маркс. Це розмежування створило передумови для виділення політики в окрему сферу суспільного життя та залучення соціології до її вивчення. У подальшому ці передумови були реалізовані, зокрема, М. Вебером (феномен бюрократії), В. Парето та Г. Моска (концепція циркуляції еліт), М. Острогорським (концепція політичних партій), А. Бештлі, Д. Труменом (концепція зацікавлених груп та груп тиску), а також представниками емпіричної школи політичних досліджень (Ч. Мерріам, Г. Лассуел, Г. Госнел та ін.), рядом інших шкіл і напрямів.

Слід зазначити, що становлення соціології політики відбувалося за взаємного впливу та суперництва з політологією, що й призвело до деякої неоднорідності предметної сфери соціології політики.

Спочатку багато проблем політичного життя вивчалось переважно політичними науками, політологією. І лише з 50-х років ХХ ст., коли вони почали спиратися на методи соціології, поступово в структурі соціологічного знання сформувалася політична соціологія. Особливо це відбилося в працях А. Гоулдмана, С.Ліпсета, Т. Парсонса, А. Альтера, де по-різному трактувалися цілі й призначення політичної соціології. Так, С.Ліпсет зосереджував увагу на аналізі соціальних умов розвитку демократії. Деякі вчені зазначали важливість і значення досліджень політичного конфлікту. Велика кількість досліджень Р. Мертона, Р. Блана стосується проблем бюрократії. Чимало праць П. Лазарфельда,

1 88 Частина III. Соціологічні теорії середнього рівня

Б. Берельсона, Р. Россі присвячено проблемам виборчої кампанії, виборів, а праці Р. Міллса, А. Ростоу, Г. Лассвелла, Д. Лернера спрямовані на аналіз правлячої еліти. Усі ці праці в тому чи іншому аспекті завжди виходили на проблеми влади.

В основі *політичного життя* лежить питання про *владу* та її використання. З погляду соціологічної науки у цьому зв'язку становить інтерес, *по-перше*, діяльність держави і партій, установ і організацій, що уособлюють її політичну сутність, а *по-друге*, громадських і добровільних об'єднань, організацій, які частково виконують політичні функції, нарешті, ступінь залучення до політики соціальних верств, груп, кожної особистості.

На наш погляд, твердження про те, що в основі змістових напрямів лежить питання про владу, найповніше відбиває суть усіх соціологічних досліджень, присвячених політичному життю суспільства. Саме проблема влади, владних відносин, усвідомлення їх людьми і становить основу політичної соціології. Чимало значення в *системі владних відносин* набувають й окремі проблеми — *бюрократії, політичного лідерства, механізму здійснення влади й формування громадської думки*. До самостійних аспектів політичної соціології можна віднести механізм здійснення влади в суспільстві, що зумовлює потребу аналізу виборчих кампаній, вивчення громадської думки з політичних питань тощо.

До *структури політичної соціології* можна включити й вивчення більш конкретних *форм функціонування політичних відносин* залежно від характеру влади. Аналіз структури політичної соціології неможливий і без розгляду *політичної культури й ідеології* у житті будь-якого суспільства.

Розглядаючи політичне життя через політичну свідомість і політичну діяльність, звернімо увагу на той її аспект, який пов'язаний з існуванням політичного мислення, представленого сукупністю теоретичних положень, поглядів, думок, що реалізуються в процесі здійснення функцій політичної влади.

Більшість соціологів погоджуються з тим, що *предметом* соціології політики є політична влада, форми та методи її функціонування й розподілу в державно організованому суспільстві в тісному зв'язку з вивченням

Розділ 10. Соціологія політики

реальної політичної свідомості, інтересів і поведінки індивідів, соціально-класових груп, етнічних спільнот та їх організацій.

У цьому контексті особливої ваги набуває розгляд *особистості* як *суб'єкта політичного життя*. Як елемент групи, прошарку або нації особистість водночас є самостійним феноменом, який, залежно від конкретних обставин, включається в політичну діяльність, уособлює той чи інший ступінь втілення політичної свободи конкретного суспільства. Потреба такого підходу зумовлена тим, що кожна людина в будь-якому суспільстві є не лише *об'єктом*, а й *суб'єктом політичних відносин*. Будь-яке усунення людей від участі в політичному житті може спричинити серйозні наслідки.

Політика давно є предметом посиленої уваги більшості людей. Розуміння й реалізація політичних прав і свобод людини створили основу для участі всіх без винятку в розвитку й удосконаленні політичних відносин. І хоч би якою значною була роль керівника будь-якого рангу, будь-якої ланки, поведінка людей у сфері політики завжди залишається вирішальною. Процес емансипації людини мислителі минулого, у тому числі Арі-стотель і К. Маркс, справедливо пов'язували з усвідомленням кожним індивідом своєї громадянської сили як сили політичної.

Сьогодні зростає вплив особистості через її діяльність у громадських інститутах та організаціях політичного характеру, через участь у розв'язанні як поточних, так і перспективних проблем суспільного розвитку. Розширення участі особи в політичному житті виявляється в підвищенні відповідальності різних партій та політичних організацій.

Таким чином можна зробити висновок, що *зміст політичного життя* становить особливу форму реалізації інтересів людей, класів, націй, партій та об'єднань, що їх представляють. Політичне життя набуває чіткого вияву у владних відносинах, завжди спрямованих на захист, зміцнення і розвиток досягнутих завоювань, створення нових передумов для подальшого зміцнення становища політичних сил, досягнення консенсусу між ними.

Саме за такого підходу видно суперечності між різними структурами політичного життя. Якщо домагання класу, групи, спрямовані партіями, враховують об'єктивний хід історичного процесу, то політичні відносини цієї суспільно-політичної системи розвиваються без соціальних потрясінь. І чим менше узгоджуються інтереси тих чи інших груп з об'єктивними закономірностями суспільного розвитку, тим більшою є ймовірність колізій, політичних конфліктів та конфронтацій (аж до революцій як способу розв'язання цієї суперечності).

1 19 Частина III. Соціологічні теорії середнього рівня

Таким чином, предметом соціології політики виступають також політична свідомість і поведінка людей, що втілюються в діяльності державних і громадських інститутів та організацій, а також політичні механізми впливу на процеси функціонування влади.

Отже, з'ясувавши предмет політичної соціології, зупинимось тепер на її структурі. Залежно від цілей та дослідницьких завдань у соціології політики виділяють три *структурних рівні* [46, с. 428]:

1. *Загальнотеоретичний*, на якому здійснюється загальний аналіз політичного життя, вивчається роль політики у функціонуванні й розвитку суспільства, її вплив на розвиток соціальних відносин та різних форм суспільної свідомості.

2. *Інституційний*, на якому вивчаються особливості різних форм політичних відносин, соціально-політичний аспект життєдіяльності всіх структурних ланок соціальної системи; при цьому основна увага звертається на соціально-політичний стан та діяльність класів, політичних партій, груп і спільнот, націй, народностей, міжнародних об'єднань та організацій.

3. *Прикладний* (емпіричний), на якому аналізуються закономірності й тенденції масової політичної свідомості та поведінки людей, що виявляються на особистісному і груповому "зрізах"; стан громадської думки, ціннісних орієнтацій, соціально-політичних очікувань та домагань різних соціальних спільнот, груп і прошарків. На цьому рівні розробляються рекомендації для практичного управління політичними процесами та регулювання соціально-політичних відносин.

Слід відзначити, що багатоплановість об'єкта соціології політики — політичного життя суспільства — зумовлює її диференціацію. Так, у відносно самостійні її напрями виділяються соціологія держави, соціологія політичних партій та рухів, соціологія міждержавних відносин.

І нарешті, структура політичної соціології представлена проблемами, що мають суспільне значення: боротьба за мир, проти загрози ядерної війни, за реалізацію принципів мирного співіснування. Аналіз структури політичної соціології (владних відносин) був би неповним без вивчення різноманітних аспектів міжнародної політики.

Соціологія політики як наука спирається й на систему власних *наукових категорій*. Найширшим з них є поняття "*політична сфера*", що об'єднує фактично всі явища політичного характеру. Власне, це політичний простір, у якому відбуваються всі політичні процеси. Політична сфера структурована, що відображається у поняттях "*політичні відносини*". "*норми*", "*організації*", "*установи*", "*свідомість*".

Політичне життя об'єднує елементи і процеси політичної діяльності. *Демократія* відображає методи і способи участі народу, має у реалізації політики, у соціальному управлінні суспільством.

Політична культура — це знання і вміння використовувати політику як засіб освоєння та перетворення навколишнього світу. *Політична система* — це цілісна сукупність взаємопов'язаних сутнісних елементів політичної сфери, що функціонально взаємодіють.

Зазначимо, що до політологічних понять "*політика*", "*державна*", "*влада*" соціологія залучила такі поняття, як *політичний статус*, *роль*, *позиція*, *цінність*, *очікування*, *орієнтація*, *інституалізація*, *соціалізація* та ін. При цьому відбулося взаємозбагачення сутності категорій, розширення й уточнення їх змісту та меж використання.

Щодо *функцій політичної соціології*, то вони, як правило, виводяться із загальних функцій соціології: *дослідницької*, *прогностичної* та *ідеологічної*. Але у зв'язку з тим, що проблема, яка розглядається, має не тільки (і навіть не стільки) науковий, а й загальнополітичний характер, що хвилює кожного члена нашого суспільства, сформулюємо більш точно *функції політичної соціології*:

- визначення рівня політичної стабільності того чи іншого суспільства у той чи інший момент, виявлення умов, що спричиняють "функціональні розлади" політичної системи, їх соціальних, економічних, політичних причин;
- розроблення шляхів, методів та способів забезпечення політичної злагоди різних соціальних груп, рухів, сил (гармонізації їхніх політичних інтересів);
- прогнозування можливих політичних змін у тих чи інших регіонах, у ті чи інші періоди, виявлення зон політичної напруженості та запобігання можливим конфліктам;
- розроблення соціальних технологій запобігання кризовим ситуаціям у політичній сфері;
- пошук шляхів виходу із соціально-політичних конфліктів, що виникли.

Вважаємо, що можна не перелічувати всіх тих різноманітних *проблем*, дослідженням яких почала займатися політична соціологія. Ось лише деякі з них: соціальні аспекти політичних реформ, проблема багатопартійності й політичного плюралізму; нові ролі політичних інститутів та індивідів в умовах демократизації; влада і політична участь різних груп населення; вибори і політична поведінка мас; політичні цінності та інтереси різних груп населення; основні тенденції в масовій політичній свідомості; механізм влади та його соціальна зумовленість; проблеми політичної культури населення; розроблення показників прогнозування політичних

1 192 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

ситуацій; бюрократія та її соціальні джерела; типологія політичних лідерів, методика визначення рейтингу їхньої популярності; нове політичне мислення; політичні конфлікти й політичний консенсус; політичні партії, населення і боротьба за владу та інші.

На завершення зробимо деякі *висновки*:

1) в умовах інтенсивної демократизації суспільного життя зростає об'єктивна потреба в докладному, комплексному науковому аналізі всіх аспектів, що вийшли на перший план у ході реалізації нового політичного мислення, нових процесів у сфері функціонування політичних відносин;

2) сфера політики є досить складною і відповідальною, тенденції її функціонування та розвитку найсуперечливіші, що вимагає її вивчення всіма соціальними науками, в тому числі й соціологією політики;

3) вченим належить довести, що соціологія політики здатна не лише дати точне знання про всі процеси — загальні й окремі, що перебувають в системі владних відносин, а й відповісти на поставлені життям запитання. Нині політика ще недостатньо озброєна соціологічною інформацією, мало знає тенденції політичного розвитку, що суттєво ускладнює процес політичного прогнозування та політичного управління;

4) серед наукових категорій та понять центральним, об'єднуючим поняттям соціології політики виступає "влада", яка характеризує політичне життя, політичні явища та процеси. Саме через ставлення до влади й визначається сутність політики, її роль у житті суспільства.

10.2. Політика як соціальне явище

Політика є сферою діяльності, що пов'язана з відносинами між класами, націями та іншими соціальними групами з приводу державної *влади* — її *завоювання, утримання і використання* у власних цілях.

За визначенням М. Вебера, *політика* — це "прагнення до участі у владі або справляння впливу на розподіл влади чи то між державами, чи всередині держави, між групами людей, з яких вона складається" [2, с.646].

Поняття "*політика*" багатогранне. Воно, *по-перше*, охоплює політичну систему суспільства, роль і співвідношення в цій системі держави, партій і громадських організацій, зміст політичної влади, способи розроблення і запровадження в життя державної політики. *По-друге*, воно характеризує участь різних соціальних верств у політичному житті, їхню політичну культуру та її формування, регулювання суспільно-політичних відносин, становище особистості, питання демократії. *По-третє*, воно охоплює зовнішньополітичну активність держав, діяльність різних міжнародних рухів і об'єднань, міжнародні відносини.

При цьому політика, за визначенням відомого українського соціолога

О. Якуби, постає як царина цілеспрямованих відносин між соціальними групами з приводу використання влади та її розподілу для реалізації життєво важливих інтересів [62, с 120].

У політиці найповніше й найглибше відбиваються докорінні економічні інтереси класів. Тому *економічна політика* виступає однією з важливих галузей політики держави. У той же час неприпустимим є диктат політики над економічною сферою, намагання підкорити розвиток виробництва, економіки політичним цілям чи, ще гірше, кон'юнктурним завданням.

Відомо, що економіка — не автоматичне утворення, яке існує саме по собі. Навіть у високорозвиненому громадянському суспільстві, де економіка стає дедалі самостійнішою, роль політики не применшується, а лише видозмінюється, а її вплив на економіку не припиняється. Цей вплив політики лише набуває нових форм, зв'язків і відносин. Активний вплив політики на економіку — одна із суттєвих глибинних її якостей, що може виявлятися в різних формах і мати далеко не однакову результативність.

Прогресивні зміни в економічній сфері під впливом наукової політики, у свою чергу, мають відповідно вплинути на всі інші сфери суспільства, а отже, й на саму політику. Таким чином, політика в реальному житті має відносну самостійність.

Розрізняють *політику внутрішню* і *політику зовнішню*, які тісно пов'язані між собою. Так, зовнішньополітичний курс тієї чи іншої держави загалом визначається характером її внутрішньої політики. Разом з тим зовнішньополітична ситуація істотно впливає на політику внутрішню.

У кінцевому ж підсумку і зовнішня, і внутрішня політика вирішують одне завдання — забезпечують збереження й зміцнення системи суспільних відносин, що існують у цій державі. Але в рамках цієї принципової спільності кожна з двох основних галузей політики має і свою специфіку. Методи розв'язання внутрішньополітичних завдань визначаються тим, що держава — навіть за яскраво вираженої опозиції — володіє монополією на політичну владу в цьому суспільстві.

Розмаїття реального життя уможливило і зобов'язує виділити в зовнішній і внутрішній сферах вужчі і, водночас, дуже важливі галузі політики. Прийнято зосереджувати увагу на *економічній, соціальній, політичній* та *духовній* сферах життя. На основі такого розмежування в загальній структурі політики виділяють *політику економічну, соціальну, національну, військову, культурну* та ін.

Водночас, кожна із зазначених сфер має свої складові. Наприклад, лише до сфери економічної політики входять такі її складові, як науково-технічна, структурна, аграрна, інвестиційна, зовнішньоекономічна політика. Необхідно визначити й такі *галузі політики*, як *екологічна, демографічна, кадрова* тощо.

Різноманітними є також сфери і напрями зовнішньої політики, виокремлення яких зумовлене діючими на міжнародній арені групами держав.

Виходячи з розглянутої різноманітності сфер політики цього соціальному

1 194 Частина ІІІ. Соціологічні теорії середнього рівня

явищу можна дати ширше визначення. Отже, політика як складова надбудови містить у собі такі *елементи*:

« *політичні відносини між державами, націями, класами і соціальними групами (політичні форми боротьби, форми класового і національного насильства, мир і війна, компроміс, консенсус тощо);*

- *діяльність суб'єктів політики (політична діяльність особистості, малих груп населення, політичних партій, громадських рухів і організацій, держав у цілому, діяльність їхніх законодавчих і виконавчих органів влади, а також міждержавних співтовариств і організацій);*

- *політична свідомість (це передусім погляди, концепції і теорії, якими керуються люди в суспільно-політичній діяльності).*

Головна біда нашого поживтневого історичного розвитку в ХХ ст. в тому, що політика в нашій країні так і не стала ні справжньою наукою, ні справжнім мистецтвом. Це дуже прикро тому, що передумови для цього були дуже обнадійливі. Основний недолік політики радянської держави полягав у тому, що з неї було виключено велику кількість трудящих. Політика була позбавлена гуманних основ, знелюднена і морально спустошена. Люди були відчужені від політики, вони не брали участі в її виробленні, а були лише статистами у її здійсненні.

Слід визнати, що за час перебудови в політичній сфері вдалося зробити набагато менше, ніж було потрібно. Процеси демократизації розгортаються непросто. Їх роблять болісно тяжкими кризові прояви в усіх сферах суспільного життя, у тому числі і в політичній. Серед дефіцитів сьогодення гостро дає знати про себе дефіцит політичної компетенції, політичної культури, а отже, й дефіцит мудрої і далекоглядної політики.

Звичайно, визначення *політики як науки* передбачає образне усвідомлення цього суспільного явища. Політика може розглядатись як наука лише в тому розумінні, як вона може слугувати джерелом знань про одну з життєво важливих сфер людського буття.

Але політика повинна й сама будуватися на основі відповідних наукових знань і рахуватися з результатами дії об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, з наявністю певних соціальних механізмів, принципів і норм, що регулюють розвиток суспільного організму. Вона має виходити з визнання ролі всіх суб'єктів політики і насамперед дій індивідів, груп, спільнот, усіх громадян, які творять, іноді й стихійно, власне життя і долю, а також віддавати належне діяльності та ролі окремих осіб, що стоять на чолі політичних партій, класів, держав, політичних процесів, політичних рухів і мас людей.

У радянському суспільстві, де суспільні науки зобов'язані були, в основному, коментувати і виправдовувати політичні рішення, сприяти зведенню "загальнонародно-демократичного фасаду" для бюрократичної системи, природно, не могло бути місця для науки про політику. У той же час в усьому

світі становлення *політичної науки* відбувалося за інтенсивного взаємовпливу і взаємодії із соціологією, точніше, із соціологією політики. Сьогодні вони практично неподільні. Їх об'єднує орієнтація на об'єктивно-критичне вивчення передусім емпіричних методів, сфери політичної діяльності, яка визначає такі *проблеми*:

- функціонування і розвиток політичної влади і боротьба за неї;
- соціальні технології вироблення політики і прийняття політичних рішень;
- участь різних класів і соціальних груп у політиці й управлінні державою;
- роль політичних партій, інших громадських організацій і масових рухів у політичному процесі;
- політичне лідерство;
- політична культура;
- політичні режими;
- внутрішні й міжнародні соціально-політичні конфлікти;
- виникнення нового геополітичного світового порядку і вплив глобальних проблем та ін.

Зауважимо, що в нашій країні довгий час вивчення політичної системи і держави як особливої форми організації суспільства підмінювалось нескінченними розмірковуваннями про суть, функції і періодизацію розвитку держави, етапи якої визначалися такими, наприклад, періодами, як загальна колективізація, формування розвиненого соціалістичного суспільства і настання періоду побудови основ комуністичного суспільства.

Звичайно, було б недоцільно емпірично вивчати політичну участь радянських громадян у виборах, коли їхня участь, по суті, зводилася до опускання бюлетенів в урни під пильним наглядом членів дільничної комісії за одного кандидата, підібраного зверху апаратом за рознарядкою.

1 196 Частина ІІІ. Соціологічні теорії середнього рівня

Депутати ж рад усіх рівнів скликалися на лічені дні, а то й години, щоб "одноставно схвалити" не ними підготовлені рішення.

Коли ідеологізованими засобами інформації проголошувалися моральна і соціально-політична єдність, гармонія політичних відносин та інтернаціональне братерство, відпадала й потреба у вивченні громадської думки і політичної свідомості населення, соціально-професійних і національних груп та спільнот, їх реальних політичних інтересів і будь-яких конфліктів у суспільстві. В умовах декларування загальнонародної держави і вищого типу демократії не могло бути й мови про боротьбу за владу, порушення прав людини, її політичних свобод, а так само й про бюрократизм. Небагато місця залишалося в науці про політику і для вивчення громадських організацій, основне завдання яких зводилося до виконання ролі резерву, помічників однієї правлячої партії. Від імені ж багатомільйонної партії і десятків тисяч партійних організацій нерідко виступав партійний апарат, який будь-яку критику на свою адресу оголошував нападами власне на саму партію.

Світового порядку, глобальних проблем, як і загальнолюдських інтересів, начебто й не існувало, оскільки все на цій планеті, починаючи від культури, науки і завершуючи світовим співтовариством, поділялося на "біле і чорне", "ми і вони", "соціалізм і капіталізм".

Такі деякі об'єктивні й суб'єктивні причини нерозвиненості політичної науки в нашій країні. Наслідки цього сумного факту очевидні. Низький рівень політичної культури в суспільстві виявляється повсюдно, підігріває пристрасті, породжує екстремізм різних спрямувань. Без науки не може бути й змістовної наукової практики. Необхідно аналізувати результати діяльності політичних сил, розкривати причини труднощів та упущень, визначати довготривалі перспективи, політичні завдання в усіх основних галузях суспільного життя. Глибоке засвоєння і вирішення їх залежить від правильного розуміння змісту політики, її структури, основних форм і методів політичної боротьби та багатьох інших політичних питань, більшість з яких має чітко виражений соціальний характер.

Соціологія політики таким чином виступає як метод пізнання тенденцій і закономірностей суспільного розвитку сфери політичного життя і в цьому вимірі вона використовує науковий аналіз процесів суспільного життя. Такий аналіз, адекватний об'єктивним умовам, досягається на базі наукової методології. Сучасна соціологія політики використовує різноманітні *методи дослідження політики*, на основі яких склалися й різні наукові школи: *соціологічного позитивізму* (Дюгі), що ґрунтується на використанні в соціології політики методів природничих наук; *історичного позитивізму*, представники якого беруть до уваги соціально-політичні факти і лише факти; *біхевіоризму* (Парсонс, Істон), що ґрунтується на емпіричному дослідженні політичної поведінки людей; *нормативізму* (Г. Кельзен), що обстоює однотипність політичної людської поведінки, стандарти політичної дії людей у певному соціальному середовищі, що

характеризується належністю індивіда до тієї чи іншої соціальної групи. Ж. Атталі активно обстоював використання *аксіоматичного методу* в соціологічних дослідженнях політичної сфери. У поєднанні з *математичним моделюванням* політичних процесів цей метод він вважав антидогматичним. У той же час учені-марксистки користуються головним чином методом *діалектико-соціо-логічного і системно-функціонального аналізу* політичного життя.

Названі методи, включаючи також *кібернетичний, аксіоматичний* та інші, в сукупності дають змогу реалізувати основні *принципи наукового дослідження* в суспільствознавстві, а саме: об'єктивність, обґрунтованість, послідовність, логічність, зіставлення з суспільною політичною практикою тощо. Використання цих принципів не завжди позбавлене суперечностей, що виникають на основі політичних симпатій і антипатій, конкретних вказівок представників різних наукових шкіл. Ці суперечності можуть матеріалізуватися у формі апологетики або надмірної ідеологізації наукових знань. Передбачено єдність цих форм з дією суб'єктивного чинника, поглиблення пізнання закономірностей соціально-політичного життя.

Загальні методи вивчення політичної сфери суспільства конкретизуються в таких *методах емпіричного дослідження* як *спостереження, опитування, соціальний експеримент, вивчення документів*. Характер їх використання залежить від мети і завдань соціально-політичного дослідження, умов, масштабу та діапазону його проведення. Застосовуються і такі специфічні методи як *громадська атестація, програмовані, фіксовані ділові ігри, метод експертних оцінок* та ін.

Отже, *роль соціології політики* в суспільному житті визначається тим, що вона:

васмодіє з наймасовішими суспільними явищами, зокрема з політикою, що є надзвичайно складною сферою людської діяльності, пов'язаною з відносинами між класами, націями та іншими соціальними спільнотами і групами з приводу державної влади, її завоювання, утримання та використання у своїх цілях;

досліджує в політиці особливу сферу життя суспільства — соціально-політичну, в якій найбільш гостро концентруються невідповідність інтересів і потреб індивідів, спільнот та суспільства загалом;

- поєднуючи різні рівні соціологічного знання, дає змогу створити цілісне уявлення про соціальні проблеми політичного життя всіх рівнів і верств суспільства, а науковий, точний характер соціологічних методів дослідження надає цьому уявленню науково обґрунтованого й адекватного характеру.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що соціологія політики — це галузева соціологічна теорія, *предметом* якої є соціально-політичні відносини, що виникають між індивідами, групами, спільнотами, організаціями, партіями, інститутами з приводу завоювання, розподілу та збереження влади. *Об'єктом* соціології політики є політичне життя у суспільстві в усьому розмаїтті його

1 198 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

проявів.

Структура соціології політики складається з трьох рівнів дослідження: теоретичного, інституційного та емпіричного. До структури також входять такі відносно самостійні напрями соціології політики, як соціологія держави, соціологія влади, соціологія політичних партій та рухів, соціологія міжнародних відносин.

Соціологія політики виконує в суспільстві такі функції: виміри рівня політичної стабільності суспільства; розроблення соціальних механізмів досягнення політичної злагоди в суспільстві; прогнозування політичних змін, процесів, конфліктів; розроблення соціальних технологій запобігання кризовим ситуаціям в політичній сфері та шляхів їх ефективного подолання.

Основні категорії та поняття соціології політики: політична сфера, політичне життя, політична культура, демократія, політична система, політика, держава, влада, політичний статус, політична роль, політична позиція і політична орієнтація, політична інституалізація, політична соціалізація, політичне очікування та ін. Центральною, об'єднуючою категорією є влада.

Політика — це сфера діяльності, пов'язана з відносинами між класами, спільнотами, націями з приводу завоювання, функціонування або зміни державної влади. Структуру політики становлять: політичні відносини, політичні процеси, політична діяльність, політична свідомість.

У дослідженні політики соціологія спирається на загальнонаукові методи та методи емпіричної соціології: спостереження, опитування, експеримент, аналіз документів. Крім того, застосовуються і такі специфічні методи, як громадська атестація, програмовані і фіксовані ділові ігри, метод експертних оцінок тощо.

? Питання для самоконтролю

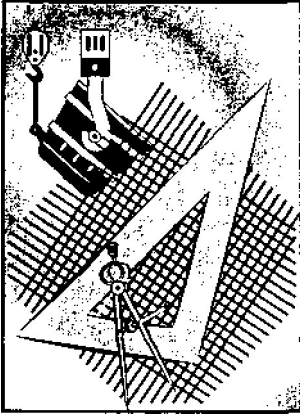
1. Визначте соціологію політики як галузеву соціологічну теорію, її об'єкт та предмет.
2. Охарактеризуйте структуру та функції соціології політики.
3. У чому полягають місце і роль соціології політики в системі соціологічного знання?
4. Який зміст основних наукових категорій та понять соціології політики?
5. У чому сутність політики та які основні проблеми, що досліджує сучасна соціологія політики?
6. Які існують соціологічні методи дослідження політики? У чому їх специфіка?

Список рекомендованої літератури

1. *Амелин В. Н.* Социология политики. — М.: Политиздат, 1992.
2. *Бурдые П.* Социология политики. — М.: Социологос, 1993.
3. *Головатий М. Ф.* Соціологія політики: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2003.
4. *Колад.* Политическая социология: Пер. с фр. — М.: ИНФРА-М, 2001.

5. *Піча В. М., Стеблин Б. А.* Соціологія політики. — Львів, 1994.
6. *Спеціальні та галузеві соціології:* Навч. посіб. / За ред. В. Є. Пилипенка. — К.: Каравела, 2003.

Розділ 1 1. СОЦІОЛОГІЯ ЕКОНОМІКИ

Логіка викладу та засвоєння
матеріалу:

- соціологія економіки як наука: об'єкт, предметна сфера та функції;
- закономірності і характерні риси соціології економіки;
- основні напрями розвитку соціології економіки.

11.1. Соціологія економіки як наука: об'єкт, предметна сфера та функції

Соціологію економіки нерідко розуміють як стикову, міждисциплінарну науку. За визначенням Т. Заславської та Р. Ривкіної, вона досліджує закономірності економічного життя (економічні відносини і процеси) за допомогою системи категорій, напрацьованих соціологією. Розвиток економіки при цьому описується як соціальний процес, що відбувається завдяки рушійній силі, активності соціальних суб'єктів, які функціонують у ній, інтересам, поведінці і взаємодії соціальних груп [8, с. 18].

Об'єктом соціології економіки є люди — учасники економічного життя суспільства, об'єднані в групи, організації з відповідними економічними інститутами. Отже, соціологія економіки досліджує економічні явища і процеси як результат діяльності людей, а розвиток економіки — як соціальний процес [60, с.754].

У деяких визначеннях об'єкта соціології економіки наголошується на виокремленні в його структурі закономірностей взаємодії економічних і соціальних сфер суспільного життя, економічних і соціальних процесів. При цьому зазначається, що специфічним об'єктом соціології економіки є не стільки низка взаємопов'язаних економічних і соціальних явищ, скільки механізм зв'язку економічного і соціального розвитку [43, с.515].

Як бачимо, вже сам об'єкт досліджень свідчить про специфічність, закладену особливостями цієї соціологічної науки. Найбільш чітко вони проявляються у *предметі* дослідження *соціології економіки*.

У деяких працях цей *предмет* визначається переліком конкретних напрямів дослідження. Так, А. Дорін відносить до конкретного предмета соціології економіки [6, с.4] наступне:

- соціальне та економічне як самостійні явища суспільного життя;
- збіг соціального та економічного;
- взаємовплив соціального та економічного.

Подекуди під предметом розуміється соціальний механізм функціонування і розвитку економіки [44, с.30]. Погоджуючись з авторами, які дотримуються такого погляду, слід зазначити, що, будучи одним (хоча і дуже важливим) з елементів предмета дослідження, соціальний механізм не вичерпує всього обсягу дослідження соціології економіки. На думку авторів, у визначенні предмета дослідження слід виходити з розуміння предмета загальної науки — соціології та інтерпретації його до галузевої соціологічної науки, тобто виходити з орієнтації на спільний предмет будь-якої соціологічної науки — соціальні відносини — і вносити до нього специфіку тієї сфери, спільноти або процесу, в яких ці відносини проявляються.

Отже, *предметом* соціології економіки є соціально-економічні відносини і процеси, які виникають в економічній сфері суспільного життя і відображають неоднакові соціальні позиції в ньому людей різних соціальних груп і класів, соціальних організацій та інститутів.

Підходи до визначення об'єкта і предмета розвивалися разом з розвитком соціології економіки. Згідно з об'єктом і предметом дослідження соціологія економіки визначає своє місце серед інших соціально-гуманітарних наук і в суспільстві загалом. При цьому місце і роль соціології економіки в суспільстві визначаються її *функціями*.

Теоретично-пізнавальна функція реалізується через дослідження соціально-економічних закономірностей економічного життя, осягнення нових знань у цій сфері.

Прогнозуюча функція полягає у визначенні найбільш імовірних тенденцій та перспектив розвитку соціально-економічної діяльності, виходячи з пізнаних закономірностей їх розвитку.

Управлінська функція полягає в забезпеченні системи управління економічною сферою адекватними і достовірними даними щодо стану вирішення соціально-економічних проблем та відомостей щодо ефективності процесу управління.

Ідеологічна функція полягає у формуванні соціально-економічного світогляду в усіх учасників економічного життя, орієнтації на сучасний погляд щодо ролі людини в соціально-економічних відносинах.

Соціальна функція передбачає інформаційне забезпечення процесу економічної соціалізації індивіда в суспільно-економічні відносини, допомогу у формуванні та розвитку соціально-економічної структури суспільства, здійснення моніторингу соціально-економічного напруження у суспільстві.

11.2. Закономірності і характерні риси соціології економіки

Для реалізації названих функцій соціологія економіки спирається на категоріальний апарат та на загальносоціологічні і специфічні методи дослідження. До основних категорій соціології економіки належать: людина, соціальна група, соціально-економічні відносини, поведінка, діяльність, свідомість, економічна культура, соціально-економічна структура, соціально-економічний статус, рівень життя і якість життя, потреби, мотиви, цінності та соціальні норми.

Навіть найповніший перелік категорій свідчить про їх запозичення з інших наук, зокрема із соціальної філософії, соціальної психології, політичної економії, правознавства, загальної соціології тощо.

Такий термінологічний зв'язок з категоріями інших наук пояснюється передусім тим, що соціологія економіки виокремилась у спеціальну галузь науки в той час, коли інші науки були вже сформовані і мали свій категоріальний апарат, дія якого охоплювала спільні або споріднені явища, процеси, соціальні феномени. Зрозуміло, що багато з цих категорій почали використовуватись і в соціології економіки. Однак слід зазначити, що при однаковій назві ці категорії в рамках соціології економіки набувають дещо нового змісту та інтерпретації. Наприклад, поняття "соціальна структура" отримує специфічний зміст суб'єкта розвитку економіки, до складу якого входять групи, що функціонують на різних рівнях системи управління нею. А термін "мотивація поведінки" поєднується з такими її видами, які вивчаються соціологією економіки — управлінсько- і сімейно- господарською поведінкою.

Структура основних категорій соціології економіки має багаторівневу ієрархію [38, с.97-98]. *Перший рівень* утворюють категорії *економічна і соціальна сфера*. Вони відображують зміст процесів, що відбуваються на стику економіки і суспільства загалом.

До другого рівня належать такі категорії: соціальний механізм розвитку економіки та соціальні механізми регулювання окремих соціально-економічних процесів.

Третій рівень об'єднує категорії, які конкретизують зміст соціальних

механізмів, — економічна свідомість, економічне мислення, економічна культура; соціально-економічні стереотипи, економічні інтереси, економічна діяльність, економічна поведінка та ін.

Система категорій, створює методологічну основу для дослідження соціально-економічних процесів, визначення найбільш стійких взаємозв'язків між ними, виявлення закономірностей їх перебігу.

До основних соціально-економічних *закономірностей* належать такі:

1. *Закон розподілу праці.* Цей закон визначає динаміку розподілу праці на різновиди і одночасно розподілу суспільства на соціальні групи, зайняті зазначеними видами праці, та співвідношення між групами залежно від їх соціального статусу й престижу праці.

2. *Закон зміни праці.* Цей закон відображає об'єктивний і суттєвий зв'язок між змінами в технічному базисі виробництва та функціями працівників і суспільними комбінаціями процесу праці.

3. *Закон конкуренції.* Цей закон відображає джерело саморозвитку виробництва — безперервне виникнення та вирішення суперечності між необхідністю максимальної самореалізації людини задля її само- живання та опором цьому прояву з боку інших людей (конкурентів), соціального середовища загалом. Це змушує людину (виробника, бізнесмена) безперервно поліпшувати якість, збільшувати кількість та зменшувати вартість товарів і послуг для підвищення своєї конкурентоспроможності.

Як і будь-яка соціологічна наука, соціологія економіки визначає методи дослідження, спираючись при цьому як на *загальносоціологічні методи*, так і на *методи прикладного соціологічного аналізу*, які ми коротко й розглянемо.

Перший з них — *проблемний (діагностичний) метод*. Велику роль у соціальній інженерії у сфері економіки відіграє так зване проблемне бачення реальності. Для цього насамперед необхідно визнати самому і довести іншим, що певне явище є проблемою.

Організатор і управлінець повинен: а) досягти певного розуміння людьми самої проблеми, необхідності саме цих заходів для її вирішення; б) Дати змогу людям бути певною мірою свідомими учасниками "процесу"; в) зробити так, щоб у результаті вирішення проблеми люди набули досвіду, здатного вплинути на майбутню поведінку.

Соціально-економічні проблеми — це або негативний вплив людини на економічну організацію, або негативний вплив економічної організації на людину, згідно з чим можуть обиратися різні стратегії вирішення проблеми та зміни людини, її обов'язків і відповідальності, потреб і здібностей та зміни економічної організації. Кожна із стратегій має переваги і недоліки в кожному конкретному випадку, свої межі можливостей, вони можуть також компенсувати одна одну.

1 204 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

Оскільки соціально-економічні проблеми найчастіше пов'язані з конфліктністю між керуючим і керованими, то вкрай важливо розділити і практично реалізувати ролі, можливості тих та інших у вирішенні цих проблем; розглядати вирішення проблем у партнерстві, взаємодії керуючого і керованих.

Технологічний метод. У практиці організації та управління часто виникає необхідність визначити можливість і конкретні шляхи впливу на людину чи групу людей, тобто якісь завдання, плани, програми можуть виконуватися лише за умови, що люди поведитимуться так, а не інакше. Шляхи впливу на людину чи групу людей у такому випадку — це і є технологія плану, завдання, програми.

Кінцева мета будь-якого соціального впливу — певна поведінка. Вона може бути досягнута такими основними засобами: а) стимулюванням у формі примусу або заохочення; б) створенням відповідного настрою; в) досягненням розуміння, знанням; г) формуванням і розвитком здібностей. Використання цих способів, у свою чергу, передбачає застосування у соціологічному вивченні економічної сфери таких конкретних методів.

1. *Структурний метод.* Суть методу полягає у виділенні соціальних груп, тобто соціальних категорій і типів, значущих в якомусь відношенні.

Різні соціальні групи вимагають і різних соціальних методів організації та керівництва, різної "мови спілкування" у трудових стосунках, різних програм у плані реалізації їх вимог. У багатьох випадках ділових конфліктів, кадрових призначень, оплати праці і фінансування виявляється, що в якомусь приватному питанні відображаються складні групові інтереси, при цьому саме питання набуває зовсім іншого характеру. У той же час, не орієнтуючись у світі групових інтересів, навряд чи можна повноцінно й остаточно врегулювати взаємини між двома працівниками, двома трудовими колективами, двома суб'єктами складних господарських угод.

2. *Інституціональний метод.* Суть методу полягає в аналізі впливу соціально-економічних інститутів на економічну поведінку людей та корекції взаємодії інститутів і суб'єктів соціально-економічної діяльності.

Як відомо, не існує такого соціально-економічного інституту, який був би абсолютним, однаково визнавався всіма і слугував інтересам усіх. Попередньо задані, офіційно заплановані функції будь-якої установи з часом більш-менш змінюються внаслідок того, що різні категорії і типи людей здатні неоднаково впливати на ці установи, пристосовуватися до них, використовувати їх. Тому, формуючи інститути, водночас необхідно передбачати конкретні механізми соціального контролю їх функціонування.

Розрізняють два основних види соціально-економічних інститутів: ті, що вдосконалюють працю, поліпшують її умови; ті, що гарантують прибуток, захищають майнові права. Оскільки працівники і трудові колективи не завжди усвідомлюють свої інтереси, то багато з інститутів можуть формуватись і скасовуватись адміністративним шляхом.

3. *Генетичний метод*. Будь-який об'єкт необхідно розглядати в його розвитку. І окремі людині, і колективу властиво змінюватися у процесі життєдіяльності.

Опановуючи конкретну трудову діяльність, колектив виробляє більш правильні самооцінку й оцінку складності праці, усвідомлює свої недоліки та помилки, а це не може не вплинути на організацію праці і заробітної плати, на поведінку працівників під час вирішення цих питань. Тривала невирішеність якихось проблем чи відсутність очікуваних досягнень створюють ситуацію розгубленості, в якій ентузіазм неможливий, а очікування ентузіазму — необгрунтоване.

Зміни колективу, його психології іноді можуть відбуватися досить наочно. Завдання організатора й управлінця в тому, щоб точно і правильно визначити власне психологічний чи економіко-організаційний чинник такої події, запобігти негативному і підтримати позитивне в колективі, якщо це необхідно і можливо, одним словом, "брати участь у тенденції".

4. *Оціночний метод*. Оцінка якостей людини природна і досить поширена на всіх рівнях і в усіх сферах соціально-економічного життя, відіграє важливу роль в організації та управлінні.

Насамперед оцінюються первинні і вторинні *функціонально-рольові якості*. Первинні зводяться до готовності працівника чи колективу в цілому "функціонувати" в даних умовах, працювати у певному режимі, виготовляти продукцію певної якості, дотримуватися дисципліни і культури праці, виконувати адміністративні команди тощо. Вторинні відображають схильність до виконання завдань невиробничого характеру тепер чи в майбутньому, в разі необхідності. Об'єктом соціальної оцінки можуть бути не тільки *здібності*, а й *запити*.

1 206 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

Оцінці підлягають і *якості людей*, значущі для самого процесу організації та управління, які сприяють здійсненню процесу чи ускладнюють його, впливають на нього і спрямовують його.

Важливою є також оцінка *соціальної репрезентативності людей*. Один працівник репрезентує пануючий менталітет своїх колег, висловлює завжди тільки загальну оцінку, працює на рівні середніх здібностей своєї трудової групи. Інший працівник більш оригінальний, своєрідний, схильний до самостійних рішень. Це слід враховувати при інтерпретації мотивів їхніх дій, налаштуванні на офіційний чи колегіальний тон взаємовідносин з ними, сприйняття їхніх думок як суспільного чи суто особистого.

На завершення зауважимо, що прикладний соціологічний аналіз має різні аспекти застосування. В одних випадках він застосовується для вироблення довгострокової соціально-економічної політики великого підприємства, в інших — для визначення особистої соціально-психологічної програми роботи, кар'єри, ділових стосунків спеціаліста. Він може проводитись як усередині організації, так і в ширшому середовищі в інтересах організації.

Найкращі методи не будуть ефективними, якщо при аналізі не використовується достатня соціальна інформація, яка, у свою чергу, може бути отримана шляхом спеціального соціологічного дослідження, що базується на опитуванні, спостереженні, експерименті, аналізі документів. Проведення такого дослідження має бути невід'ємним елементом практики організації й управління, принаймні, коли йдеться про прості й стандартизовані варіанти соціологічного вивчення економічної виробничої та трудової ситуацій.

11.3. Основні напрями розвитку соціології економіки

Сучасний рівень розвитку вітчизняної соціології економіки характеризується пріоритетністю такого кола *проблем*:

1) вивчення складу та якісних особливостей тих суспільних груп, взаємодія яких становить основу соціального механізму розвитку економіки. Слід з'ясувати, які це групи (виділити їхні основні види), оцінити їхній якісний склад, кількісну наповнюваність, динаміку, зміст виконуваних ними функцій, соціальні форми їхньої взаємодії в економічній сфері;

2) дослідження економічних закономірностей, форм і способів економічної поведінки суспільних груп, включаючи ведення приватного підсобного і домашнього господарства, а також епізодичні форми зайнятості;

3) аналіз умов, від яких залежить економічна поведінка груп, їхнє соціально-економічне становище, можливість участі в управлінні господарством та її реалізація, управління економічною діяльністю з боку державних органів і в системі самоуправління тощо;

4) вивчення соціально-економічної свідомості людей і соціальних груп, їхніх інтересів, запитів, ціннісних орієнтирів, громадської думки, життєвих планів, уявлень про шляхи вдосконалення суспільних відносин, у тому числі розвитку демократії, самоствердження і соціальної ініціативи тощо;

5) розроблення системи соціально-економічного управління господарством, яка забезпечує інтеграцію інтересів різних груп; обґрунтування конкретних шляхів ефективного використання трудового, виробничого та соціального потенціалу особистості і колективів, експериментальна перевірка цих шляхів практикою;

6) забезпечення зворотного зв'язку господарського і соціального механізмів на стадії їх розвитку, соціологічне забезпечення підвищення ефективності їх функціонування.

Названі напрями відображають загальну логіку дослідження проблем соціології економіки: від опису окремих груп до вивчення взаємодії між ними і державою — соціального механізму розвитку економіки загалом; від аналізу того, що має місце на сучасному етапі, до розроблення досконаліших форм соціально-економічних стосунків, їх експериментальної перевірки та запровадження. Серед зазначених напрямів дослідження соціології економіки виокремимо та коротко розглянемо основні.

Соціально-економічні відносини. З погляду соціології економіки економічні відносини, за визначенням відомого українського соціолога В. Тарасенка [7, с.67-68], — це різновид суспільних відносин, пов'язаних з особливою діяльністю людей та їхньою взаємодією, спрямованою на забезпечення насамперед матеріальних потреб людського життя та на досягнення певних соціальних переваг і цілей. Їхня власна (видова, типова) специфіка полягає в предметно-речовій формі виявлення, тобто економічні відносини виникають між людьми та їхніми групами з приводу матеріальних речей, обставин, проблем, тобто виробництва, розподілу, обміну, привласнення, володіння і використання (споживання) останніх.

До основних соціальних *функцій* економічних відносин, як правило, відносять такі: забезпечення й обслуговування руху матеріального багатства в суспільстві (вироблення, використання і повернення його в природу у вигляді різних спрацьованих елементів); відтворення й утвердження людини як носія суспільних відносин; майнове розшарування суспільства; організація і стабілізація спільного життя людей.

1 208 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

Зміст економічних відносин становлять відповідні діяльність і поведінка людей, що є виявом їхнього економічного життя. Таким чином, зміст розкривається через три категорії: економічне життя, економічна діяльність, економічна поведінка.

Економічне життя — узагальнена категорія, якою позначається вся сукупність економічних відносин, діяльності та поведінки людей як членів цього суспільства, які господарюють у ньому. Зрозуміло, що економічне життя реалізується через відповідну діяльність та поведінку на тлі певного типу економічних відносин, характер яких визначається панівною формою власності на засоби виробництва. Локалізується це життя переважно в економічній сфері суспільства, де люди взаємодіють насамперед як економічні суб'єкти. Його рушії — економічні інтереси індивідів, їхніх груп та об'єднань. Головна форма вияву економічного життя — господарська діяльність, господарювання (виробництво матеріальних благ і послуг, ведення домашнього господарства).

Щодо розрізнення *економічної діяльності* та *економічної поведінки* в соціології економіки існують два підходи. У першому випадку їх ототожнюють, у другому — розрізняють за принципом: діяльність є визначальною формою активності стосовно поведінки. Інакше кажучи, якщо *економічна діяльність* являє собою сукупність дій, актів індивіда, через які він безпосередньо реалізує свої економічні інтереси і за допомогою яких досягає господарських цілей, то *економічна поведінка* об'єднує всі форми активності (вчинки, дії тощо), які обслуговують чи супроводжують діяльність. Скажімо, якщо людина купила щось у крамниці, то підрахунок власного бюджету, сплата грошей, отримання касового чека є елементами економічної діяльності. Поведінкою, що супроводжує або обслуговує цю діяльність, є знайомство покупця з рекламою, поїздка до крамниці, вибір потрібної речі тощо. Однак далеко не завжди враховуються подібні тонкощі у відмінностях між економічною діяльністю та поведінкою, тому часто їх не розрізняють.

Система економічних відносин суспільства надто складна й розгалужена, щоб її можна було розглянути тут у повному обсязі. Якщо в єдиному процесі розширеного відтворення розрізняють виробництво, розподіл, обмін, споживання, то економічні відносини слід поділити на чотири великі групи: виробничі, розподільчі, відносини обміну (купівля-продаж) і відносини споживання [7, с.70-75].

Перша група об'єднує *виробничі відносини*, тобто такі, що виникають виключно у процесі виробництва матеріальних засобів до життя. Це, зокрема, відносини власності на засоби й результати виробництва, відносини між різними соціальними групами, які посідають неоднакове місце у виробництві, організаційно-управлінські та технологічні відносини.

Друга група економічних відносин — *розподільчі*. Вони виникають з приводу розподілу в суспільстві каналів доступу до життєвих благ і способів їх привласнення. Ці канали доступу і способи привласнення нерівноцінні: ефективні — неефективні, вигідні — невідгідні тощо. Кожен з них дає змогу поласувати більшим чи меншим шматочком "суспільного пирога". Тож, сутність розподільчих відносин полягає у забезпеченні соціальним суб'єктам найрізноманітніших позицій на шкалі розподілу суспільних благ. Звичайно, кожен з цих суб'єктів прагне до вигідніших для себе позицій, але взаємодія об'єктивно розміщує їх на шкалі розподілу відповідно до можливостей кожного.

Слід зазначити, що окремої сфери, яка концентрувала б у собі розподільчі відносини, не існує. Ці відносини безпосередньо вплетені у виробництво, обмін, споживання, вони є другою стороною кожного з них.

Третя група економічних відносин — *обмінні* (купівлі-продажу, по-питу-пропозиції та ін.). Це переважно ринкові відносини — між продавцями і покупцями та їхніми посередниками. Безпосередньо через себе трансформує і відтворює їх система торгівлі, комерції, бізнесу. Обмінюються продукти виробництва, а через них — форми діяльності. Як правило, обмінні відносини опосередковуються грошми, грошовим способом привласнення. Однак відбувається і прямий обмін продуктами — бартерна торгівля. Із соціологічного погляду обмінні відносини утворюють соціальний компроміс, соціальну рівновагу між великими групами людей — виробниками, продавцями і покупцями, що різняться своїми інтересами, але мають потребу один в одному.

Четверта група економічних відносин — *відносини у сфері споживання* задля задоволення безпосередніх потреб людей як споживачів. Ці відносини концентруються й обертаються навколо своєї особливої "осі" — *споживчих відносин*. Що ж вони собою являють? Це практичне, цілеспрямоване, зумовлене потребами ставлення індивіда до засобів задоволення своїх потреб, інтересів, що передбачає наявність цих засобів та **вміння** користуватися ними.

Ця група економічних відносин складається з кількох *підгруп*: відносини між споживачем і виробником, що реалізуються в домашньому господарстві як доведення продуктів суспільного виробництва до остаточної споживчої форми; відносини відповідальності споживача перед виробником, наприклад, за технологічну правильність експлуатації тих чи інших виробів, пристроїв, машин та строк гарантій; відносини споживача

21 О Частина III. Соціологічні теорії середнього рівня

з підприємствами торгівлі, громадського харчування, сервісу, транспорту, зв'язку, закладами культури, спорту, охорони здоров'я та ін.; відносини між споживачами; нормативні відносини.

Якщо економічні відносини досліджувати з погляду їх суб'єктивної структури, то слід виділити чотири соціальних типи їхніх носіїв (суб'єктів): суб'єкти власності (власники), суб'єкти виробництва господарської діяльності (виробники), суб'єкти обмінних відносин (продавці, покупці, посередники), суб'єкти споживання (споживачі).

Трудова поведінка. У соціології економіки під соціально-економічною поведінкою розуміють систему взаємопов'язаних вчинків і дій, що їх здійснюють люди в соціальній і економічній сферах під впливом особистих та групових інтересів, для задоволення своїх потреб. Відображаючи суб'єктивну сторону економічної діяльності, індивідуальна і колективна поведінка суттєво впливає на її результати та ефективність [7, с 125—130].

Існує багато видів соціально-економічної поведінки. Можна говорити про демографічну поведінку, пов'язану зі збереженням і відтворенням життя. Міграційно-мобільна поведінка виявляється у переміщеннях працівників між сферами зайнятості, галузями, підприємствами, професіями, регіонами, населеними пунктами. Поведінка людей у галузі освіти знаходить свій прояв у виборі професії, форм спеціального навчання, тих чи інших засобів підвищення кваліфікації, в якості навчання, ефективності засвоєних знань; це чинник формування професійно-кваліфікаційної структури суспільства.

Професійно-трудова поведінка працівників безпосередньо на робочих місцях характеризується ставленням до праці, дисципліною, якістю праці, відповідальністю, старанністю, творчою ініціативою. Суб'єктивну сторону діяльності населення у приватному секторі економіки відображає особиста господарська поведінка. Важливе значення для розвитку економіки має і споживча поведінка працівників як у виробничій, так і в сімейній сферах.

Дослідження поведінки працівників у сімейній сфері набуває особливого значення в контексті розвитку фермерських господарств. При цьому слід враховувати, що "прообразом" сімейного фермерського господарства певною мірою є особисте підсобне господарство, в якому поведінковий чинник (суб'єктивний аспект діяльності працівників) відіграє дуже важливу роль. Це пов'язано з тим, що праця в особистому підсобному господарстві не була громадянським обов'язком населення (як праця в суспільному виробництві), а тому адміністративними органами влади не регламентувалася. Вона регулювалася опосередковано, за допомогою економічних стимулів.

Трудову поведінку у сфері особистого підсобного господарства можна визначити як сукупність дій та вчинків, спрямованих на ініціативне (добровільне, самостійне) виробництво продуктів харчування й отримання доходів за рахунок власного господарства, а також на створення необхідних умов його ведення.

У реальному житті немає чітких меж між видами трудової поведінки, існують певні їх комплекси. До порівняно малопоширених видів комплексної поведінки належить "господарський". Для нього характерна не лише практична участь працівників в управлінні в процесі безпосередньої трудової діяльності, а й залучення їх до розпорядження фондом робочого часу і засобами виробництва, розподілу матеріальних благ у виробничих колективах. Інший комплекс видів поведінки реалізують працівники, які орієнтуються переважно на досягнення певної соціальної норми заробітної плати (для них характерне прагнення до додаткової зайнятості, соціально невиправданої мобільності). Специфічний комплекс поведінки склався у молоді, орієнтованої на соціальну мобільність. Цілком можливо, що певна категорія працівників керується у своїй поведінці гігієнічними мотивами, прагненням зберегти здоров'я.

За умов переходу до соціального ринкового господарства актуалізуються дослідження підприємницької, міграційної та інноваційної поведінки працівників.

Інноваційна поведінка працівників являє собою систему дій та вчинків, виконуваних ними у процесі запровадження нововведень, що виказують їхню реакцію на умови інноваційної діяльності, а також на її різні складові. З огляду на вплив інноваційної поведінки на перебіг інноваційних процесів можна виділити такі її прояви. *По-перше*, вибір за певними критеріями (що залежать від ставлення до інноваційної діяльності) тих чи інших нововведень для втілення їх у виробництво чи відмова від запровадження; *по-друге*, вибір варіанта реалізації нововведення і його здійснення; *по-третє*, демонстрація того чи іншого рівня ініціативи при запровадженні нововведення; *по-четверте*, здійснення певних дій з їх ланцюга, що утворює "технологію запровадження"; *по-п'яте*, активність або пасивність у подоланні труднощів, що виникають у процесі запровадження. При цьому виділяють п'ять основних *стратегій інноваційної поведінки*.

1. *Самостійна розробка* нововведень та їх активне запровадження. Це найвища форма інноваційної поведінки, яку реалізують менше відсотка Працівників, що беруть участь у запровадженні. Частка їх серед керівників і головних спеціалістів становить 6,3%.

2. *Самостійна активність* при здійсненні нововведень. Цієї лінії інноваційної поведінки дотримуються близько 20% працівників, з них керівників і головних спеціалістів — близько половини, керівників і спеціалістів середньої ланки — чверть, рядових працівників — 10%.

1 212 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

3. *Участь у здійсненні нововведень без вияву самостійної активності* (реалізація виконавських функцій при помірній активності, що зникає, щойно з'являються труднощі). Таку стратегію поведінки реалізують 55% працівників, причетних до запровадження. Це більше половини керівників і головних спеціалістів, що запроваджують нововведення, близько 65% керівників і спеціалістів середньої ланки і понад 80% рядових працівників.

4. *Пасивне здійснення нововведень*. Працівник уникає дій і прийняття рішень, відмовляється від відповідальності, пов'язаної з нововведеннями, хоч і не перешкоджає їх запровадженню. Частка пасивних працівників, переважно рядові працівники і керівники середньої ланки, становить 21%.

5. *Активний опір нововведенню*. Він проявляється в критиці корисного для підприємства нововведення як непотрібного, неефективного і навіть шкідливого; у звинуваченні новаторів в авантюризмі і корисливих намірах; у вихвалюванні звичного порядку як такого, що має перевагу порівняно з інновацією; у прийнятті рішень, що ускладнюють запровадження тощо. Опір запровадженню інновації чинять 4% працівників, що беруть участь у ньому. Серед них переважають рядові працівники і керівники середньої ланки [21, с.273-274].

З огляду на сучасний стан досліджень трудової поведінки завданням соціологічної науки є розгортання досліджень, спрямованих на пошук ефективних методів управління суб'єктивним ставленням (поведінкою) працівників до соціально-економічної діяльності, стимулів, що відображають реальні потреби людей. Управління поведінкою передбачає не тільки адекватну орієнтацію інтересів кожної соціальної групи, а й погодження суспільних, групових і особистих інтересів "по вертикалі", інтеграцію інтересів груп, що взаємодіють у "горизонтальній" площині.

Радикальні зміни, що відбуваються в системі господарювання, ставлять нові, підвищені вимоги до поведінки працівників, доводять неефективність адміністративних методів управління трудовою поведінкою.

Щоб регулювати поведінку груп відповідно до соціально схвалюваних норм, слід знати інтереси цих груп, а також способи виявлення інтересів, яким ці групи віддають перевагу. Інтереси — латентні і лише частково виявляються в ціннісних судженнях, мотивації і, нарешті, в поведінці. Перші два з трьох названих елементів визначаються за допомогою соціологічного опитування.

Соціологічне дослідження трудової поведінки працівників передбачає:

- 1) урахування специфічних соціальних потреб різних соціально-демографічних груп працівників;
- 2) коригування системи матеріального стимулювання з урахуванням особливостей групової "реакції" на різного роду стимули;
- 3) приведення системи стимулювання до стану, адекватного мотиваційній

сфері;

4) вивчення особливостей індивідуального і колективного матеріального стимулювання з урахуванням нових соціально-економічних реалій.

Слід зазначити, що можливість використання результатів соціологічних досліджень з метою управління трудовою поведінкою суттєво зумовлюється рівнем і змістом економічної культури управлінського персоналу та суспільства в цілому.

Під *економічною культурою* розуміється сукупність соціальних цінностей і норм, які є регуляторами економічної поведінки та виконують роль соціальної пам'яті економічного розвитку [8, с ПО—112]. У такому контексті ці регулятори можуть сприяти (чи заважати) трансляції, відбору та оновленню цінностей, норм і потреб, що функціонують у сфері економіки та орієнтують її суб'єктів на ті чи інші форми економічної активності.

Головними особливостями економічної культури є такі:

1. Вона охоплює лише ті цінності, норми, потреби, які виникають з потреб економіки і суттєво впливають на неї.

2. Основним каналом впливу на економіку є економічна поведінка, на яку суттєво впливає політична влада.

3. Вона більше, ніж інші види культур, орієнтована на управління поведінкою людей.

Ці особливості значною мірою зумовлюють *функції* економічної культури:

1) *функція соціальної пам'яті* щодо історії економічних відносин: вибір (вибраковка, збереження, нагромадження) цінностей і норм, необхідних для виживання й розвитку економіки;

2) *функція нагромадження еталонів* відповідної економічної поведінки, економічної активності;

3) *функція трансляції* з минулого в сучасність цінностей і норм, що лежать в основі праці, споживання, розподілу та інших економічних дій і відносин;

4) *функція оновлення цінностей і норм*, які регулюють розвиток економіки, виступаючи джерелом нових нормативних уявлень і нових зразків соціально-економічної поведінки.

Завдяки реалізації цих функцій економічна культура є одним із соціальних механізмів управління трудовою поведінкою і, в такому контексті, — управління соціально-економічними відносинами.

Соціальний механізм управління економікою. Його роль підвищується у зв'язку зі збільшенням впливу людського фактора на соціально-економічну поведінку людей і колективів.

Соціальний механізм управління економікою розуміється як стійка система економічної поведінки і взаємодії різних груп, регулювання дій

соціальних чинників і забезпечення внутрішньої єдності функціонування складних соціально-економічних об'єктів, узгодження розвитку продуктивних сил та виробничих відносин.

Соціальний механізм управління і розвитку економіки реалізується, пристосовуючись до різних рівнів територіальної структури суспільства — країни в цілому, регіону, області, міста, району, а також до відповідного рівня організаційної структури виробництва — відомства, об'єднання, підприємства, цеху. На кожному рівні цих структур функціонують специфічні групи, здійснюються окремі види діяльності і поведінки, досягаються різні результати. Отже, є підстави говорити про множинну окремих соціальних механізмів, що діють на різних рівнях територіальних та організаційних структур економіки.

Щоб дослідити соціальний механізм управління економікою в його багатогранності та цілісності як систему, доцільно розчленувати її на ряд *підсистем*, що мають простішу будову. Для соціологічного аналізу слід використовувати *комплексно-аспектні проєкції* цих підсистем. Як такі можуть розглядатися: 1) *територіальна* проєкція, яка передбачає вивчення соціально-економічного становища, інтересів поведінки і взаємодії регіональних і поселенських груп, їх ролі в економічному розвитку суспільства; 2) *організаційно-виробнича* проєкція, в рамках якої вивчаються відомчі, адміністративні та організаційні чинники поведінки трудових колективів, соціальні аспекти взаємодії відомств, установ, первинних підрозділів, а також вплив цих взаємодій на економічний розвиток; 3) *соціально-управлінська* проєкція, пов'язана з вивченням становища, інтересів, поведінки і взаємодії вертикально субпідрядних груп працівників у суспільному виробництві; 4) *особистісно-господарська* проєкція, яка передбачає вивчення становища і поведінки різних груп працівників у приватному секторі виробництва; 5) *прибутково-споживча* проєкція, в рамках якої вивчаються групи працівників, що різняться рівнем і джерелами прибутків, поведінкою у сфері розподільчих відносин, а відповідно й у виробництві.

Перелічені проєкції треба розглядати як досить самостійні підсистеми соціального механізму розвитку економіки, сукупність яких має відбивати його внутрішню структуру. Їх набір не є повним, він відображає ті сторони соціального механізму розвитку економіки, структура яких найбільш зрозуміла і які можуть практично вивчатися на сучасному рівні соціологічних знань.

Вивчення соціальних механізмів управління і розвитку економіки спрямоване як на фіксацію його нормального функціонування, так і на виявлення дисфункцій, суперечностей та складнощів у розвитку економіки. Як справедливо зазначає І. Орлова, аналіз причин дисфункцій соціального механізму має висвітлити специфічне становище окремих соціальних груп, що є суб'єктами механізму, а також умови, від яких воно залежить. Важливо при цьому виявити специфічні інтереси та потреби суб'єктів, а також ступінь їх задоволення суспільством [60, с.754].

Завершуючи розгляд теми, зазначимо, що соціологія економіки — це галузь соціологічного знання, яка досліджує закономірності економічного життя людей за допомогою соціологічних категорій.

Об'єктом досліджень соціології економіки є люди — учасники економічного життя, об'єднані в групи й організації з відповідними соціальними інститутами.

Предметом досліджень соціології економіки є соціально-економічні відносини і процеси, які виникають в економічній сфері життя і відображають неоднакові соціальні позиції в ньому людей різних соціальних груп і класів, соціальних організацій та інститутів.

Місце і роль соціології економіки в суспільстві визначається такими функціями: теоретично-пізнавальною, прогностичною, управлінською, ідеологічною, соціальною.

Соціологія економіки спирається на соціально-економічні закони і закономірності, основними з яких є: закон розподілу праці і закон зміни праці, закон конкуренції тощо.

Категорії соціології економіки групуються за трьома рівнями: 1) економічна і соціальна сфери; 2) соціальні механізми розвитку економіки та регулювання окремих соціально-економічних процесів; 3) конкретний зміст соціальних механізмів — економічна культура, економічна свідомість, економічне мислення, економічні стереотипи, економічні інтереси, економічна діяльність і поведінка.

Соціологія економіки оперує як загальносоціологічними методами — аналіз документів, опитування, соціальний експеримент, спостереження, так і методами прикладного соціологічного аналізу — проблемний, технологічний, структурний, інституціональний, генетичний та оціночний.

Основними напрямками дослідження сучасної соціології економіки є

1 216 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

соціально-економічні відносини і процеси, економічна поведінка та економічна культура людей, соціально-економічні механізми управління економікою та регулювання соціально-економічних процесів.

? Питання для самоконтролю

1. Визначте зміст соціології економіки як науки та виокремте її об'єкт, предметну сферу і функції.
2. У чому сутність закономірностей та основних методів і категорій соціології економіки?
3. Який зміст основних напрямів соціології економіки?
4. Покажіть місце і роль соціології економіки у розвитку соціологічних теорій середнього рівня та системи соціологічного знання загалом.

Список рекомендованої літератури

1. *Бабосов Е. М.* Человек на пороге рынка. — Минск: Университетское, 1992.
2. *Верховин В. И.* Экономическая социология. — М.: ИМТ, 1998.
3. *Економічна соціологія: Навч. посіб.* / В. М. Ворона, В. Є. Пилипенко, В. І. Тарасенко та ін. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1997.
4. *Заславская Т. И., Рывкина Р. В.* Социология экономической жизни: Очерки теории. — Новосибирск: Наука, 1991.
5. *Радаев В. В.* Экономическая социология: Курс лекций. — М.: Аспект - Пресс, 1998.
6. *Соколова Г. Н.* Экономическая социология: Учеб. для вузов. — Минск: Вышэйш. шк., 1998.

Розділ 12. СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

Логіка викладу та засвоєння матеріалу:

- соціологія культури як наука: предмет, об'єкт, та основні напрями досліджень;
- поняття і функції культури як соціального явища;
- характерні риси елементів, форм та видів культури;
- сутність і зміст культурної динаміки.

12.1. Соціологія культури як наука: предмет, об'єкт, та основні напрями досліджень

Соціологія культури — це галузь соціологічного знання, що вивчає закономірності функціонування та розвитку культури як суспільного явища, а також форми виявлення цих закономірностей у людській діяльності, пов'язаної зі створенням, засвоєнням, збереженням і розповсюдженням ідей, уявлень, культурних норм, цінностей і зразків поведінки, які регулюють взаємовідносини у суспільстві, а також між суспільством і природою [30, с.503].

Зазначимо, що феномен культури настільки складний і багатогранний, що кожна наука — філософія, історія, мистецтвознавство, етнографія, культурологія й соціологія — знаходить свою специфічну предметну нішу при дослідженні цього суспільного явища. Соціологію цікавить насамперед роль культури у функціонуванні і розвитку суспільства. Культура як суспільний феномен чутливо реагує на всі зміни, Що відбуваються у соціумі. Вона також здійснює певний вплив на нього, формуючи і визначаючи переважну більшість соціальних процесів, включаючи й такі процеси, як групоутворення, соціальна мобільність тощо.

Уперше поняття "соціологія культури" було введено у соціологічну науку М. Адлером, який під предметом цієї галузевої соціологічної теорії розумів вивчення соціальних чинників становлення і функціонування культурних цінностей і норм, їх вплив на суспільство і соціальну поведінку людини. Однак таке тлумачення соціології культури не отримало широкого поширення в західноєвропейській соціології. Воно відразу ж стало об'єктом гострої критики. Генетична основа цієї критики переважно полягала в тому, що у західноєвропейській суспільно-політичній та філософській науковій думці поняття "суспільство" і "культура" використовувалися зазвичай як синоніми. Наприклад, критикуючи позицію М. Адлера, Л. Уайт вважав, що соціологія не спроможна відокремити культурне від соціального. Соціологія, на його думку, розглядає культуру лише у форматі соціальних взаємозв'язків, тоді як суспільство є функцією культури. Саме завдяки цьому соціологія, на його думку, не може зробити культуру предметом соціологічних досліджень як особливого класу соціальних явищ. Основний аргумент критиків позиції М. Адлера таким чином зводився до того, що соціологія культури підміняє поняття "соціологія".

Більш звужена точка зору щодо предмета соціології культури була запропонована представниками структурно-функціонального підходу. Зокрема, найактивніший послідовник цього підходу — американський соціолог Т. Парсонс, який стояв на позиціях культурного детермінізму. Він вважав, що культура є основною передумовою розвитку і функціонування всіх сфер життєдіяльності суспільства.

Таким чином, як показує аналіз, в західноєвропейській соціологічній літературі соціологія культури є загальним поняттям. Тому до соціології культури, виходячи із західноєвропейської соціологічної традиції, належить соціологія кіно, соціологія мистецтва, соціологія музики, соціологія театру тощо.

Неоднозначність трактування поняття "культура" обумовлює й різноманітні підходи до її соціологічного вивчення з боку вітчизняної соціологічної науки. У *широкому сенсі* соціологія культури являє собою не просто галузь соціологічної науки, вона своєю предметною сферою охоплює майже всю проблематику суспільного життя, але під специфічним кутом зору. Адже культурний зміст можна виділити у будь-якій сфері цілеспрямованої соціальної діяльності людей: праці, побуті, політиці, охороні здоров'я, освіті тощо, тобто у соціальній діяльності, спрямованій на максимальний розвиток закладених у людини здібностей, на реалізацію її соціальних цілей.

У *вужькому сенсі* соціологія культури розглядається як відносно самостійна соціальна система, що локалізується в духовній сфері суспільного життя. При соціологічному вивченні культури вітчизняні дослідники особливу увагу приділяють її аксіологічному аспекту, тобто визначенню ціннісної компоненти, яка дає змогу об'єднати елементи культури в систему, що забезпечує їх взаємозв'язок на різних ієрархічних рівнях суспільної організації: суспільства загалом, соціальних груп і особистостей. Людина в цьому контексті розглядається одночасно як суб'єкт і об'єкт культурного розвитку, а культура — як міра гуманізації і гармонізації суспільства і людини. При цьому найважливішим завданням соціології культури є соціологічне вивчення інтересів, переваг і орієнтацій людей як ступенів формування їхніх цінностей, що дає можливість для переходу від кількісного аналізу до якісного, а також для вдосконалення методів виміру соціально-культурних явищ у суспільстві.

Загалом у *соціології культури* ще недостатньо всебічно і повно вирішені питання предметної сфери цієї галузевої соціологічної теорії. Більшість учених схиляються до думки, що *предметом соціологічного дослідження культури* може виступати, по-перше, вся система культури як єдине ціле чи будь-який із її видів, узятий у взаємодії з іншими соціальними системами; по-друге, кожний з елементів соціодинаміки культури, культурної комунікації, взятий у співвідношенні з іншими системами суспільства. Інакше кажучи, *предметом соціології культури* є соціальні аспекти функціонування культури в суспільстві.

Об'єктом соціології культури, як правило, є діяльність людей (суспільства загалом, різноманітних соціальних груп і особистостей), пов'язана з виробництвом, поширенням і споживанням культурних цінностей — як матеріальних, так і духовних.

Вважається, що *соціологія культури* аналізує цілі творчої діяльності в галузі культури; економічні (матеріальні), соціальні і політичні чинники, що впливають на творчий процес; ситуацію на "ринку" художньо-культурної продукції. Вона також досліджує соціально-демографічні та інші характеристики людей як споживачів культури, їхні інтереси, уподобання, нахили, мотиви залучення до культури, а також орієнтації на ті чи інші культурні форми. У принципі *соціологія культури* може вивчати будь-які суспільні явища та події, що слугують віддзеркаленням певних форм та видів культурного життя людей: пам'ятники, заповідні місця, колекційні й музейні експонати, народні промисли й ремесла, які відбивають характерні риси нації, народу, певної соціальної групи або традиції міста, села чи країни загалом.

У поле зору *соціології культури*, таким чином, входять суспільна думка та художня критика, що відображають ставлення громадськості до подій культурного життя, їх культурного розвитку. Дослідження, що проводяться в межах соціології культури, дають змогу насамперед виявляти характерні ознаки і тенденції культурного розвитку суспільства, вплив на нього різноманітних соціально-економічних чинників. На практиці *соціологія культури* допомагає вирішенню завдань суспільного виробництва, освіти і виховання, культурного і побутового обслуговування, організації дозвілля, налагодженню культурно-просвітницької діяльності, а також надає цінну інформацію щодо ефективності роботи закладів культури, вдосконалення їх діяльності, планування випуску художньо-культурної продукції тощо. Удосконалення теорії і методології культури має велике значення для підвищення рівня суспільного життя, ролі людського фактора в усіх сферах суспільного виробництва, а також для інтенсифікації культурної діяльності людей та її збагачення.

12.2. Поняття і функції культури як соціального явища

У сучасній літературі з філософії, культурології, етнографії та антропології склався своєрідний парадокс: з одного боку, для цих наукових дисциплін поняття "культура" є ключовим, а з іншого — змістовні уявлення про культуру ще досить далекі від чіткості, визначеності й однозначності. У цьому зв'язку не є винятком і соціологічна наука. Тільки в одному з американських довідників із соціології міститься понад 400 визначень поняття "культура".

Загалом термін "культура" може означати "царину духу". Це поняття може також означати визначений тип свідомості або поведінки людей, скажімо, культура "гуманітаріїв" чи культура "технократів". Це досить значуще за своєю сутністю слово ми часто-густо застосовуємо повсякденно як синонім чогось гарного, цінного та безумовно позитивного.

Спочатку слово "культура" означало спосіб обробки землі (від лат. *cuius* — обробляти, зрошувати, доглядати). Перехід від цього вузького розуміння змісту культури до ширшого, що відбувся у європейській суспільній свідомості в ХУП-ХУІІІ ст., має принципове значення, оскільки саме з цього періоду культура стає центральним поняттям європейської соціальної думки. Водночас більш усталене розуміння культури як деякої протилежності природі, "натурі" спостерігалось вже в епоху Просвітництва.

Саме в цей історичний період поняття "культура" одержало два тлумачення: природа розглядається як вихідний стан, далекий від досконалості, а культура як шлях або засіб досягнення цієї досконалості, чи навпаки, природа — ідеал гармонії, а культура — штучне утворення, що несе в собі перекрученість, усілякі вади тощо. З цим пов'язана й відома суперечка між соціальними мислителями Руссо і Вольтером. Перший вважав, що культура псує людину: досконалість дана їй від природи, а подальше втручання культури гнітить людину, спотворює, послабляє стосунки, а головне — вносить у них неправду. Вольтер займав іншу позицію: історія людства починається з деякого дикого стану, і саме культура "олюднює" людину. Обидва ці погляди на культуру мали насамперед певні наслідки щодо створення соціологічної моделі суспільства. У Руссо — це суспільство рівних, в основі якого лежать мінімальні потреби його членів. У Вольтера — це суспільство, в якому існує своєрідний культ багатства, як матеріального, так і духовного. При цьому становище членів суспільства не примусово-одноманітне, а залежне від їхніх індивідуальних здібностей і талантів. Аналіз показує, що до кінця XVIII ст. негативні аспекти культури практично не акцентуються, а сама культура розуміється як інструмент, за допомогою якого людина піднімається, переборює свою природну обмеженість.

Підкреслимо, що до XVIII-XIX ст. у Німеччині, а згодом і в Росії склалася інша антитеза — культура і цивілізація. Культурі як джерелу духовних, моральних і естетичних цінностей протистоїть цивілізація як щось утилітарне, зовнішнє і вторинне для людини. "Цивілізація є сукупність у край зовнішніх і штучних станів, до яких здатні люди, які досягають останніх стадій розвитку" [21, с.322]. Цивілізація передусім пов'язувалася із матеріальним і технологічним прогресом, а культура — із процесом ідеальним, духовним, багато в чому стихійним, що має у своїй основі вищі людські цінності, до якого категорія прогресу незастосовна.

Водночас марксистська соціологія культури розглядає культуру як цілісну суспільну систему, походження та розвиток якої визначається переважно тим чи іншим способом суспільного виробництва. Культура, з точки зору марксистського підходу, являє собою систему формування сил людини у процесі її соціальної діяльності. Вона, як правило, здійснюється у двох основних формах: а) як спосіб реальної діяльності людини, а також творчий зміст цієї діяльності; б) як опредмечена діяльність людей у процесі матеріального і духовного виробництва, що розкриває сутнісні сили людини тієї чи іншої епохи, відбиті у пам'ятках і цінностях культури.

У ХХ ст. під культурою стали розуміти не тільки художньо-творчий процес (мистецтво), а насамперед звичаї, традиції, цінності, погляди, що існують у суспільстві, тобто всю сферу соціального саморозуміння людини. Звідси підвищений інтерес до вдосконалювання як зовнішніх умов людського існування, так і внутрішньої природи самої людини. Розкриваючи зміст поняття "культура", сучасні дослідники, як правило, отожднюють її із сукупністю норм, цінностей, ідеалів, що виконують функцію соціальної орієнтації людей у суспільстві. Під культурою вони розуміють специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, представлений у продуктах матеріальної і духовної праці, в сукупності соціальних норм та інститутів, у духовних цінностях. Культура розглядається як система взаємозв'язків людини і природи, людини і суспільства, людини і людини.

Таким чином, термін "культура" на сучасному етапі став розумітися і як сукупність цінностей (духовних і матеріальних), і як жива людська діяльність щодо їх створення, поширення і збереження. Водночас вона являє собою всю сукупність небіологічних (тобто набутих), а також неприродних аспектів життя людей, що є основною рисою, яка відрізняє їх від тварин.

Необхідно також підкреслити, що узагальнивши близько 150 дефініцій культури, американські антропологи А. Кребер і К. Клакхон виокремили три основні характеристики, на які звернули увагу більшість дослідників:

1) *культура* — це те, що відрізняє людину від тварин, те, що властиво тільки людському суспільству;

2) *культура* — це те, що не передається біологічно, а досягається навчанням; культура не детермінована особливостями людини як виду, а створена власне нею; культура протилежна природі;

3) *культура* передається за допомогою символічних форм (мови, творів мистецтва, виробів, інструментів тощо), що пов'язані з ідеями [21, с.323-324].

Слово "культура", таким чином, можна вживати узагальнено, стосовно до культури взагалі. Однак це слово використовується і на позначення конкретного культурного організму, який має свою специфіку, свою індивідуальну структуру (у цьому разі говорять про українську, англійську, японську культуру тощо). Іноді цей термін використовують також у вужчому значенні — на позначення вищого ступеня культури. Так, будь-який людський колектив має свою культуру, однак з точки зору зовнішніх спостерігачів він може мати потребу в додатковій акумуляції.

тобто насадженні (нав'язуванні) того, що ці спостерігачі розуміють під культурою.

Унаслідок цього в сучасному суспільствознавстві вирізняють кілька наукових підходів до розгляду сутності та змісту культури:

1) *із семіотичної точки зору* (семіотика — наука про знаки) культура може бути визначена як небіологічна знакова система, за допомогою якої передається соціальний досвід. Вказівка на небіологічний характер тут необхідна, оскільки

семіотика вивчає і біологічні знакові системи (наприклад, симптоми у медицині);

2) *із соціологічної точки зору* культура є соціальним інститутом, що забезпечує системність і сталість суспільства;

3) *із аксіологічної точки зору* (аксіологія — наука про цінності) культура розглядається як світ цінностей, який являє собою ієрархію змістів та ідеалів, що поділяються всіма членами певного співтовариства;

4) *із діяльнісної точки зору* культура визначається як сукупність "технологій", які виробляються і використовуються людиною для досягнення певних цілей. Такі технології додають діяльності людини особливої спрямованості, а також цілісності.

Водночас існує й інша класифікація підходів до визначення змісту культури:

1. З позицій *символізму* (Т. Парсонс, К. Гирц), елементами культури насамперед є символи, що опосередковують людину зі світом (ідеї, вірування, ціннісні моделі тощо).

2. З позицій *функціоналізму* (Б. Малиновський, А. Раткліфф-Браун), кожний елемент культури виконує якусь функцію — задовольняє певні людські потреби. Інакше кажучи, всі елементи культури розглядаються з погляду того, яке місце вони посідають у цілісній культурній системі. Система культури — це характеристика соціальної системи. У "нормальному" стані соціальні системи самодостатні, врівноважені, гармонічні. Саме з погляду цього "нормального" стану й оцінюється функціональність елементів культури.

3. З позицій *адаптивно-діяльнісного підходу* (Е. Маркарян), культура являє собою спосіб діяльності, а також систему механізмів небіологічного характеру, що стимулюють, програмують і реалізують адаптивну і перетворювальну діяльність людей.

Культура як система понять, цінностей та оцінок значною мірою визначає те, як бачить світ людина, яка є її носієм. Для більш предметного Уявлення цієї ідеї було введено поняття *культурної картини світу*, що відрізняється від наукової картини світу. Культурна картина світу містить всю сукупність соціального досвіду, набутого певним народом упродовж всієї історії свого існування. Культурна картина світу може *вважатися* сьогодні поняттям, що узагальнює всі наукові підходи, які застосовуються при вивченні сутності та змісту категорії "культура".

Виходячи із викладеного можна визначити основні функції культури (тобто сукупність її ролей), які вона відіграє у функціонуванні та розвитку сучасного суспільства. Основними серед них є такі:

1) *люди́нотворча*, або *гуманістична* функція культури — полягає у розвитку творчого потенціалу людини в усіх формах її життєдіяльності;

2) *гносеологічна*, або *пізнавальна* функція культури — полягає в тому, що культура є основним засобом пізнання і самопізнання суспільства, соціальної спільноти, групи й окремої людини;

3) *куліулятивна* функція культури — спрямована на накопичення і

1 224 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

збереження соціального досвіду, отриманого культурою в результаті взаємодії індивідів усередині культури і взаємодії з іншими культурами. Існування цієї функції дає змогу визначити культуру як особливий засіб передавання соціальної інформації;

4) *інформаційна* функція культури — полягає у трансляції соціального досвіду, що до того ж забезпечує зв'язок часів — минулого, теперішнього і майбутнього;

5) *комунікативна* функція культури — пов'язана із передаванням повідомлень під час спільної людської діяльності, яка також передбачає трансляцію соціального досвіду (в тому числі і між поколіннями); це функція соціального спілкування, завдяки якій забезпечується адекватність взаєморозуміння між людьми;

6) *нормативно-регулююча* або *управлінська* функція культури — полягає в тому, що культура є важливим інструментом соціального управління поведінкою людини в суспільстві. Адже суспільство за допомогою культури створює орієнтири для людських дій і систему контролю за цими діями;

7) *ціннісно-орієнтаційна* функція культури • — задає певну систему координат або своєрідну "карту життєвих цінностей", в яких існує і на які орієнтується людина у процесі суспільної життєдіяльності;

8) *інтегруюча* функція культури — забезпечує цілісність самої культури, усвідомлення цієї цілісності індивідами, що належить до неї. Ця функція здійснюється за рахунок створення системи знань, цінностей і норм, що є гарантом стабільності функціонування соціальних систем.

Усі перелічені функції дають можливість визначити культуру як механізм ціннісно-нормативної інтеграції соціальних систем.

1

12.3. Характерні риси елементів, форм та видів культури

Як уже зазначалося, культура в широкому сенсі охоплює всі досягнення людської цивілізації, в тому числі й матеріального характеру: сучасні машини і технології, знаряддя праці, будівлі, споруди тощо. При цьому об'єкти матеріальної культури цікавлять соціологію лише тоді, коли вона досліджує різноманітні аспекти взаємодії людей з оточуючим їх середовищем, тобто соціальні аспекти економічної (виробничої) діяльності або проблематики. Головна увага в соціології приділяється насамперед дослідженню проблем функціонування і розвитку культури в суспільстві як складної соціальної системи, яка за допомогою знаково-символічних, ціннісно-пізнавальних та синтетичних елементів спрямовує, координує та регулює соціальну діяльність людей. Фактично системоутворюючі елементи культури є одночасно і проявами її численних форм та видів, які суттєво впливають на розвиток сучасного

суспільства. До основних *елементів культури* як соціальної системи належать такі:

ГОЗДІЛ 12. Соціологія культури.

1. *Цінності* — це визнані всім суспільством або більшістю його членів уявлення про те, до яких цілей повинна або може прагнути людина, або до чого вона прагнути не може (наприклад, десять християнських заповідей).

2. *Норми* — це правила і стандарти поведінки, яких має дотримуватися людина, якщо вона розподіляє систему цінностей культури. Норми підтримуються певними *санкціями*, тобто покараннями за їх порушення або нагородами за їх якісне виконання. Відповідно санкції можуть бути як негативними, так і позитивними.

3. *Звичаї*— це усталені схеми (патерни) поведінки, обов'язково на рівні культури загалом. їх можна охарактеризувати як культурні звички.

4. *Етикет* — це сукупність правил поведінки по відношенню до інших людей, що охоплює особливі традиції, ритуали і норми, які були вироблені суспільством або його частиною і можуть мати релігійне, філософське чи якесь інше обґрунтування; як правило, етикет характерний для вищих прошарків суспільства.

5. *Традиції*— це сукупність елементів культурної спадщини, які передаються із покоління в покоління і є цінністю в межах цієї культури.

6. *Мова* — це сукупність знаків і символів, що використовується членами суспільства для здійснення комунікацій, а також в рамках вторинних моделюючих систем (в художній літературі, поезії, ритуальних текстах тощо). Мова являє собою систему, що відбиває і підтримує картину

1026. Частина 1. Соціологічна теорія середнього сфери забезпечує відповідний соціальний контроль, оскільки норма взагалі не може існувати, якщо вона не виражена мовою.

7. *Обряди* — це сукупність колективних людських дій, що втілюють у собі певні уявлення і цінності конкретного суспільства і викликають у всіх носіїв цієї культури аналогічні почуття; такі почуття носять, як правило, колективний характер.

8. *Ритуали* — це сильно стилізовані та ретельно сплановані набори жестів і слів, які виконуються особами, підготовленими та вибраними для цього. Ритуали наділені особливим символічним значенням. Вони досить поширені у релігійній, політичній (наприклад, підписання міжнародних угод) і навіть побутовій сферах (ритуал шлюбу, посвячення у студенти, отримання паспорта тощо).

9. *Церемонії* — це послідовні дії, що мають символічне значення і присвячені святкуванню будь-яких знаменних подій або дат, функція яких полягає в урочистому підкресленні особливої цінності для суспільства чи будь-якої соціальної групи подій, що відзначаються (коронування — це яскравий приклад важливої для суспільства церемонії).

10. *Уподобання* — це звичаї, що мають матеріальне значення. До цієї категорії, як правило, входять такі форми поведінки людей, що властиві тому чи іншому суспільству і мають моральну оцінку. У багатьох суспільствах вважається аморальним ходити голим по вулицях (хоча це дозволяється робити у своїй домівці), ображати літніх людей, бити жінку, кривдити слабшого, знущатися над інвалідами. Узагалі, що саме вважати моральним, залежить від рівня культури певного суспільства. Особливою формою уподобань є табу.

11. *Табу* — це абсолютна заборона, що накладається на будь-яку дію, слово, предмет тощо. Це явище було особливо поширене у традиційному суспільстві. Табу охороняло людей в архаїчному суспільстві від небезпеки, пов'язаної з доторканням до трупу або із вживанням отруєної їжі. У сучасному суспільстві табу накладається, наприклад, на кровозмішення, канібалізм, осквернення могил тощо.

12. *Закони* — це різновид уподобань. Вони є нормою поведінки, які оформляються парламентським або урядовим документом, тобто підкріплюються політичним авторитетом держави і вимагають обов'язкового виконання. Розрізняють два види законів: *звичаєве* та *формальне* право. Звичаєве право — це сукупність неписаних правил поведінки в доіндустріальних суспільствах, що санкціоновані державою. Із звичаєвого права поступово виникли формальні юридичні закони, що закріплюються

Розділ 12. Соціологія культури

конституцією — основним політичним законом країни. Порушення законів несе за собою кримінальні покарання, найсуворішим з яких є смертна кара. За допомогою законів суспільство захищає найвищі цінності: життя людини, державну таємницю, людські права і гідність, власність, мораль тощо.

Таким чином, на підставі основоположних елементів культури як соціальної системи — цінностей, норм, уподобань, законів, традицій, звичаїв, обрядів, ритуалів, мови, табу тощо — кожний народ розвиває інші аспекти культури: мистецтво, науку, філософію, ідеологію, літературу, політику, фізичну культуру, дозвілля тощо.

Необхідно також зазначити, що при соціологічному дослідженні культури розрізняють *культурну статичку* і *культурну динаміку*. Культурна статика — це внутрішня будівля культури, тобто певна сукупність елементів, що її конституують, і зв'язків між ними. А культурна динаміка, у свою чергу, описує ті зміни, яких зазнає культура при поширенні у часі (історичний аспект) або у просторі (розширення культури, збільшення числа її носіїв).

Водночас термін "культура" можна використовувати і на позначення конкретного й унікального в культурному організмі та його відмінності від інших. Так, українська культура значно відрізняється від англійської, німецької, французької та іншої культури. Кожній культурі, таким чином, притаманні індивідуальні риси, що виявляються в результаті культурних контактів.

Однак, як вважає переважна більшість дослідників, у кожній культурі є деякі подібні елементи, що можуть бути названі культурними універсалами. *Культурні універсали*— це такі риси, норми, властивості, традиції, звичаї, що притаманні всім культурам незалежно від того, на якій стадії історичного розвитку вони перебувають, а також у якому місці земної кулі вони локалізуються. Американський соціолог *Джордж Мердок* ще у 50-х роках ХХ ст. описав такі культурні універсали, як значущість розбіжностей між людьми за віком, використання натільних прикрас, спорт, космологія, ворожіння, танці, декоративне мистецтво, залицяння та інші культурні феномени (він виокремив понад 70 культурних універсалий).

Водночас у соціології культури є два крайніх підходи щодо розгляду культурних універсалий:

1) *релятивізм*, в основі якого лежить принцип: "Кожну культуру потрібно сприймати виходячи з її цінностей і норм".

2) *етноцентризм*, заснований на принципі: "Моя культура — краща, а інші — гірше".

У соціології, як свідчить аналіз, існує кілька традиційних площин розподілу й типологізації культурних явищ і процесів.

За суб'єктом або носієм культури виділяють культуру суспільства загалом або культуру нації, класу, інших соціальних груп (демографічних, територіальних тощо) чи культуру окремої особистості.

За функціональною роллю культуру можна поділити на загальну (актуальну), необхідну кожному членові того чи іншого суспільства, і спеціальну (професійну), необхідну людям тієї чи іншої професії. При цьому чітко встановлених меж між загальною і професійною культурами немає.

За походженням (або генезею) виділяють такі форми культури, як народну, що виникає певною мірою стихійно і не має конкретного "персоніфікованого" автора (наприклад, фольклор); елітарну культуру, яка створюється інтелігенцією, професіоналами, тобто в якій завжди можна чітко встановити авторство; масову культуру, що має величезну аудиторію та доступна для всіх верств населення.

Виокремлюють також такі види культури як домінуюча культура, субкультура та контркультура. *Домінуюча культура* — це культура, яку поділяють більшість членів того чи іншого суспільства і яка є антонімом контр-культури. *Субкультура* — це культура, сформована в тій чи іншій соціальній групі, в тому чи іншому співтоваристві. *Контркультура* — це сукупність культурних норм, цінностей, способів комунікації і т. ін., що вироблена членами певної соціальної групи (класу) на протигагу загальноприйнятим нормам і цінностям. Обов'язковою ознакою контркультури завжди є її опозиційність у суспільстві.

У соціології розрізняють також культуру *духовну* і *матеріальну*.

Матеріальна культура — це предмети ремесел, виробництва, техніка, технології, споруди, знаряддя праці тощо, тобто *артефакти* (все, що зроблене руками людини).

Духовна культура (тобто нематеріальна культура) містить у собі все те, що не має безпосереднього матеріального субстрату, але виражається лише опосередковано у продуктах матеріальної культури: мова, ідеологія, знання, цінності, звичаї тощо.

Розподіл на матеріальну і духовну культуру є найбільшою мірою умовним, крім того існує ціла низка начебто "наскрізних" типів культур: екологічна, фізична, економічна, політична і т. ін.

За своїм *характером* і "*цільовим призначенням* " культура буває також релігійною і світською.

Підкреслимо, що соціологи виділяють низку *закономірностей* щодо розвитку культури в сучасному суспільстві. Серед них зазначимо такі:

- залежність типу культури від природних і штучних умов життя суспільства та її зворотний вплив на їх зміну;
- послідовність у розвитку культури. Вона може бути тимчасовою (вертикальною) і просторовою (горизонтальною), позитивною (продовження тієї чи іншої культурної традиції) і негативною (заперечення колишнього культурного досвіду);

нерівномірність розвитку культури, що виявляється у двох аспектах: а) розквіт і занепад культури не збігаються з епохами розквіту й занепаду в інших сферах громадського життя, наприклад в економіці; б) форми і види культури розвиваються також нерівномірно.

- особлива роль особистості, людської індивідуальності у культурному процесі, його подальшому розвитку.

Велике значення для розвитку і функціонування культури мають також і якісні зміни в науці і технологіях, що відкривають нові можливості для виробництва і поширення культурних цінностей. Тут можна виділити три якісних стрибки: 1) поява писемності, що дало змогу зберігати здобутки культури й обмінюватися ними; 2) винахід друкарства, завдяки якому різко збільшився обсяг поширення культурної продукції; 3) сучасні досягнення науки і техніки (телебачення, відео- і звукозапис, голографія, інфор-, маціні системи і технології, нові матеріали в архітектурі та ін.).

Технічне оснащення спочатку породжувало лише райдужні надії. Здавалося, що завдяки могутнім технічним засобам культура може набагато раніше, а також глибше й ефективніше соціалізувати людину. Але основні очікування "культурного злету" виявилися поки що не реалізованими. Мало того, соціологи встановили, що культура людини у сучасному суспільстві все більше починає втрачати свою цілісність, стає "мозаїчною". Найголовнішу роль у створенні сучасної "картини світу" пересічної людини відіграє сьогодні те, щогона прочитає на афіші, побачить у кінотеатрі чи по телебаченню, дізнається з газет або довідається із розмов з колегами по службі та сусідами [24, с.39].

Науково-технічна революція на сучасному етапі суспільного розвитку стимулювала широке поширення саме *масової культури*.

Сутність масової культури, таким чином, полягає в тому, що вона створюється переважно для споживання. Головна її функція — розважально-компенсаторна. Це культура, позбавлена внутрішнього джерела розвитку і функціонує на основі соціального замовлення. Вона є масовою за обсягом, тобто за охопленою аудиторією, і за часом, тобто виробляється постійно, щоденно. У масовій культурі одержує гіпертрофоване вираження одна зі сторін культури — адаптивна, причому в полегшеному, поверхневому

вар 2027 Частина II На Соціологічну теорію середнього рівня в особливий вид бізнесу. При цьому вона не стільки споживається людиною, скільки споживає саму людину, заслоняючи від неї і заступаючи їй інші пласти культури. Типовим прикладом масової культури можуть бути нескінченні телевізійні серіали, так звані мильні опери.

Масова культура, таким чином, модифікується з урахуванням специфічних характеристик різних соціальних груп. При цьому змінюються і способи її впливу: вона не тільки стає більш вибірковою, технічно досконалою, винахідливою, а й використовує механізм статусного споживання як основний інструмент. Так, купівля тих або інших речей зумовлена не стільки їх технічними характеристиками і розумінням їх функціональності, скільки розумінням престижності та значущості.

Якщо справжня і масова культури різняться своїми цілями і цінностями, то відносно панівної у суспільстві культури виділяють ще *субкультуру* та *контркультуру*, тобто культури різних соціальних груп: вікових, професійних, територіальних, поселенських і т. ін.

Останніми роками соціологи багато уваги приділяють вивченню молодіжної субкультури. На думку багатьох соціологів, субкультурна активність молоді залежить від низки чинників: 1) від рівня освіти. У осіб з низьким рівнем освіти, наприклад в учнів ПТУ, вона значно вище, ніж у студентів вищих закладів освіти; 2) від віку. Пік субкультурної активності припадає на 16—17 років, а в 21—22 роки вона помітно падає; 3) від місця проживання. Рухи неформалів характерніші для міста, ніж для села, тому що саме місто із його великою кількістю соціальних зв'язків дає реальну можливість вибору тих або інших цінностей і форм поведінки.

Необхідно також зазначити, що субкультура, яка перебуває у стані відкритого конфлікту, тобто явної конфронтації стосовно пануючої культури, називається *контркультурою*. Цей термін належить американському соціологу Т. Роззаку, який увів його для характеристики молодіжних рухів Заходу 60-х років ХХ ст. Інакше кажучи, контркультура — це комплекс або набір норм і цінностей будь-якої соціальної групи, що різко суперечать нормам і цінностям, панівним у суспільстві, частиною якого є ця група. На сьогоднішній день контркультура це: а) тип протестуючого світовідчуття; б) альтернативний стиль життя, опозиційний панівному; в) антитрадиційні форми художньої творчості.

Ураховуючи внутрішню неоднорідність культури як соціального явища, соціологи зробили спробу створити багаторівневу модель, за якою сутнісна розмаїтість культурних змін зумовлена розмаїттям "викликів" до культури з боку суспільства, що постійно змінюється:

1. Деідеологізація культури і ліквідація державної монополії на культуру.
2. Приватизація і комерціалізація культури.
3. Зростання інтересу до минулої культурної спадщини, в тому числі до релігії і церкви.
4. Виокремлення національних культур і використання їх як інструменту політики, як засіб завоювання довіри виборців.
5. Посилення культурно-комунікативної апатії, послаблення інтересу до читання на користь візуальних, видовищних форм (телебачення, відео), різке зменшення рівня відвідуваності кінотеатрів, музеїв, бібліотек, картинних галерей тощо.
6. Особливу тривогу викликає стан української мови, який можна розглядати як індикатор культури. Він організує характер і спосіб сприйняття реальності. За кілька десятиліть в українській мові відбулися глибинні зміни, що призвели до зниження рівня грамотності, поширення офіційного суржика, зростання лихослів'я і широкого вживання "матірного змачення" у повсякденній мові.

Таким чином, вивчення місця і ролі культури в суспільному житті, закономірностей її розвитку має велике практичне значення. Підвищення культурного рівня населення є необхідною передумовою соціально-економічного зростання української держави.

На думку видатного російсько-американського соціолога П. Сорокіна, в основі кожної культури лежить особливий світогляд. Відповідно до їх різних видів П. Сорокін виокремлює чотири *типи соціокультурних суперсистем*: 1) *почуттєвий тип*, коли світоглядні установки спираються на почуттєве пізнання світу; 2) *умоглядний тип*, заснований на інтуїції;

3) *ідеалістичний тип*, що включає в себе і почуття, й інтуїцію; 4) *еклектичний тип* культури. Кожному з перших трьох типів світогляду відповідають три види істини: почуттєва, духовна (інтуїція) і раціональна. До нижчих рівнів культурних систем, за П. Сорокіним, належать мова, етикет, релігія, мистецтво, наука.

Кожній світоглядній суперсистемі відповідає визначений тип культури. На думку П. Сорокіна, існує два основних і два проміжних типи культури.

1. У *ідеаціональній культурі* (першому з основних типів) світовідчуття спрямоване на надчуттєве і надрозумове збагнення Абсолюту, яке засновано на панівних у суспільстві ідеях. Прикладом такої культури, за П. Сорокіним, є європейське Середньовіччя, культура брахманської Індії, лаоїстська і буддійська культури, грецька культура VIII—VI ст. до н. е.

В *ідеаціональній культурі* сприйняття і пізнання світу здебільшого здійснюється за допомогою одкровення, інтуїції, містичного досвіду. Раціональне пізнання відкидається, людина не довіряє своєму розуму, більше думає про кінець світу, **ніж** про природний порядок речей і можливості перетворення дійсності.

2. Для *почуттєвої культури* характерні сенсорність, тобто увага переноситься переважно на почуттєво відчутні предмети, емпіричний досвід, світськість і відповідність земному світу. Для *почуттєвої культури*

12.3. Динаміка і процеси створення середнього століття в слуху, зору, дотику і нюху. Причому досвід виступає єдиним критерієм істини, а раціональне пізнання світу абсолютизується. З цього періоду починає швидко розвиватися технічне і природничо-наукове знання, виникає індуктивна філософія.

3. *Ідеалістична культура*, що належить до перехідних типів, характеризується тим, що значення ідей і почуттєво відчутних предметів стає рівноправним, відбувається начебто гармонічне злиття двох типів світогляду в єдине ціле (прикладом ідеалістичного типу у європейській культурі можуть бути епохи античності та Відродження).

4. *Еклектична культура* передбачає протистояння почуттєвих та ідеаціональних елементів світовідчуття. Між двома основними культурними типами, на думку П. Сорокіна, може бути реалізований або ідеалістичний, або еклектичний тип культури. У них обидва основних види світосприймання представлені або в гармонійній єдності (*ідеалістичний тип*), або у фрагментарному, *еклектичному* накопиченні і протистоянні один одному.

12.4. Сутність і зміст культурної динаміки

Зазначимо, що в соціологічній науці під *культурною динамікою* розуміється зміна характерних рис і ознак культури у просторі та часі. Культурну динаміку можна описати за допомогою наступних понять або категорій.

1. *Інновація* — це створення чи визнання нових елементів культури, особливо в тих випадках, коли вони спираються на щось уже відоме і прийняте цією культурою. Відкриття — це різновид інновації, тобто певний акт одержання якісно нових знань про світ, які описують те, що раніше не було відомо. Винахід, у свою чергу, теж є різновидом інновації та передбачає створення нової комбінації вже відомих фактів чи елементів.

2. *Дифузія* — це проникнення рис однієї культури в іншу або взаємний "обмін" культурними рисами. Дифузія завжди відбувається в умовах культурного контакту і, отже, завжди передбачає наявність контакту. Однак культурний контакт, навпаки, не завжди передбачає дифузію, оскільки може завершитися без яких-небудь наслідків.

Те, чи матиме культурний контакт дифузію культурних рис, багато в чому залежить від того, до якого типу належить суспільство, чи є воно *відкритим* або *закритим*. Природно, що відкрите суспільство більше піддається запозиченню культурних рис, ніж закрите. Крім того, це залежить і від "внутрішнього устрою" культури: якщо культура полістилістична, тобто припускає існування різноманітних ціннісних систем, а також безліч способів організації життя і надання їм змісту, то вона буде більш придатна і терпиміша до запозичення з іншої культури; якщо ж культура моностилістична, то неприйняття "сторонніх

тіл" буде сильніше. Отже, полістилістичні культури мають вищий "імунітет" до всього чужого, але водночас вони більше ризикують втратити свою однорідність.

Таким чином, у процесі дифузії культура відбирає одні риси і запозичує їх, не приймаючи інші. Ця властивість процесу дифузії називається селективністю. У соціології культури виокремлюють такі чинники селективності: а) культура ще не досить розвинута для того, щоб сприйняти те чи інше явище, ту чи іншу рису іншої культури; б) культура за допомогою ціннісної системи і системи норм накладає заборону на запозичення будь-яких чи деяких рис іншої культури; в) носії культури вважають, що нові явища їм не потрібні; г) з точки зору культури будь-які нововведення чи якість конкретне нововведення здатні порушити існуючий стан речей.

3. *Культурний лаг* — це поняття, введене у науковий обіг У. Огборном на позначення нерівномірного розвитку культури, коли одні сфери (частини) культури розвиваються швидше, ніж інші. Зокрема, на думку У. Огборна, сфера нематеріальної (духовної) культури розвивається повільніше, ніж сфера матеріальної культури, а отже, перша, відповідно, начебто "запізнюється". Водночас П. Сорокін вважав, що швидше розвивається нематеріальна (духовна) культура, яка й перешкоджає досить швидкому розвитку матеріальної культури.

4. *Культурна трансмісія* — це процес трансляції (передавання) елементів культури від одного покоління до іншого. Саме завдяки культурній трансмісії культура є безупинним феноменом, заснованим на наступності. Природно, що у процесі такого передавання "захоплюються" і нові елементи, що є інноваціями. Крім того, культурна трансмісія передбачає

і деякі перекручування, що вносяться суб'єктивними особливостями тих людей, які передають та одержують будь-які нові культурні елементи.

Культурна трансмісія, таким чином, являє собою процес, що характеризує культуру загалом. На індивідуальному рівні йому відповідає *аккультурація* — засвоєння індивідом певних рис і елементів культури (це поняття аналогічне поняттю "соціалізація"). З культурною трансмісією пов'язане таке поняття, як *аккумуляція*, тобто процес накопичення культурної інформації, при якому кількість старих знань і стереотипів, що відкидаються, менша, ніж кількість нових знань.

Досліджуючи процеси динаміки культури, П. Сорокін розробив свою *концепцію соціокультурної динаміки*, яка є спробою сконструювати вільну від лінійності, еволюціонізму і теорії прогресу модель плину макро- процесів культури в сучасному суспільстві.

При цьому модель соціодинаміки культури П. Сорокіна являє собою послідовну зміну певних типів культур, вирізнених на основі провідних уявлень про світ і методів його опису. Цей процес передається у *трьох фазах* єдиного циклу, через які проходять усі основні сфери соціокультурної системи (мистецтво, релігія,

~~10 Фізична наука, соціологія, право, середньовіччя, економіка тощо). Причому в динаміці кожної із цих сфер простежуються *три стадії*, після завершення яких цикл відновлюється. П. Сорокін виокремлює такі стадії соціокультурної динаміки:~~

1) *ідеаціональну*, в якій переважають процеси пізнання. На цій стадії проходить освоєння світу, створюються різноманітні (предметні, лінгвістичні, пізнавальні, технологічні, нормативні) форми, що дають змогу утворювати організаційні структури;

2) *ідеалістичну*, де провідною стає ідеологія. На цій стадії ці форми фіксуються як культурні норми, що накладають певні обмеження на людську діяльність. Так складається, наприклад, стиль у мистецтві, формуються зведення законів, з'являється релігійна доктрина і наукова парадигма;

3) *чуттєву*, де домінує сенсорне переживання. На цій стадії сформовані та усталені рамки соціокультурних норм стають надто вузькими для набутого інноваційного досвіду, що і спонукає людей знову звертатися до почуттєвого переживання для обґрунтування своїх дій.

Відповідно до цієї концепції культури приводяться до руху силами, закладеними в них самих. Розвиток цих сил у ідеаціональному і почуттєвому типах відбувається до певної межі, після чого починається відбиття "хвилі". Чергування основних типів культури пов'язано із проходженням або через ідеалістичний, або через еkleктичний типи, які П. Сорокін визначав як перехідні. При цьому він досить оптимістично характеризує

історичний процес: якщо культура перебуває у занепаді (як, на його думку, сучасна західна культура), це означає, що ця світоглядна суперсистема вичерпала себе і зароджуються нові підстави для формування іншого культурного типу.

Водночас культура реалізує основний принцип світовідчуття і світогляду в усіх своїх елементах, тобто системах "нижчого рівня" (мові, науці, етиці і т. ін.). Це стосується також і мистецтва, релігії, політики, права, моралі. Причому в кожному окремому феномені (елементі) культури присутнє "ядро" і "периферія". Домінуючі риси кожного окремого феномену являють собою основний принцип, цінність цього типу культури.

Варто також зазначити, що П. Сорокін ілюструє свою концепцію за допомогою сумарних статистичних даних. Наприклад, живопис і скульптура середньовічної Європи (ідеаціональний тип) були переважно релігійними, вони стали більшою мірою світськими лише у ХІХ—ХХ ст.

Етичні ідеали і юридичні норми також в узагальненому вигляді створюють ідеаціональну, ідеалістичну і почуттєву системи етики і права. В ідеаціональному умонастрої (іудаїзм, християнство, індуїзм, буддизм, зороастризм, іслам тощо) вищою етичною цінністю визнається надчуттєвий світ, тоді як власне чуттєвий світ вважається другорядним. Норми етики і права беруть витoki від Абсолюту і закріплюються у священних текстах. До чуттєвих задоволень усі ідеаціональні системи ставляться досить негативно, тому що основною метою їх існування стає шлях досягнення потойбічного.

Чуттєві етичні норми, у свою чергу, більше наближені до земних задоволень, оскільки вони орієнтовані переважно на одержання насолоди від життя, чуттєва етика зазвичай має на увазі комфорт і максимальну зручність. Подібну картину можна побачити і у динаміці правової культури. Зведення законів у ідеаціональній системі дається Абсолютом, тобто Божеством, їхня мудрість незаперечна. У чуттєвій культурі правова система створюється людиною і спрямована здебільшого на підпорядкування однією групою людей іншої групи. До законів постійно можуть вноситися деякі зміни, якщо в них зацікавлена правляча верхівка. Метою правової санкції стає перевиховання злочинця, безпека суспільства або відплата за злочин. Усі відносини у чуттєвій культурі складаються або на основі договору, угоди сторін, або є загальнообов'язковими, оскільки нав'язуються владними структурами.

Ідеалістичні етичні норми є синтезом ідеаціональних та чуттєвих систем. Вони містять у собі і визнання Абсолюту як вищої цінності, позитивну оцінку почуттєвих цінностей.

Отже, соціологія культури — це галузь соціологічного знання, що вивчає закономірності функціонування та розвитку культури як суспільного явища, а також форми прояву цих закономірностей у людській діяльності, пов'язаної зі створенням, засвоєнням, збереженням і поширенням ідей, уявлень, культурних норм, цінностей і зразків поведінки, які регулюють взаємовідносини у суспільстві, а також між суспільством і природою.

Предметом соціології культури є соціальні аспекти функціонування культури в

суспільстві, а саме: вся система культури як єдине ціле чи будь-який із її видів та типів, узяті у взаємодії з іншими соціальними системами, а також кожний з елементів соціодинаміки культури, культурної комунікації, взяті у співвідношенні з іншими суспільними підсистемами.

Об'єктом соціології культури є діяльність людей, пов'язана з виробництвом, поширенням і споживанням культурних цінностей як матеріальних, так і духовних.

Під сутністю культури на сучасному етапі розуміються матеріальні і духовні цінності, а також людська діяльність, пов'язана з їх створенням, поширенням і збереженням.

До основних функцій культури (тобто сукупності її ролей) як суспільного явища належать такі: гуманістична, кумулятивна, інформаційна, комунікативна, ціннісно-орієнтаційна, інтегративна, що визначають її роль у функціонуванні та розвитку суспільства.

До структури культури як соціальної системи входять такі системоутворюючі елементи: цінності, норми, звичаї, етикет, традиції, мова, обряди, ритуали, церемонії, уподобання, мода, закони, табу тощо.

У соціології культуру поділяють на культуру суспільства загалом, культуру націй, класів, груп, організацій і окремої особистості. Культура за типами буває загальною і професійною, елітарною і масовою, матеріальною і духовною, релігійною і світською, а також домінуючою, субкультурою і контркультурою.

Культурна динаміка розуміється як зміна характерних рис і ознак культури у просторі і часі. Вона описується за допомогою таких понять, як інновація, дифузія, культурний лаг та культурна трансмісія.

Концепція соціокультурної динаміки П. Сорокіна являє собою послідовну зміну певних типів культур, що вирізняються на основі провідних уявлень у суспільстві про світ і способи його опису.

Процес соціокультурної динаміки передається за допомогою трьох фаз (ідеаціональної, ідеалістичної та чуттєвої) єдиного циклу, через які проходять усі елементи культурної системи.

? Питання для самоконтролю

1. У чому сутність соціології культури? Якими є об'єкт і предмет цієї галузевої соціологічної теорії?
2. Поясніть зміст культури як соціального явища та визначте її основні функції.
3. Охарактеризуйте основні елементи культури як соціальної системи.
4. Які основні форми, види та типи культури в сучасному суспільстві?
5. Як пояснити динаміку культури та визначити сутність основних положень концепції соціокультурної динаміки П. Сорокіна?

Список рекомендованої літератури

1. *Витаньї И.* Общество. Культура. Социология. — М.: Прогресс, 1984.
2. *Коган Л. Н.* Социология культуры. — Екатеринбург, 1992.

3. *Моль А.* Социодинамика культуры. — М.: Прогресс, 1973.
4. *Победа Н. А.* Социология культуры. — Одесса: Астропринт, 1997.
5. *Соціологія культури в новому тисячолітті:* Навч.-метод, посіб. — Х.: Константа, 2002.
6. *Соціологія культури:* Навч. посіб. / За ред. О. М. Семашко, В. М. Пічі. — К.: Каравела; Львів: Новий світ-2000, 2002.

Розділ 13. СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ _____

ІІІ Логіка викладу та засвоєння матеріалу:

- Соціологія освіти як наука: об'єкт, предмет і сутність її складових;
- освіта як інститут соціалізації та самореалізації людини.

13.1. Соціологія освіти як наука: об'єкт, предмет і сутність її складових

Науковий інтерес до освіти в останні роки постійно зростає. І це не випадково. Адже в сучасному суспільстві освіта набуває дедалі більшої ваги: саме на неї покладає надії людство у вирішенні глобальних проблем свого існування і розвитку, побудови суспільного життя, гідного Людини у високому розумінні цього слова. Забезпечити підготовку такої Людини, озброїти її сукупністю знань та вмінь для реалізації своєї гуманної місії, передати їй багатство знань і культури попередніх поколінь, перетворити навчання на неодмінний атрибут життєдіяльності впродовж усього життя — завдання, які ставить перед сучасною освітою суспільство і які визначають пріоритетну роль освіти в суспільстві, підвищену увагу до неї з боку науковців.

Освіта сьогодні — це складне і багаторівневе явище соціального життя, сфера передачі, засвоєння та опрацювання знань і соціального досвіду. Це система навчальних і виховних форм діяльності, основним змістом яких є навчання. Вона інтегрує різні види навчальної діяльності, її зміст, організує взаємодію між учасниками навчального процесу, орієнтуючи їх на соціальні потреби суспільства, на його соціальне замовлення. Отже, освіта як соціальне явище не може не викликати до себе першочергової і цілеспрямованої уваги з боку соціологічної науки.

Соціологія освіти — галузь соціологічного знання, яка вивчає закономірності розвитку та функціонування освіти як соціального інституту та

його взаємодії із суспільством. Інститут освіти, як зазначається у колективній праці "Соціологія" [45, с.303] має відносну самостійність за своїми соціальними функціями, володіє спадкоємністю історичних систем освіти, здатністю активно впливати на функціонування й розвиток суспільства. Стан цієї системи визначається пануючим у цьому суспільстві способом виробництва та економічними відносинами, породженими ним, структурою соціальних зв'язків і відносин, а отже, і соціальною (насамперед соціально-класовою) структурою, особливостями політичних та ідеологічних відносин. Разом з тим соціальні функції освіти зумовлені загальнолюдськими потребами в соціальному відтворенні та передачі нагромаджених людських знань і навичок від покоління до покоління, тенденціями переходу нових поколінь до вищого рівня освіченості й культури.

У соціології освіти, яка вивчає освіту як соціальний інститут, виокремлюють два діалектично взаємопов'язаних *напрями дослідження* проблем освіти — *внутрішній* та *позаінституційний*. Перший розглядає соціальні аспекти діяльності працівників освіти, педагогічних та учнівських колективів, соціальну структуру й функціонування установ системи освіти, проблеми планування й управління, взаємин педагогів та учнів, закономірності соціалізації особистості в навчальному процесі, соціальне становище й суспільну роль учителів і викладачів, їхній професійний статус. Другий напрям досліджує соціальні аспекти взаємодії освіти та інших інститутів суспільства — виробництва, науки, культури, політики, зв'язок освітнього процесу з іншими соціальними процесами, вплив освіти на розвиток суспільних відносин, ефективність трудової та інших видів соціальної діяльності.

Вивчення ролі системи освіти як однієї з умов соціального прогресу в сучасному світі, каналу соціальної мобільності, що визначає прогресивні зміни в соціальній структурі суспільства, є одним з основних напрямів у соціології освіти.

Різні аспекти соціології освіти висвітлені у працях *М. Антонова* (освіта як чинник формування соціальної структури і соціальних переміщень, Вплив освіти на виробничу діяльність), *М. Титми* (роль системи освіти у професійному самовизначенні молоді, формування студентства та його соціального обличчя), *В. Турченко* (НТР і розвиток освіти), *В. Шубкіна* (освіта, життєві шляхи молоді, порівняльний аналіз орієнтації на освіту в різних країнах) та ін. Спробу систематизованого викладення цієї науки зроблено у працях *Ф. Філіппова* та *В. Нечаєва*, *В. Астахової*, *М. Лука-шевича*, *О. Скідіна*, *В. Солодкова*, *Г. Гавриленко*, *О. Якуби*.

1 237 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

Основи західної соціології освіти були закладені Е. Дюркгеймом і М. Вебером, які дослідили соціальні функції освіти, її зв'язок з економічними і політичними процесами, а також педагогічні соціальні процеси. Пізніше Т. Парсонс запропонував досліджувати освіту як інститут соціалізації в сучасному суспільстві, розглядати навчальні установи та їхні елементи як соціальні системи (системи ролей, норм та ін.). Широкі розробки цих проблем здійснюються у Польщі (Я. Щепанський, В. Адамський, К. Загурський), в Угорщині (Ж. Ферге). Велику дослідницьку роботу в галузі соціології освіти провели також французькі дослідники (А. Жерар, Р. Будон, Р. Жиро, Д. Зерто). Відомі в соціології фундаментальні положення теорії "постіндустріального суспільства" Д. Бєля поширюються і на освіту. Монографія А. Турена "Університет і суспільство у Сполучених Штатах" наводить певну аргументацію на користь зростання ролі освіти як чинника соціальних змін. Загалом структурний функціоналізм, що був популярний на Заході, розглядав будь-який процес, у тому числі й пов'язаний з функціонуванням школи, тільки у зв'язку з категорією "соціальна система".

Представники феноменологічної соціології, теоретичні витoki якої йдуть від С. Гуссерля, прямо пов'язують методологічні принципи своєї концепції із соціологією освіти. У сучасній соціології освіти нормалізуючі концепції, джерелами яких є погляди Е. Дюркгейма, стверджують рівність в освіті, що "диктується моральними принципами", але вона (рівність) принципово неможлива в сучасному суспільстві з його розподілом праці. Що ж до освіти, то Дюркгейм вимагав, щоб дії педагогів були плідними і сприяли надійності та стабільності в суспільстві.

Американські соціологи Д. Нельсон і Ф. Безаг інтерпретують систему освіти як таку, що зберігає і передає систему цінностей. Прихильники лівоекстремістських поглядів, які методологічно пов'язані здебільшого із соціально-філософськими поглядами Франкфуртської школи (Г. Маркузе, Д. Кон-Бендит, Р. Дучке), обстоювали теорію "культурної революції", що поширюється і на проблеми освіти (згадаймо "культурну революцію" в Китаї). На їхню думку, тільки студентська молодь через високий рівень своєї освіченості і культури, а також завдяки тому, що вона не "інтегрована" в капіталістичному суспільстві, є його "революційним авангардом", протистоїть консервативним силам і "пасивності" робітничого класу.

Слід також наголосити, що в західній соціології об'єктом дослідження була й радянська система освіти. Часто вона зазнавала нападів, наклепів, але також об'єктивно висвітлювала негативні риси радянської школи (наприклад, недемократичність, певну елітарність, адміністрування тощо).

Дослідники-марксистки на Заході розглядали сферу освіти як поле класової боротьби, де демократичні сили, очолювані робітничим класом, повинні протистояти пануванню монополістичного капіталу.

Виходячи з наведеного короткого історичного огляду слід констатувати, що межі цієї галузі соціології не визначені достатньо чітко, її структура, зміст значною мірою дискусійні, але загалом соціологія освіти виборола право на існування.

Об'єктивною умовою існування і розвитку соціології освіти як самостійної наукової дисципліни є відносна самостійність системи освіти як *соціального інституту*. Такий соціальний інститут детермінується об'єктивною потребою людства у відтворенні та передачі наступним поколінням нагромаджених знань і соціального досвіду. Він характеризується відносною самостійністю, стабільністю та спадкоємністю. І справа тут не в консерватизмі системи освіти, а в тому, що цей соціальний інститут має власні закономірності функціонування та розвитку і є відносно незалежним від соціальних зрушень. Ця автономність призводить до суперечностей між самою системою освіти і потребами суспільства.

Більше того, в системі освіти, коли вона не встигає за нагальними потребами виробництва і суспільства загалом, виникає криза. Задовольняючи потреби суспільства, освіта як соціальний інститут виконує, так би мовити, нагальну *поточну соціальну функцію*. Окрім цього, готуючи молодих людей до майбутнього (а період активної трудової діяльності людини становить 40—50 років), освіта виконує ще й *перспективну соціальну функцію*.

Таким чином, *об'єкт* соціології освіти достатньо очевидний. Це сфера освіти, те соціальне середовище, яке утворюють люди, залучені до передачі знань, у якому відбувається процес навчання у формі різноманітних навчальних занять, у ситуаціях, що складаються у ході таких занять, з певною системою взаємин людей, з їх інституціональною та неінституціональною організацією.

Що стосується *предмета* соціології освіти, тобто тієї суттєвої риси, що являє собою основу дослідження, вказує на її специфічність, особливість, то можна навести кілька визначень. Кожне з них має свої нюанси, аспекти, наукові особливості, що може призвести до певних дискусій, але, на наш погляд, вони не мають принципового характеру. Найзагальніший вигляд має коротко сформульоване визначення соціології освіти, що наведено у Філософській енциклопедії: "Соціологія освіти — галузь соціології, що вивчає освіту як соціальний інститут, як форму і спосіб суспільного життя" [21, с.350].

Частина III. Соціологічні теорії середнього рівня

Інші визначення збігаються з наведеним. Зокрема, Ф. Філіппов концентрує предметний зміст соціології освіти навколо проблеми взаємодії освіти і соціальної структури суспільства [52]. В. Нечаєв наголошує на зв'язку соціології освіти з особливим проявом соціального — соціокультурним [26]. Він вводить до предмета соціології освіти таке:

- стан і динаміку соціокультурних процесів у сфері освіти;
 - » закони, принципи, механізми, технологію навчання соціокультурної діяльності;
- взаємодію сфери освіти з іншими сферами суспільного життя, процеси, що утворюються в такій взаємодії, вплив освіти на цілісний, гармонійний розвиток соціального суб'єкта, на його готовність включитися до цієї діяльності, що становить його цілісне суспільне буття.

Українські соціологи М. Лукашевич та В. Солодков вважають, що предметом соціології освіти є соціально-освітні відносини, в які соціальні суб'єкти вступають у процесі навчання. Таке визначення узагальнює існуючі погляди, спираючись на методика визначення предметної сфери соціології загалом [19, с.9-10].

Саме з визначення предмета соціології освіти випливає її особливість, специфіка. Це відрізняє її від суміжних дисциплін. У педагогіці, наприклад, предметом є педагогічний процес, тобто явище, що висвітлює такі проблеми: як саме забезпечується ефективність дій педагога, як сприймаються і наскільки продуктивні його дії, засоби залучення до навчання. Завдання психології освіти пов'язані з розкриттям фізіологічних і соціально-психологічних механізмів навчальної діяльності, з виявленням можливостей людини в засвоєнні та реалізації навчального матеріалу.

Слід наголосити і на зв'язку із суміжними дисциплінами. Психологи постійно звертаються до соціологів, які, у свою чергу, використовують результати психологічних досліджень. Суттєвими є зв'язки соціології і філософії освіти. Гносеологічні та світоглядні проблеми освіти давно вже турбують філософів. Об'єктом дослідження багатьох гуманітарних наук є проблеми ціннісних орієнтацій в освіті, ідеалу, засобів, механізмів їх реалізації. Останнім часом дедалі більше заявляє про себе інформатика, що вивчає основи оволодіння мовними системами, без чого неможливий соціокультурний чинник освіти. Усі науки, будь-яка галузь людської діяльності пов'язані з освітою, її проблемами.

Основні *методи соціологічних досліджень* у галузі освіти випливають із загальної методики конкретно-соціологічних досліджень. Кожна галузева соціологія у повному обсязі використовує всі методи соціологічної науки. Щоб досягти об'єктивного відображення освітянського життя

треба залучити до дослідження всі методи, засоби, критерії, необхідні для правдивого висвітлення проблеми. Той, хто досліджує — соціолог, педагог, журналіст, управлінець, — повинен застосовувати однакові критерії для вивчення соціальної проблеми освіти в різних соціальних групах. Дослідник має враховувати специфіку тієї чи іншої групи учнів. Звичайно, методи дослідження серед студентів чи аспірантів мають відрізнятися від роботи серед учнів початкової школи чи професійно-технічного училища.

Модифікація загальних методів соціологічних досліджень у соціології освіти характеризується тим, що вони (методи досліджень, опитувань, анкетування) здебільшого проводяться серед "організованих респондентів" у навчальному колективі (студентській групі, класі, на курсі). Ігнорування вікових та психологічних особливостей може призвести до значних перекозів інформації, певних прорахунків. Підкреслюючи специфіку об'єкта дослідження в соціології освіти, її предмета, слід наголосити на всебічному залученні загальних методів.

З іншого боку, методи, що використовуються в соціології освіти, показники, індикатори, шкали широко застосовують і в інших галузях соціології. Показники рівня освіти, тобто освітянський індикатор, застосовуються в дослідженнях соціальної структури суспільства. Між іншим, у популярній на Заході концепції соціальної стратифікації рівень освіти відіграє одну з головних ролей серед критеріїв соціального статусу людини. Саме ці освітянські показники в соціальній структурі є відображенням того об'єктивного зв'язку, що існує між системою освіти як соціальним інститутом і суспільством як соціальною структурою. Методи соціології освіти не є ізольованими від методів інших галузей соціології, від будь-яких інших проблем людського буття.

У соціологічних дослідженнях освіти використовується *соціометричний аналіз* здебільшого як попередній засіб добору еталонних груп учнів, студентів. Визначають такі групи за критеріями внутрішньої згуртованості, спільністю ціннісних орієнтацій, ідеалів тощо. Слід зауважити, що дані соціометричного аналізу доповнюють і показники, ознаки соціолого-статистичного характеру: соціальний і демографічний склад, рівень успішності, становище в освітянській адміністративній і громадській ієрархії тощо.

Особливе значення в соціології освіти має *метод порівнянності даних*. Тут можуть бути різні зіставлення: порівнюються дані, отримані в одному дослідженні, в різних дослідженнях, за однією тематикою або вивчаються близькі проблеми. Складніше, коли порівнюються факти різного історичного часу, відмінні за соціальними та економічними умовами, психологічним станом респондентів, дані з різних регіонів. Загальнонаукові принципи історизму та об'єктивності набувають величезного значення. Саме при використанні методу порівнянності застосовується математика, яка

1 244 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

забезпечує кількісну інтерпретацію змін, що відбуваються.

Джерелом соціологічних досліджень в освіті можуть бути дані державної статистики, перепису населення, результати опитування різних груп населення (учнів, учителів, студентів, батьків). Різноманітну інформацію дає первинна документація: в школах — класні журнали, книги обліку учнів, у вузах — журнали, книги обліку деканатів, картки відділу кадрів. Аналіз шкільної документації має певні переваги, оскільки при опитуванні дітей можна припуститися помилок, наприклад, щодо соціального походження, роботи батьків, їхніх посад, що має певний зв'язок з освітою.

Отже, основне завдання соціології освіти полягає в тому, щоб своєчасно виявити (на відповідному рівні) нагальні потреби або проблеми освітянського життя суспільства, які тільки зароджуються, і науково обґрунтувати рекомендації щодо їх вирішення. Ця поточно-прогностична функція соціології освіти тісно пов'язана з соціальним врядуванням, плануванням, прогнозуванням. Тут постає не стільки теоретичний інтерес, скільки потреба в обґрунтованих практичних рекомендаціях. Серед завдань соціології освіти, на наш погляд, можуть бути й такі:

- вивчення соціальних функцій освіти (загальної, вищої, професійної) в умовах становлення освіти як національної і, зокрема, в умовах українського духовного відродження;

- те саме, але в умовах розвитку ринкових відносин;
- те саме, тільки в умовах розвитку української державності, демократії.

Реалізація завдань соціології освіти, як показує аналіз, здійснюється через її функції.

Теоретико-пізнавальна функція соціології освіти вивчає глибинні, суттєві риси освітянського життя, саму систему освіти як соціального інституту, її тенденції та закономірності.

Методологічна функція пов'язана з розробкою засобів пізнання суспільних процесів, які стосуються освіти.

Прогностична функція спрямована на передбачення наслідків відповідних освітніх концепцій, рішень, ідей, теорій, задумів.

Прикладна функція пов'язана з практикою освіти, використанням досягнень педагогіки, психології в освітянському житті суспільства, з розробкою критеріїв соціальної ефективності діяльності школи, технікумів, вузів, ліцеїв, академій тощо.

Гуманістична функція досліджує процеси гуманізації освіти, виділяє як пріоритетні ті напрями соціологічних досліджень, що пов'язані з гуманітарними проблемами освіти.

Інноваційна функція зобов'язує соціологію освіти крокувати попереду

практики, постійно випереджати її, збагачувати новаціями, науковими ідеями. Інновації можуть бути радикальними (коли висувається якась "на-віжена" ідея), удосконалюючими (удосконалення того, що вже мало місце в практиці), комбінаторними (з кількох положень висувається нове) або ж сукупними.

Світоглядна функція відображає формування освітянської свідомості, поведінки особистості, її позиції, оцінки щодо певних освітніх концепцій.

Виходячи з предметної специфіки соціології освіти на часі є виділення як інтегруючої *соціалізаційної* функції, пов'язаної з соціологічним забезпеченням і супроводом процесу соціалізації.

13.2. Освіта як інститут соціалізації та самореалізації людини

З одного боку, освіта як *соціальний інститут* є сукупністю певних установ, осіб, які забезпечені спеціальними матеріальними засобами і здійснюють конкретні соціальні функції, з іншого боку, освіта — це набір, система ідей, правил, положень, стандартів, норм діяльності, поведінки людей у ситуаціях освітянського життя.

Освіта як соціальний інститут має історичний характер. Це відносно стійка форма соціальної практики, за допомогою якої функціонує суспільне життя, забезпечуються необхідні соціальні зв'язки та відносини, що характеризують суспільство.

Специфіка освіти визначається типом суспільства, в якому вона функціонує, політичним, державним ладом, соціально-класовими, економічними відносинами. Разом з тим слід зауважити й наступність освіти в її історичному розвитку. Саме цей момент важливо враховувати в наш час, у період утворення нової української національної школи — школи ХХІ століття.

Маючи певну мету діяльності і виконуючи свої функції, освіта задовольняє відповідні соціальні потреби та інтереси. Унаслідок цього стабілізуються соціальні відносини і узгоджується різноманітна діяльність членів суспільства. Функціонування освіти, виконання людьми в межах Цього соціального інституту певних ролей зумовлюється соціальними нормами її внутрішньої структури. Саме ці норми визначають обов'язковий

порядок, встановлюють міру, стандарт поведінки людей, спрямовуючи соціальну діяльність. У зв'язку з цим слід зауважити, що освіта інтегрована в систему соціальних інститутів. Тільки така об'єднана система може забезпечити й гарантувати функціонування суспільства. Без соціальних інститутів взагалі не існує суспільства, людства як колективного утворення.

Освіта відрізняється від інших соціальних інститутів своєю

спрямованістю, змістом діяльності, тобто функціями, про які вже йшлося вище. Як зазначалося, система освіти як соціальний інститут, предмет соціологічної освітянської науки виконує дві функції: *поточну і перспективну*. Але це, так би мовити, характеристики зовнішнього плану. Суттю ж, внутрішньою основою, найважливішою ознакою освіти є її *здатність впливати на розвиток людини, готувати особистість до активної соціальної діяльності*. Інші функції освіти (механізм передавання від покоління до покоління соціального досвіду, знань, результатів культурно-історичного розвитку суспільства, культуротвірна, соціокультурна діяльність) підпорядковані основній освітній проблемі — *соціалізації індивіда*.

Якщо деталізувати завдання, напрями діяльності системи освіти як соціального інституту, можна виділити три її найважливіші функції. *Перша* з них — загальне й професійне навчання молоді, здійснення підготовки спеціалістів, тобто один з механізмів розвитку продуктивних сил суспільства. *Друга* — відтворення і розвиток соціальної структури суспільства. Завдяки системі освіти відбувається перехід людей з одних соціальних спільнот в інші. Освіта в цьому аспекті є своєрідним "соціальним містком", тобто виступає важливим каналом соціальної мобільності. На таку функцію звертає увагу й П. Сорокін. Так, він називає інститути освіти і виховання засобами вертикальної соціальної циркуляції, а шкільну систему соціальним ліфтом, що рухається у різних напрямках серед різних верств населення залежно від типу суспільства [21, с.335].

Третя соціальна функція системи освіти— могутній вплив на соціалізацію індивідів, на духовне життя суспільства в цілому. Тим самим освіта посідає певне місце в системі культурних цінностей людини. Вона великою мірою визначає "якість людського матеріалу" в суспільстві. Загалом система освіти виконує надзвичайно важливу функцію передачі культури суспільства від одного покоління до наступного. Більше того, школа допомагає молодим людям набути навичок, потрібних для життя в суспільстві, і, як зауважують американські соціологи, вчить дітей різноманітних соціальних ролей, що їх покликані грати в цьому суспільстві дорослі.

Наголошує на активній і вирішальній ролі освіти в розвитку людини і ф.

Філіппов. Окрім того, він ґрунтовно викладає соціальні функції освіти, їх взаємодію з працею, соціальною структурою, політичним устроєм суспільства, його духовним життям [52].

>- В. Нечаев детально описує навчання як вид соціокультурної діяльності,

Розділ 13. Соціологія освіти

.247

відзначає перспективну, світоглядну, виховну функції освіти, показує, як формуються соціальні орієнтації учнів та розвиваються їхні здібності [26].

Разом з тим школа є певним тестувальним, селекціонуючим і розподільчим засобом, оскільки вона покликана з'ясувати, як учень засвоїв матеріал, визначити талановитих і здібних, усунути тих, у кого відсутні очікувані інтелектуальні та моральні якості. Нарешті, перекриваючи шляхи для просування "неугодних", школа має висунути здібних учнів на ті соціальні позиції, що відповідають їхнім характерам, хисту.

Для висвітлення соціальної суті освіти як засобу розвитку людини окрім опису її функцій можна піти й шляхом розкриття змісту структурних елементів освітньої системи. Таке пропонують деякі навчальні програми курсу "Соціологія", наприклад, дослідження Ф. Філіппова [22, 52]. Проблеми освіти він розподіляє на проблеми загальної школи, вищої, професійної, педагогічних кадрів, співвідношення освіти і технічного прогресу тощо. В. Нечаєв теж не відступає від розгляду структури освіти, але основним, фундаментальним серед багатьох елементів освіти він вважає саме процес навчання, який інтерпретує в різних відносинах. У Законі "Про освіту" виділено такі елементи освіти:

- *дошкільна освіта і виховання* — здійснюються разом із сім'єю і мають на меті забезпечення фізичного, психічного здоров'я дітей, їхній повноцінний розвиток, набуття життєвого досвіду, вироблення вмінь, навичок, потрібних для навчання у школі;
- *загальна середня освіта* — забезпечує всебічний розвиток дитини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, професійне самовизначення, формування загальнолюдської моралі, засвоєння визначеного суспільними, національно-культурними потребами обсягу знань про природу, людину і суспільство, екологічне виховання, фізичне вдосконалення;
- *позашкільна освіта і виховання* — забезпечує творчу самоорганізацію дитини в системі позашкільних освітньо-виховних закладів, орієнтується на динамізм розвитку потреб дітей та їхніх батьків у освітньо-виховних послугах;
- *професійно-технічна освіта* — забезпечує здобуття громадянами робітничої професії відповідно до покликання, інтересів, здібностей, підвищення їхньої виробничої кваліфікації, перепідготовку;
- *вища освіта* — забезпечує фундаментальну наукову та загально-культурну, практичну підготовку, одержання громадянами спеціальності відповідно до покликання, інтересів, здібностей, підвищення їхньої кваліфікації, вдосконалення професійної підготовки, перепідготовку наукових і науково-педагогічних кадрів;
- *післядипломна підготовка* — забезпечує систематичне поновлення набутих у вузі знань, перепідготовку людей з вищою освітою з метою опанування нових спеціальностей та професій;

1 248 Частина III. Соціологічні теорії середнього рівня

- *аспірантура* і *докторантура* — забезпечують наукову та педагогічну підготовку кандидатів і докторів наук;
- *самоосвіта* — система набуття і підвищення рівня знань шляхом самостійного опанування знань та вмій, одержання професії і спеціальності. Самоосвіта набуває легітимності шляхом перевірки та оцінки знань за системою екстернату.

Багатогранність процесу розвитку людини описується в науковій літературі багатьма категоріями: *формування, виховання, адаптація, соціалізація, самовиховання*. Кожна з них акцентує увагу на тому чи іншому аспекті цього процесу, виконує певну пояснювальну функцію, що в цілому дає уявлення про його природу, суть, соціальні суперечності, спрямування. Різноманітність механізмів соціального розвитку особи і конкретно входження індивіда до "соціуму" через систему освіти, залучення його до знань, людського досвіду, культури найповніше, на наш погляд, охоплює поняття "соціалізація". *Соціалізація* — двосторонній процес взаємодії людини й суспільства. Його основним змістом є освіта, навчання, "пере-дача-засвоєння" знань, соціально-історичного досвіду, культури, норм і зразків поведінки, людського способу буття.

У процесі навчання людина засвоює соціальний досвід у формі знань, розвиває свої задатки та здібності, формує інтереси й нахили. Тут закладаються основи світосприйняття молодшої людини, розвиваються її здібності, навички суспільної діяльності. Через освіту здійснюється передача інформації про нагромаджені людством цінності матеріальної і духовної культури, забезпечується наступність у розвитку суспільного виробництва. Знання є провідною формою діяльності суб'єкта, його соціалізації. Вони стимулюють розвиток пізнавальних здібностей особистості, закладають основи допитливості, прагнення знань, пізнавальних потреб. Усе це зумовлює формування спрямованості індивіда на активну соціальну діяльність, ініціативу й творчість.

У 80-ті роки ХХ ст. у зв'язку з розвитком виробничих сил, технічним прогресом, вимогами раціональної організації виробництва у світі зростає увага до соціальних проблем навчання кадрів, становища молодих спеціалістів, учорашніх студентів в умовах ринкових відносин; висунуто ідею „єдиної трудової школи, основним змістом якої є формування працівника нового типу, що інтегрує функції фізичної і розумової праці, виконавську та розпорядницьку діяльність. За такої ситуації освітня функція соціалізації особи набуває ефективності. Усе підростаюче покоління залучене до суспільного виробництва, всі учні опановують конкретну робітничу спеціальність з перших років шкільного навчання.

У сучасних умовах найбільшого прогресу досягають країни з розвинутою системою освіти, підготовки та перепідготовки кадрів. Саме країна, що вчиться, досягає значного зростання продуктивності праці, добробуту людей, саме

народ, який вчиться, готує плацдарм для майбутнього розквіту національної економіки, науки і техніки. Економія на темпах зростання освіти призводить до падіння рівня продуктивності праці.

Спеціалісти дедалі частіше звертаються до проблем *безперервної освіти*, центральною соціальною ідеєю якої є розвиток людини. Сама назва "безперервна" вносить плутанину в тлумачення безперервності. Якщо розуміти її буквально, тобто як процес, що не має перерв, розривів, то освіта інтерпретується як процес поетапний, тобто освіта "через усе життя". Саме за такої інтерпретації починає діяти в нашій країні багатоступінчаста форма навчання, яка, з урахуванням Закону України "Про освіту", передбачає підготовку фахівців усіх рівнів (молодший спеціаліст, бакалавр широкого профілю, спеціаліст з вузькою спеціалізацією, магістр).

Але як філософський термін "безперервність" означає цілісність, і в нашому тлумаченні — це цілісний розвиток людини, освіта "на все життя". Така система розширює можливості виробничої і соціальної адаптації індивіда в динаміці суспільства, забезпечує всебічне охоплення населення, відкриває можливості кожному пройти своєю індивідуальною освітньою стежкою.

Система безперервної освіти є комплексною проблемою. Її досліджують різні науки, і всі вони підпорядковані загальній ідеї — пошуку шляхів всебічного розвитку особистості в цій системі. Фундаментальною психологічною, наприклад, проблемою є з'ясування особливостей самого Процесу навчання людини в різні періоди життя, його мотивації, розвиток пізнавальних інтересів і потреб. Серед педагогічних проблем — визначення цілей, змісту, форм та методів безперервної освіти. Соціологічні Дослідження спрямовані на взаємовідносини виробничої і навчальної Діяльності людини на всіх етапах життєвого шляху. Важливою управлінською проблемою стає аналіз наукових основ демократизації керівництва системою безперервної освіти.

Характерною рисою соціології освіти в сучасній Україні є ідея *національної школи*. Ця оригінальна концепція зумовлена історією України, тією реальністю, яка нині набуває чітких рис і характеризується творенням незалежної, суверенної, соборної України, що впливає з обставин української національної духовності. Нова система освіти в Україні має будуватися на інтегруванні процесу навчання і виховання сім'ї, дошкільних і позашкільних закладів, шкіл усіх типів, вузів, наукових установ. В основі національної школи лежать загальнолюдські цінності, принципи гуманізму й демократизму, творчості та свободи, професіоналізм.

Моделювання нової системи освіти має багато проблем, але звернімо увагу на кілька кардинальних, основних. Насамперед слід наголосити, що гарантом, головним фактором національної школи має бути національна *державна*,

1 250 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

основним пріоритетом повинен стати закон, справедливий до особи будь-якої національності.

Другою передумовою, фундаментом національної школи є сім'я. У колишньому радянському суспільстві, при зовні начебто щирому піклуванні держави про сім'ю, жінку-матір, дітей відбулося нівелювання цього важливого підґрунтя розвитку особистості. Усуспільнення побуту (мається на увазі утворення широкої дитсадкової системи), надто яскрава афішизація дошкільних дитячих закладів і звільнення жінки-матері, жінки-господини від сімейних обов'язків для суспільного господарства, для громадської діяльності призвело фактично до відторгнення сім'ї від впливу на виховання і розвиток дитини. Роль сім'ї як головного механізму соціалізації було зведено нанівець.

Стрижнем національної освітянської моделі має стати школа рідної мови як обов'язковий чинник на всіх рівнях освіти. Перш за все це має бути українська школа, оскільки у країні функціонує Закон "Про мови", яким українську мову проголошено державною.

Ідея школи рідної мови не означає повної українізації. Школа рідної мови має будуватися за принципом створення рівних умов освіти для представників усіх націй. Тут вже набирає сили національно-структурний метод моделювання нової школи — кількість національних шкіл має відповідати національно-етнічному складові населення. Саме ця відповідність має стати головним критерієм, що сприятиме національно-соціальної стабільності в суспільстві. Не бюрократи чи чиновники, не громадська думка педагогів або учнів, а саме національно-структурна відповідність має бути детермінантою нової школи. Звідси випливає, що в Україні повинні бути різні національні школи, і цілком можливе збереження в українських середніх школах паралельних російських, єврейських,

білоруських, молдавських, румунських, польських, болгарських, угорських, татарських, грецьких класів. Що стосується профтехучилищ, техні-
ів, вищих навчальних закладів, то вони мають бути українськими, але може існувати окремо й російський університет, російський, єврейський, польський чи болгарський педагогічні інститути.

Принцип рівності і соціальної справедливості має бути найважливішим і при вирішенні інших соціальних проблем нової школи. Не чиновник, не якась більшість опитаних мають вирішувати, наприклад, питання про оплату навчання, що постало останнім часом. Дехто з соціологів намагається вивчити громадську думку, врахувати оцінку викладачів та студентів цієї проблеми. У Міністерстві освіти і науки України теж формується певний погляд на вирішення цього завдання. Але щоб справедливість запанувала, треба виходити з того, що освіта як засіб розвитку людини має бути доступною для всіх верств населення. Причому не тільки за оплатою, а й за формою навчання, як-от стаціонар, вечірня або заочна. Скасувати якусь форму навчання означає перекрити шляхи до культури значній кількості молоді, яка за певних обставин може обрати іншу,

наприклад, вечірню або заочну (на думку більшості викладачів, менш ефективну) форму навчання.

Проблема *гуманізації* випливає з потреби духовного відродження, розвитку інтелектуального потенціалу народів України. Практика освітянського будівництва не обмежується гуманітаризацією навчального процесу. Ідея гуманізації інтерпретується як суттєвий аспект самого навчально-виховного процесу, особливо це стосується інженерно-технічної освіти. У Концептуальних засадах гуманітарної освіти в Україні (1996 р.) передбачено: урахування в змісті й обсязі державної освіти базових дисциплін та спецкурсів соціально-гуманітарного циклу для кожного рівня спеціалістів; подолання технократичних тенденцій у викладанні інженерно-технічних наук, вузькотехнічного мислення; органічний зв'язок викладання інженерно-технічних курсів з національною культурою, історією, традиціями народів України; науковий, світський характер вивчення соціально-гуманітарних дисциплін, незалежність викладання від політичних Партиї, інших громадських і релігійних організацій; демократизацію системи викладання соціально-гуманітарних наук, свободу вибору студентами форм занять та навчальних курсів тощо.

Соціологія ж має говорити переважно про гуманізацію освіти як соціального інституту, суспільного утворення, суспільного буття. Слід наголосити на реалізації стрижневого положення щодо справжньої свободи людини, що зафіксовано в Законі України "Про освіту". Метою освіти в ньому визначено всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу. Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної самосвідомості, взаємоповаги між націями і народами.

Що ж до практичної реалізації реформування системи освіти на гуманітарних засадах, то, за даними соціологічних досліджень [62, с 147], цей процес відбувається нелегко. Іноді спостерігається вузьке, спрощене розуміння його сутності. В окремих вузах обмежуються розширенням того чи іншого виду гуманітарного знання.

Зрозуміло, що справа тут не тільки в обсязі та наборі навчальних дисциплін гуманітарного циклу. Головне у визначенні змісту й значенні всього навчання і виховання, щоб вони давали особистості змогу оволодіти системою якостей і вмінь для виконання соціальної ролі носія культури, духовності, творчо налаштованого, активного суб'єкта соціальних відносин. При цьому важливе не стільки залучення до знань про людину, її психологію, людські взаємовідносини, моральні принципи і норми, скільки вироблення умінь та навичок гуманної взаємодії.

Отже, в соціології освіти вирізняються такі суттєві *тенденції* розвитку нової

1 252 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

освітнянської системи як засобу розвитку людини:

- оскільки сьогодні відбувається перегляд оцінок місця й ролі людини у світі і суспільство усвідомлює, що людське життя — найвища цінність, система освіти має стати адаптованою до освітніх, соціокультурних і духовних потреб особи;
- необхідність комплексного забезпечення всіх ділянок системи безперервної освіти з урахуванням розмаїття здібностей, талантів, потреб кожної людини, суспільних потреб і вимог у зв'язку з прискоренням темпів науково-технічного і суспільно-економічного прогресу;
- значне збільшення варіантів освітніх закладів, установ, систем (національна школа, навчальні заклади стаціонарного, заочного, міського, сільського, спеціального типів), що відображають специфічні, національні, регіональні та інші інтереси населення, увага до неформальної освіти і самоосвіти;
- принципово нові відносини між освітою і суспільною діяльністю, оперативне й ефективне задоволення потреб українського суспільства;
- демократизація суспільного життя, побудова української державності, що впливає на механізм функціонування системи освіти, управління нею, на забезпечення свобод і прав людини;
- подолання міжнародної ізоляції, входження у європейський та світовий освітянський простір;
- зростання ролі та значення загальнолюдських цінностей як критеріїв результативності освітянської діяльності;
- дедалі більша потреба підвищення престижу педагогічної праці, її якості й моральності.

Ці тенденції відображають складний і важкий шлях реформування системи освіти в Україні відповідно до рівня розвитку національної і світової культури, вимог демократичних перетворень в українському суспільстві. Соціологія освіти покликана забезпечити науковий супровід, соціологічний моніторинг процесу реформування, забезпечити інститути соціального управління освітою вивірною науковою інформацією про стан, тенденції і проблеми в освітянському середовищі.

Завершуючи розгляд теми, зазначимо, що соціологія освіти — це галузь соціологічного знання, яка вивчає закономірності розвитку і функціонування освіти як соціального інституту та його взаємодії з суспільством.

Об'єктом дослідження соціології освіти є сфера освіти у сукупності індивідів, груп людей, спільнот, організацій та інститутів, залучених до соціальних відносин задля участі в процесі навчання.

Предметом соціології освіти є широке коло соціально-освітніх відносин, в які вступають соціальні суб'єкти у процесі навчання.

Розділ 13. Соціологія освіти

.253

Соціологія освіти виконує в суспільстві певні соціальні функції — теоретико-пізнавальну, методологічну, прогностичну, гуманістичну, прикладну, світоглядну та інноваційну. У своїй сукупності і взаємодії вони визначають місце й роль цієї галузевої соціології в суспільстві.

Освіта розглядається соціологією як соціальний інститут, який реалізує функції: розвитку продуктивних сил суспільства (професійне навчання, підготовка і перепідготовка спеціалістів); відтворення і розвитку соціальної структури суспільства; соціалізації індивідів, впливу на духовне життя суспільства.

Пріоритетним напрямом досліджень у сфері освіти є соціологічний вимір стану, тенденцій і проблем реформування освіти в Україні, приведення її у відповідність до вимог національної і світової культури, демократичними перетвореннями в українському суспільстві.

? Питання для самоконтролю

1. У чому сутність соціології освіти та який її взаємозв'язок з іншими галузями соціологічного знання?
2. Якими є об'єкт, предмет соціології освіти та її методи дослідження?
3. Розкрийте історію виникнення та розвитку соціології освіти.
4. У чому сутність освіти як соціального інституту, його структура та функції?
5. Які місце і роль соціології освіти у процесі реформування освіти в Україні?

Список рекомендованої літератури

1. *Астахова В. И.* Высшая школа Украины. — Х., 1991.
2. *Курс лекций по социологии образования: Учеб. пособие / Под общ. ред. В. И. Астаховой.* — Х.: Изд-во НУА, 2003.
3. *Лукашевич Н. П., Солодков В. Т.* Социология образования: Конспект лекций. — К.: МАУП, 1997.
4. *Народное образование в условиях перестройки: Социологические очерки.* — М.: Просвещение, 1990.
5. *Нечаев В. Я.* Социология образования. — М.: Изд-во МГУ, 1992.
6. *Филитов Ф. Р.* Социология образования. — М.: Наука, 1980.

Розділ 14. СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

Логіка викладу та засвоєння

матеріалу:

- соціологія релігії як наука: об'єкт, предмет і методи дослідження;
- виникнення і розвиток соціології релігії;
- релігія як соціальний феномен: структура, функції, класифікація.

14.1. Соціологія

релігії як наука: об'єкт, предмет і методи дослідження

Соціологія релігії— це галузь соціологічного знання, що вивчає релігію як соціальний феномен у різноманітних його аспектах. За об'єктом дослідження, яким є власне релігія, ця галузева соціологічна теорія входить до структури релігієзнавства разом з філософією релігії, психологією релігії, історією релігії. Маючи спільний об'єкт дослідження, кожна з цих наук вирізняється специфікою свого предмета, своїм спектром предметного поля дослідження.

Предметне поле соціології релігії продовжує формуватись і представлене в науковій літературі різними підходами та позиціями дослідників. Так, Д. Угринович предметом вивчення соціології релігії вважає соціальні умови, що викликали до життя релігію, а також місце і роль релігії у функціонуванні та розвитку тієї чи іншої соціальної системи [51, с. 15]. Зазначимо, що, охоплюючи основні елементи змісту предмета цієї науки, таке визначення залишає поза рамками предмета соціальні закономірності розвитку та функціонування релігії, її соціальну структуру та взаємодію структурних елементів у контексті функціонування та розвитку суспільства як соціальної системи.

Недостатньо повними, на наш погляд, виглядають визначення, що обмежують предмет вивчення соціології релігії релігійністю або релігією та релігійністю [50, с.6; 9, с.368]. Хоча поняття "релігійність" має досить широкий зміст, характеризуючи свідомість та поведінку людей, які вірять

у надприродне та поклоняються йому, орієнтація лише на нього звужує предмет дослідження.

Повніше та глибше розкриває зміст і предмет дисципліни "Соціологія релігії" І. Яблоков [61, с.28]. До предмета він відносить соціальну детермінованість релігії, соціальні закономірності її виникнення, розвитку та функціонування, соціальну структуру і взаємодію її елементів, місце та роль у соціальній системі, а також вплив релігії на інші елементи соціальної системи і специфіку зворотного впливу системи на релігію.

Наведене визначення достатньо точно виокремлює предмет соціології релігії, його структуру та зміст, що підтверджується, зокрема, порівнянням його з пізнішими визначеннями як у вітчизняних, так і в зарубіжних наукових виданнях із соціології [60, с.748-749]. З нього випливає таке: соціологія релігії — це спеціальна соціологічна теорія, що вивчає генезис, соціальні функції, місце і роль релігії в суспільстві, її структуру. Релігія розглядається як соціальна підсистема в загальному соціальному контексті, досліджуються взаємозв'язки релігійних груп, спільностей, інститутів з іншими суспільними групами та інститутами. Предметом соціології релігії є також проблеми секуляризації і релігійності. Соціологічний аналіз релігії припускає з'ясування її соціальних, гносеологічних, психологічних коренів.

Соціолог А. Лимаренко, акцентуючи увагу на зв'язках релігії та культури, стверджує, що соціологія вивчає релігію як елемент соціальної системи [21, с.390]. Предметом дослідження є відносини релігії та її *соціальних функцій*, закономірності впливу суспільних відносин на релігію, її зворотний вплив на громадське життя, зв'язки між релігією та іншими елементами культури. Предметом *соціологічного аналізу* є *соціальна структура* релігії, зв'язки і відносини між окремими елементами релігії як цілісної системи, релігійна свідомість як чинник регуляції соціальної поведінки, окремі релігійні інститути, організації, спільноти (наприклад, сектантська громада і т. ін.). Досліджуючи різні релігійні системи, соціологія прагне виявити загальні істотні властивості, що відрізняють релігію від моралі, мистецтва, інших форм суспільної свідомості.

Американський соціолог Н. Смелзер закликає дослідників, які вивчають соціологічні аспекти релігії, ставитися до неї як до соціального явища, відкинувши на якийсь час особисті релігійні вірування. Його наставлення "соціологу, що вивчає релігію" носять "предметний" характер. Соціолог, за Н. Смелзером, "повинен ставитися до релігії як до соціального явища. Він намагається зрозуміти, як організовані всі релігійні групи (а не тільки та, до якої належить він сам). Його цікавлять норми і цінності релігійних груп, роль релігії в житті окремих віруючих і суспільства загалом. Він задається питанням,

1 256 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

чому існують релігії, завдяки чому вони зберігаються з часом. Нарешті, йому важливо з'ясувати, яким чином належність до релігійних груп впливає на інші аспекти життя людей: їхні життєві позиції, сімейне життя і т. ін." [36, с.461].

Як бачимо, основну увагу соціологія релігії зосереджує на соціальному "вимірі" релігії, її впливі на соціальну поведінку. Певний інтерес становить позиція В. Лубовського, який підкреслює, що соціолог має справу з релігією як соціальним феноменом, а тому релігійну поведінку варто розглядати в контексті існуючих соціальних регуляторів, норм, вірувань, очікувань і вподобань людей [18, с.569].

Відносно визначення предмета дослідження існує досить широкий спектр поглядів — від якнайвужчих до якнайширших. Зближуючою їх позицією може слугувати, на нашу думку, визначення предмета релігії виходячи з предмета соціології загалом. Якщо погодитися з тим, що предметом соціології є соціальні відносини, то цілком логічним буде розуміти під предметом спеціальної соціологічної теорії — соціології релігії — специфічний вид соціальних відносин, пов'язаних з релігією як соціальним феноменом.

Отже, *предметом соціології релігії* є соціально-релігійні взаємовідносини, що виникають між людьми з приводу їхнього місця і ролі в соціальній підсистемі "релігія", структури і функції цих відносин, взаємодії з іншими соціальними відносинами. Подібна взаємодія відбивається у взаємозв'язках соціології релігії з іншими спеціальними соціологічними теоріями: соціологією особистості, соціологією культури, соціологією виховання, соціологією освіти, соціологією організацій, соціологією громадської думки, соціологією родини.

Як і будь-яка інша соціологічна дисципліна, соціологія релігії використовує в дослідженні цього соціального феномена сукупність соціологічних методів дослідження, що мають деякі особливості. Соціолог використовує для аналізу релігії *методи*, вироблені і застосовувані соціологією в дослідженні соціальних явищ узагалі: опитування і статистичний аналіз; спостереження та експеримент; порівняльний аналіз; аналіз письмових джерел, історичних документів.

Одним з найважливіших є метод *опитування*, що проводиться або у вигляді стандартизованого інтерв'ю, коли питання задає інтерв'юер, або У формі письмового заповнення анкети респондентом. Респондентам задають питання про їхню релігійну належність, про те, як часто вони відвідують церкву, моляться, якою мірою знають віровчення, як ставляться до окремих його моментів, наприклад, чи вірять у життя після смерті, в існування диявола і т. ін., тобто питання, що дають змогу судити про характер і ступінь релігійності.

Ще одним методом емпіричних досліджень є *спостереження*. Воно може бути стандартизованим, коли соціолог має у своєму розпорядженні певну

програму дослідження і по спеціальній процедурі фіксує виділені їм показники. Може також застосовуватися включене спостереження, коли дослідник живе чи працює в середовищі тих, кого вивчає. Цей метод використовувався, зокрема, останнім часом соціологами, які вивчали нові релігійні рухи. Беручи участь у житті групи, соціолог має можливість спостерігати поведінку людей у релігійному оточенні. При цьому спостереження може бути як прихованим, так і відкритим, якщо ті, кого спостерігають, довіряють новому члену групи. Цей метод має очевидні переваги, оскільки дає можливість виявити обставини, доступні тільки за умови участі в діях, що спостерігаються.

Метод *експериментування*, застосований в інших сферах соціологічного дослідження, у соціологічному вивченні релігії майже не застосовувався, оскільки релігія торкається глибоких, таємних почуттів особистості, що за етичних мотивів не повинні ставати об'єктом маніпулювання за жодної мети. Однак бувають ситуації, коли за тих чи інших обставин індивіди згодні брати участь в експерименті, і його проведення не стикається з етичними проблемами. Це може бути пов'язано, наприклад, з демонстрацією незвичайних особливостей (екстрасенс, цілитель, шаман) чи з експериментом із запровадження програм релігійного навчання з погляду ефективності запропонованих моделей.

Важливим інструментом соціологічного дослідження релігії є *аналіз письмових джерел, історичних документів*. Цей метод дослідження успішно використовувався при розробці типології релігійних організацій, дослідженні етапів еволюції релігії в історії суспільства, впливу протестантизму на розвиток капіталізму і т. ін.

Досить точним методом аналізу змісту різного роду документів є *кон-тент-аналіз* — виокремлення дослідником релігійних тем чи припущень, які не висловлюються чи не розглядаються у досліджуваних матеріалах. Це може бути, наприклад, аналіз текстів проповідей, характерних для якогось окремого проповідника чи релігійної організації, течії; аналіз популярної релігійної літератури і т. ін. Такий аналіз дає можливість "побачити" реальну релігійну свідомість певної групи, що відрізняється від офіційного вчення (як повсякденна свідомість відрізняється від ідеологічних концепцій).

Таким чином, соціолог має у розпорядженні різноманітні взаємодоповнюючі методи, що дають йому змогу на емпіричному рівні досліджувати релігійну поведінку, накопичуючи необхідні дані для теоретичних узагальнень [3, с. 15-16]. Так, користуючись *порівняльним* методом, М. Вебер установив наявність очевидного зв'язку між протестантизмом і розвитком капіталістичних відносин. Він займався порівняльним вивченням іудаїзму, індійських і китайських релігій і розробив у

цьому зв'язку цілу систему категорій: типи пророцтва, харизма, рутинізація і т. ін., які використовував як інструментарій своїх компаративних досліджень. Таким чином, М. Вебер може вважатись основоположником порівняльної соціології релігії.

Що стосується методів, за допомогою яких досліджує свій предмет соціологія релігії, то на сучасному етапі її розвитку все більш характерним стає методологічний плюралізм. Інакше кажучи, вона вправі і зобов'язана використовувати будь-які методи і прийоми, що виявляться найефективнішими в цій пізнавальній ситуації.

Крім розглянутих сутнісних ознак соціології релігії як наукової дисципліни варто виділити основні наукові категорії і поняття, що утворюють науковий апарат для дослідження релігії та описання їх результатів із соціологічних позицій.

До основних понять соціології релігії належать такі: релігія, соціально-релігійні відносини, релігійна організація, релігійний соціальний інститут, релігійність, релігійна свідомість, релігійна віра, соціальні функції релігії, сакралізація, секуляризація, атеїзм, нетрадиційні релігії.

Насамкінець відзначимо, що як поняття відбивають ті чи інші сторони соціального феномена релігії, так і сукупність цих понять у їхньому взаємозв'язку відбиває сутність релігії як соціальне явище, втілюючись у структурі навчального курсу "Соціологія релігії".

14.2. Виникнення і розвиток соціології релігії

Своїм виникненням соціологія релігії багато в чому зобов'язана тим процесам у європейському суспільстві, початок яким поклала епоха Просвітництва й антифеодальних буржуазних революцій. Це був час найглибшої кризи феодально-релігійної свідомості і піднесення буржуазно-демократичної ідеології, що вступили в запеклу боротьбу. Одним із найважливіших джерел соціології релігії була соціально-філософська критика феодальних суспільних відносин і церкви як соціального інституту, особливо з боку французьких енциклопедистів XVIII ст. (К. Гельвецій, П. Гольбах, Д. Дідро). Ця критика сприяла пробудженню інтересу до питань соціальної обумовленості релігії та її ролі у житті суспільства.

Одним з перших мислителів нового часу, який обґрунтував можливість розгляду релігії з позицій наукового мислення, був І. Кант (1724-1804). Заслуга І. Канта полягає в тому, що він відокремив питання існування Бога, душі, волі — питання теоретичного розуму — від питання практичного розуму: що ми повинні робити? Він спробував показати, що практичний розум, який

розкриває, в чому полягає наш обов'язок, ширший за розум теоретичний і не залежить від нього. За І. Кантом, теоретично невідомі ідеї Бога і безсмертя душі мають практичну значущість, оскільки людина, хоча і є носієм загального розуму, одночасно є земною обмеженою істотою, яка потребує підтримки свого вибору на користь моральної поведінки. І. Кант сміливо поміняв місцями божественне і людське: ми не тому моральні, що віримо в Бога, а тому віримо в Бога, що моральні. Хоч ідея Бога практично реальна, це тільки ідея. Тому безглуздо говорити про обов'язки людини перед Богом, так само як і про релігійні принципи побудови держави. На думку І. Канта, держава повинна забезпечувати сумісність вільного прояву сваволі одного з волею кожного. Це можливо лише у правовій державі, де діє принцип поділу влади.

Перші кроки в пошуках наукового пояснення феномену релігії зробив фундатор соціології О. Конт (1798-1857). Відповідно до його вчення людський дух у своєму розвитку проходить три стадії: теологічну, метафізичну і позитивну. Позитивізм виступає з вимогою "чистого досвіду", тобто дослідження явищ без філософії і будь-якого оцінного знання. О. Конт ще не створює соціологію релігії як наукову дисципліну, але він готує ґрунт для її виникнення переважно завдяки тому, що сприяє утвердженню такого підходу до релігії, який бачить у ній необхідний компонент суспільства — у його минулій історії та сучасному стані, що дає людям почуття ідентичності, і не тільки необхідний для їхнього індивідуального існування, а й такий, що забезпечує їхню єдність у соціальному житті.

Ідея органічної єдності соціальної системи та її еволюційного прогресу була центральною в соціології Г. Спенсера (1820-1903). У своїй праці "Основні начала" Г. Спенсер стверджував: базою для примирення науки і релігії повинне послужити те, що "форми буття... абсолютно непізнавані в їх сутності..." Він говорив, що сам розвиток науки *зіштовхує* вчених з нерозв'язаними тасмницями і тим самим підводить до релігії. Тасмниця, заявляв він, є "останнім кроком науки і першим кроком релігії". Наука, на його думку, пізнає тільки чуттєво сприймані явища і зупиняється на порозі сутності. "...Матерія, Рух і Сила— тільки символи невідомих реальностей" [48, с.373].

Пояснюючи роль релігії у "статичній" і "динамічній" суспільстві, Г. Спенсер виділяє істотні соціальні *функції релігії*. На його думку, релігія: 1) підсилює сімейні зв'язки, інтегрує родину як соціальну групу за допомогою інституту похорону і культового шанування предків; 2) є основою управління поведінкою людей, легітимізуючи його традиційні форми; 3) обґрунтовує і підсилює національну єдність, що спочатку повинна мислитися як релігійна єдність; 4) виправдовує інститут власності, оскільки табулізація священних предметів і місць переноситься за аналогією на приватне володіння. Г. Спенсер бачить у

1 260 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

релігії принцип соціальної безперервності, що гарантує відповідну ідентичність суспільства.

Ці ідеї свого часу розвинув передусім Е. Дюркгейм (1858-1917). Його по праву можна вважати одним з основоположників соціології релігії. Його основна праця в цій сфері "Елементарні форми релігійного життя. Тотемічна система в Австралії" побачила світ у 1912 р.

На думку Е. Дюркгейма, соціологія повинна вивчати релігію як "соціальний факт". Для визначення релігійного феномена він першорядного значення надає поділу всіх речей на "священні" і "світські". Відповідно до цього релігія визначається ним як пов'язана система вірувань і звичаїв, що належать до священних речей, тобто речей відділених, заборонних, це система таких вірувань і звичаїв, що поєднують в одну моральну громаду, ... що називається церквою, усіх тих, хто визнає ці вірування і звичаї [58, с.44]. Е. Дюркгейм вважав релігію соціальним феноменом. Загальні вірування, ціннісні і практичні життєві орієнтації він розглядав як основу суспільного організму, що дає йому змогу функціонувати у вигляді певної цілісності. Саме тому Е. Дюркгейм думав, що призначення релігії такою ж мірою, як і моралі, права, полягає в тому, щоб забезпечити деяку соціальну рівновагу, яка постійно порушується різними суспільними імпульсами і зрушеннями. Якщо релігія не може забезпечити такого балансу, вона, на думку Е. Дюркгейма, негайно заміщується іншими релігійними утвореннями.

Е. Дюркгейм виокремлював дві основні функції релігії: консолідуючу, тобто таку, що підтримує соціальну згуртованість; стимулюючу, оскільки вона породжує ідеали, що забезпечують соціальну динаміку.

На становлення соціології релігії істотно вплинула матеріалістична тенденція у філософії релігії, яскравим представником якої був німецький філософ Л. Фейербах (1804-1872). У своїх фундаментальних працях "Сутність християнства", "Походження релігії" він намагався показати, що людина — це початок, середина і кінець усякої релігії. Сутністю релігії є людське серце, від розуму воно відрізняється тим, що прагне

вірити і любити. Бог — це досконала і могутня людина. Релігія — усього лише сон людського духу. Л. Фейербах знаходить "корінь релігії" насамперед у почутті залежності від природи. Поступово людина стає істотою політичною, і основним об'єктом почуття залежності виявляються вже не природні, а суспільні сили.

Ідеї Л. Фейербаха знайшли продовження та розвиток у діалектичному матеріалізмі К. Маркса (1818-1883) і Ф. Енгельса (1820-1895). Розглядаючи сутність релігійної свідомості, вони вважали, що ця свідомість є ілюзорним подвоєнням світу, тобто визнанням поряд з

реальним, природним і соціальним буттям іншого, потойбічного світу, в якому, згідно з усіма світовими релігіями, знаходять чи знайдуть своє ideale вирішення всі протиріччя земного буття, що непокоять людський дух. Інший світ релігії

—це, на думку К. Маркса, земна основа, що "відокремлює себе від самої себе і переносить себе в хмари, як деяке самостійне царство..." [22, с.265]. Ф. Енгельс відзначав, що релігія є фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, що протиставлені їм у їхньому повсякденному житті, причому таким відображенням, у якому земні сили набувають форми неземних.

К. Маркс і Ф. Енгельс сформулювали основні принципи соціально-філософського аналізу релігії. Одна з відмітних рис їхньої концепції релігії полягає в тому, що релігія як соціальне явище має історичну природу. К. Маркс розглядав релігію як соціальний феномен: релігія входить до системи суспільних відносин, породжується ними (насамперед економічними, що є базисом, який визначає цілу сукупність похідних, "надбудовних" утворень, таких як політика, право, мистецтво, мораль, філософія і релігія). Розуміння релігії як соціального феномена означало також, що релігія розглядалася як важливий соціальний чинник, що виконує в житті суспільства цілком реальні функції і задовольняє певні інтереси і потреби. Цей чинник зовнішнім і примусовим чином впливає на людей, як будь-який інший соціальний інститут. Тим самим К. Маркс сприяв розвиткові функціонального підходу до вивчення релігії.

Центральну роль у вченні К. Маркса відігравала теза про компенсаторну функцію релігії. Релігія — це "серце безсердечного світу": страждання в цьому світі не даремні, вони будуть винагороджені в майбутньому житті, праведники знайдуть "Царство Боже".

Багато в чому був не згоден з К. Марксом німецький учений М. Вебер (1864-1920). Хоча він і визнавав, що релігія може діяти як консервативна сила і часто є перепоною на шляху соціального розвитку, водночас учений вважав, що вона здатна діяти як один із чинників соціальної динаміки.

М. Вебер виходив з того, що найважливіші чинники соціальної зміни кореняться в культурних системах, до яких належить релігія. Цей вчений найбільше, ніж будь-хто інший із соціологів, показав значення великих релігійних рухів як для диференціації основних типів суспільства, так і для створення (через інституціоналізацію цінностей, що беруть у них початок як важливий стимул до певних видів змін, у тому числі в економіці). М. Вебер показав, наскільки духовні цінності можуть бути могутньою силою, що впливає на соціальні зміни. Він

1 262 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

описав, як віра спонукала кальвіністів до життя, сповненого праці й ощадливості; обидві ці якості сприяли розвитку сучасного капіталізму. Стаття "Протестантська етика і дух капіталізму", в якій М. Вебер уперше припустив цей взаємозв'язок, була лише першою його працею про релігію. Надалі він здійснив великі порівняльні дослідження конфуціанства, даосизму, індуїзму, буддизму, іудаїзму. У них М. Вебер виявляв взаємозв'язки соціальної організації та релігійних цінностей.

В. Гараджа, оцінюючи загалом праці Е. Дюркгейма і М. Вебера, підкреслює, що вони виявилися у повному розумінні слова основними в області соціології релігії [3, с.28-29]. Наступний розвиток ішов по шляху намічених її родоначальниками підходів: релігія і стабільність суспільства (тема Е. Дюркгейма); релігія і соціальна зміна (тема М. Вебера). Істотним доповненням до цих двох підходів були праці Б. Малиновського (1884-1942), в яких одержав розвиток функціональний аналіз релігії і магії, що допомагають людині виходити зі, здавалося б, безнадійних ситуацій. Тема Б. Малиновського — релігія і подолання криз [61].

У сучасній західній соціології виокремлені два основних напрями дослідження проблем релігії: *функціональна теорія релігії* і *теорія конфліктів*.

Функціоналісти прагнуть з'ясувати, яким соціальним цілям служить релігія; прихильники *теорії конфлікту* аналізують, яким способом релігія усталює класову систему, руйнує її чи одночасно сприяє тому й іншому.

Представник функціоналістів Б. Малиновський досліджував функції релігії, порівнюючи її з чаклунством. Він дійшов висновку, що люди використовують чаклунство (тобто намагаються управляти надприродними силами), коли не можуть цілком підкорити собі обставини, від них незалежні; вони сподіваються, що чаклунство допомагатимемо їм уникати нещасливих випадків і передбачати майбутнє. Як думав Б. Малиновський, релігія виникає з нашої здатності любити і піклуватися про інших, з усвідомлення неминучості смерті. У багатьох релігіях передбачається деяке загробне життя чи безсмертя відродження. Християни потрапляють до раю чи до пекла; буддисти перевтілюються. Ритуали, пов'язані з цими віруваннями (наприклад, "поминальне сидіння" у євреїв чи ірландські поминки перед похованням померлого), слугують втішенням для живих, зменшують їхній страх перед смертю.

Значення релігії полягає в тому, що вона не тільки дає розраду перед обличчям смерті, а й вносить певний сенс в інші аспекти людського життя. Вона допомагає знайти відповідь на питання: "Чому це відбулося саме зі мною?", якимось послаблює ситуації, що могли б здаватися несправедливими.

Позиції функціоналізму в дослідженні релігії дотримувався також 3. Фрейд (1856-1939). Релігія, на його думку, захищає людей від страху

безпорадності, пережитого в дитинстві. Як дитина знаходить захист від цього страху в батьків, так і дорослі прагнуть знайти його в люблячого всемогутнього Бога. За Фрейдом, релігійні поняття, що мають своє коріння у психіці людини, не можна вважати істинними у прямому розумінні. Він вважав, що релігійні поняття — це соціальні ілюзії. Ці ілюзії були б відкинуті, якби люди усвідомили, що вони засновані на психологічних потребах, які суперечать матеріальній природі.

Типовим для представників функціональної школи (до неї належали також Т. Діа, Л. Шнайдер, Дж. Іінгер) було ідеалістичне зведення соціальної структури суспільства до взаємодії людей у межах певних інстинктів, що регулюють поведінку людей за допомогою встановлених норм поведінки. Релігія, на їхню думку, створює систему вірувань, норм і цінностей, що об'єднують членів суспільства, забезпечують його цілісність і єдність. Як і Е. Дюркгейм, функціоналісти вважають релігію найважливішим чинником, що інтегрує суспільство.

Одна з головних ідей прихильників теорії конфліктів полягає в тому, що релігія зміцнює становище панівних груп суспільства, що пригнічують менш впливові групи. Це здійснюється за допомогою вірувань, що пропонують нижчим класам надію на краще життя в іншому світі. У такий спосіб відволікається їхня увага від проблем цього світу.

Найпопулярнішими прихильниками теорії конфліктів є дослідники-матеріалісти, які вважають релігію знаряддям класового панування. На їхню думку, релігія носить ілюзорний, міфічний характер, маскує не тільки страх і тривоги, а й несправедливість експлуатації при класовій системі. Матеріалісти вважають, що клас капіталістів підтримує міф про порятунок душі, вселяючи повагу до сильних світу цього і смиренність, щоб відвернути увагу робітників від боротьби проти економічної та політичної системи, яка спричинює їхні страждання.

З кінця 60-х років XX ст. до двох розглянутих теорій додався *феноменологічний напрям* у соціології релігії, що незабаром став провідним [37, с.294].

Серед представників цього напрямку виділяють насамперед американського соціолога П. Бергера і західнонімецького вченого Н. Лукмана. Намагаючись спертися на деякі філософські положення Е. Гуссерля, вони розглядають суспільство і соціальні інститути як продукти інтерсуб'єктивної свідомості людей. Ними постулюють плюралізм "соціальних реальностей", причому основою оголошується "реальність повсякденного життя", над якою надбудовуються системи "символічних універсумів" у вигляді науки, мистецтва, релігії, філософії. Крім того, широко використовується принцип "інтенціональності" свідомості, тобто її спрямованості на певний предмет, що дає

змогу відійти від питання про реальність чи ілюзорність предмета релігійної віри.

У західній соціології релігії виокремлюється також емпіричний напрям (Г. Ле Бра, Д. Фітчер та ін.) [43, с.433-435], у рамках якого ведуться численні емпіричні дослідження релігійності населення. У сучасній західній соціології чільне місце посідають також дослідження представників релігійних організацій (І. Вах, Г. Меншинг та ін.). Західна соціологія, ґрунтуючись на ідеалістичній і антидіалектичній світоглядній установках, не завжди ґрунтується на позиціях наукового пояснення релігії.

Розвиток вітчизняної соціології релігії пов'язаний з виокремленням її в окрему спеціальну соціологічну теорію. Зазначимо, що цей розвиток тривалий час стримувався домінуванням у суспільних науках атеїстичних поглядів на релігію, запереченням її з класових позицій. Водночас ще у 20-30-х роках ХХ ст. почали активізуватися дослідження із соціології релігії у зв'язку з розвитком конкретних досліджень релігійних і антирелігійних установок різних соціальних груп населення.

Особливо широко конкретно-соціологічні дослідження у галузі релігії велися в 60-х роках ХХ ст. (Р. Балтанов, А. Клибанов, А. Лебедев та ін.). У цей період були опубліковані перші праці, присвячені теоретичним проблемам соціології релігії (Ю. Левада, М. Ленсу, Є. Прокошина, А. Сухов, Д. Угринович, І. Яблоков та ін.). Значно розширилася проблематика дослідження, склалися основні напрями: розробка понять апарату соціології релігії, методів конкретних соціологічних досліджень; місце і роль релігії в різних етнічних, територіальних спільнотах, професійних і демографічних групах; процеси секуляризації в соціалістичних країнах; зміни в релігійній свідомості, культурі і релігійних організаціях; соціологічні проблеми атеїстичного виховання та ін.

14.3. Релігія як соціальний феномен: структура, функції, класифікація

Відповісти на запитання "що таке релігія?" соціолог, на думку М. Вебера, може лише після того, як вивчить цей феномен. М. Вебер не знімає проблему визначення релігії, а просто вказує, що соціологічне визначення релігії повинне ґрунтуватися на емпіричних даних. Соціолог повинен мати у своєму розпорядженні чітке визначення релігії, з яким він міг би працювати, тобто вирізнити релігію з безлічі інших явищ, визначити об'єкт дослідження.

Підрелігією ми розуміємо комплекс вірувань і практичних дій, за допомогою яких люди спілкуються або намагаються спілкуватися з реальністю, що лежать за межами повсякденного досвіду. Сюди можна зарахувати всі ті явища, що від інших (етичних, естетичних, політичних та їм подібних) відрізняються саме як

релігійні, тобто все те, в чому людина виражає свою віру в надлюдську силу, і що вона робить, щоб підтримати свій зв'язок з нею (рис. 14.1).

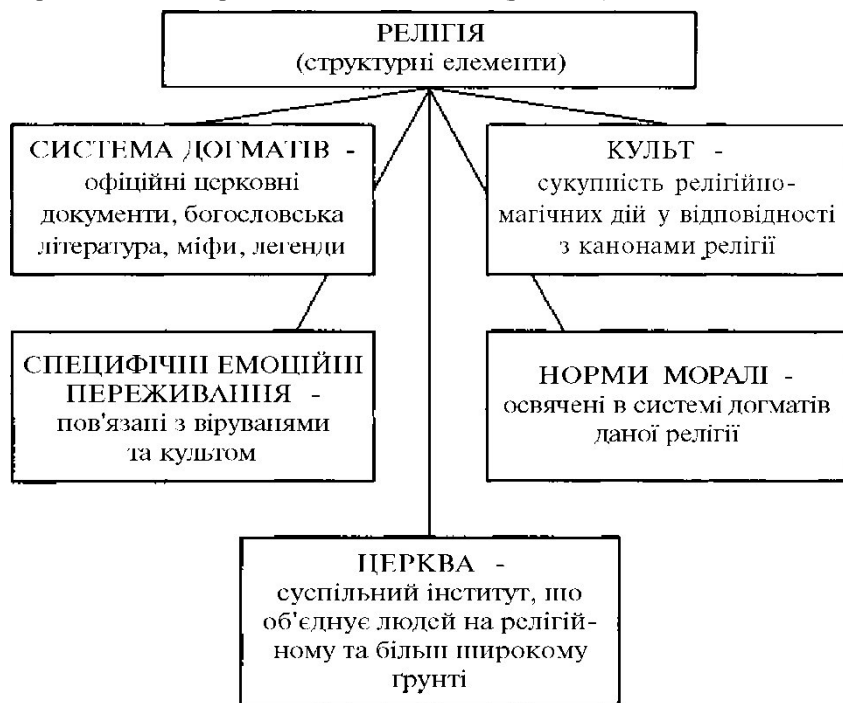

Рис.14.1. Структурні елементи релігії як соціального феномена

Ми не можемо визначити релігію за допомогою формально-логічної дефініції через вказівку роду і видової відмінності. У найзагальнішій формі визначення можна подати так: релігія — це сфера духовного життя суспільства, групи, індивіда, спосіб практично-духовного освоєння світу й галузь духовного виробництва. Як така вона являє собою: 1) прояви сутності суспільства; 2) з необхідністю виникаючий у процесі становлення людини і суспільства аспект їхньої життєдіяльності; 3) спосіб існування і подолання людського самовідчуження; 4) відображення дійсності; 5) суспільну підсистему; 6) феномен культури.

Варто також урахувувати чинники, що детермінують релігію. І тут важливо відповісти на запитання: "Під впливом яких чинників релігія виникає, існує і відтворюється?" Можна виокремити соціумні, соціокультурні, антропологічні, психологічні, гносеологічні детермінанти, їх зазвичай метафорично називають "коренями релігії".

1 266 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

У вітчизняній соціологічній літературі склався загальний підхід до розуміння сутності і ролі сукупності причин виникнення релігії, що одержав теоретичне оформлення у вченні про соціальну сутність і природу релігії. Цей підхід є основою соціологічної теорії релігії. У ній вирізняють *соціальні, гносеологічні і психологічні корені*, причому *соціальні* є визначальними [45]. Вони являють собою систему соціальних відносин, що детермінують виникнення, функціонування і відтворення релігії.

Від соціальних коренів релігії, як справедливо відзначають соціологи, варто відрізнити її *історичні корені*, під якими мається на увазі історична обумовленість сучасної релігії її попереднім розвитком. Що стосується її *гносеологічних коренів*, то вони пов'язані з формуванням у свідомості людини релігійних уявлень під час її пізнавальної діяльності. *Суть* цих уявлень полягає в абсолютизації суб'єктивного боку процесу пізнання, мінливого відображення реальності. Формування релігійної свідомості пов'язано з людською психікою, оскільки релігійні відправлення завжди супроводжуються сильними емоційними настроями. У цьому зв'язку виокремлюють *психологічні корені* релігії.

Розуміння обумовленості сутності релігії сукупністю причин її виникнення (детермінант) дає змогу чіткіше визначити *структуру релігії*. Один з можливих варіантів структуризації релігії запропонував Д. Маркович [21, с.401]. Структуру релігії, за Д. Марковичем, утворюють п'ять *елементів*. Перший являє собою саму *ідею* надприродної істоти. Другий елемент полягає в почутті *поваги і страху*, що релігійна людина відчуває перед надприродною істотою. Третім елементом є релігійні *символи*, що представляють надприродну істоту (оскільки вона не піддається безпосередньому спогляданню) і за допомогою яких релігійна людина встановлює з цією істотою контакт. Четвертий елемент — *ритуал*, тобто особливі дії релігійного характеру (молитви, жертвоприношення і т. ін.), за допомогою яких релігійна людина звертається до божества. П'ятим елементом складають *релігійні організації служителі*, які сприяють здійсненню комунікації релігійної людини з надприродною істотою.

У процесі розвитку соціології релігії та інших релігієзнавчих наук виникла ще одна п'ятиелементна структура релігії, що охоплює такі елементи: доктрину, міф, етичні цінності, ритуали та інші форми культової практики, а також різні форми поширення релігії. Певний інтерес становить схема структурування релігії, запропонована Джонстоуном [3, с.63-66]. Вона складається з певної кількості основних елементів, що допомагають зрозуміти, чи є релігією система вірувань.

По-перше, релігія передбачає наявність *групи віруючих*, хоча і може бути пов'язана з глибоко особистим переживанням. Соціологів цікавлять релігійні групи і те, чим вони відрізняються від інших груп у суспільстві. Дослідження релігії спирається на вивчення певних спільностей, наприклад католиків,

протестантів, іудаїстів чи таких організацій, як секти.

По-друге, релігія асоціюється з поняттями, що вважаються *священними*.

Вона проводить розподіл між предметами повсякденного життя і незвичайними явищами — чудесами. Ці явища стають священними тому, що вважаються пов'язаними з чимось надприродним — з якоюсь силою чи істотою, можливості якої необмежені законами природи. У різних релігіях існують свої священні предмети і події.

По-третє, релігія має певну сукупність вірувань — *віросповідання*. Ці вірування пояснюють людську натуру, що оточує природу, і надприродні сили, що вважаються священними.

По-четверте, релігія передбачає особливу сукупність дій чи ритуалів. *Ритуали* — зразки поведінки стосовно священних і надприродних сил (наприклад, проходячи повз церкву, католик хреститься або вимовляє молитву).

У сучасній вітчизняній соціологічній літературі відзначається тенденція при структуризації релігії не обмежуватися гносеологічним і психологічним боками релігії, а включати у структуру й організаційні елементи. Так, наприкінці 80-х років ХХ ст. у структурі релігії, як правило, виокремлювали три основних елементи — релігійну свідомість, релігійний культ і релігійні організації [16].

Релігійна свідомість являє собою перекинуте, фантастичне відображення людьми пануючих над ними природних і суспільних сил; при цьому **"земні сили набирають форму неземних"** [21, с.403]. **Основною ознакою релігійної свідомості є віра в реальність надприродного.**

Релігійний культ — це система символічних дій, за допомогою яких віруючі прагнуть впливати на надприродне.

Для об'єднання віруючих існують *релігійні організації* (церква, секта і т. ін.) й особлива група людей — *духівництво*, функціями якого є керівництво релігійними культовими діями. Деякі автори поряд з релігійною свідомістю і релігійною організацією розглядають як третій елемент *релігійну діяльність* [45].

У результаті пошуку у вітчизняній соціології релігії викристалізувалися такі *структурні елементи*: 1) релігійна свідомість; 2) релігійна діяльність; 3) релігійні відносини; 4) релігійні інститути і організації.

Заслугове на підтримку думка соціологів, що коли об'єктом вивчення є релігія як соціальна підсистема, зазначені елементи можна вважати максимальною межею її членування. При диференційованому розгляді кожного елементу виявляється його певний ступінь складності. Структурно-функціональний аналіз у такому разі стає засобом вивчення структури і функцій виділених елементів.

У вітчизняній літературі склалися два *підходи до розуміння функцій релігії*. Перший з них полягає в тому, що дослідники намагаються визначити, виокремити "специфічно релігійну" функцію — функцію "фіктивного регулювання", пов'язану з помилковим тлумаченням й ілюзорним заповненням дійсності. Переконаливіше виглядає *другий підхід*, суть якого полягає не в "специфічних для релігії" функціях, а у специфічності виконання релігією тих чи інших соціальних функцій, зумовлених потребами суспільства, соціальних груп та індивідів.

Світоглядна функція. Релігія містить у собі певне світорозуміння (пояснення світу, місця людини в ньому, природи людини і т. ін.), світовідчуття (емоційне відображення зовнішнього світу і самовідчуття людини), оцінку світу, світосприймання. Релігійний світогляд реалізується у поведінці і взаємовідносинах віруючих, у структурі релігійних організацій.

Створення картини світу — одна з головних складових світоглядної функції, що, однак, не вичерпує цю функцію повністю. Але не менш важливо, щоб завдяки цій картині людина зуміла знайти сенс свого життя. Саме тому світоглядну функцію релігії ще називають *сенсопокладаючою чи функцією значення*.

Компенсаторна функція. Релігія виконує соціальну функцію компенсатора, що реалізується в релігійному заповненні дійсності, а також

1 267 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

у релігійній розряді. У релігії відбувається уявне зняття протиріч: реальне гноблення переборюється "волею в душі", соціальна нерівність перетворюється в рівність у гріховності, у стражданні; роз'єднаність замінюється братерством "у Христі", у громаді; фактичне безсилля людини компенсується всесиллям Бога, смертний виявляється безсмертним; узагалі світ зла і несправедливості замінюється "Царством Божим" ("Царством небесним").

Комунікативна функція. "Богоспілкування" вважається вищим видом спілкування, а спілкування з "ближніми" — другорядним. Спілкування відбувається насамперед у культовій діяльності. Богослужіння у храмі, молитовному будинку, участь у таїнствах, суспільна молитва розглядаються як головний засіб спілкування і єднання віруючих з Богом і один з одним. Позакультова діяльність і взаємовідносини також забезпечують спілкування віруючих.

У процесі спілкування віруючих виробляються певні правила і норми поведінки, що служать соціальними регуляторами. Це регулювання складає зміст ще однієї функції релігії — регулятивної.

Регулятивна функція. Релігійні ідеї, цінності, установки, стереотипи, культова діяльність і релігійні організації є регуляторами поведінки людей. Як нормативна система і як основа суспільно санкціонованих способів поведінки релігія переважно впорядковує думки, устремління і дії людей.

Легітимізуюча функція. Релігія як один з важливих соціальних інститутів суспільства бере на себе і частину такої важливої соціальної функції суспільства, як узаконювання певних норм і правил поведінки, що підтримували б стабільний порядок у суспільстві, обґрунтовували й узаконювали б ціннісно-правову складову цього порядку.

Ідеологічна функція. Релігія в суспільстві, як відомо, може відбивати точку зору певних груп, прошарків, класів, при певних обставинах може претендувати на роль єдиновірної і протиставлятися іншим віруванням і релігіям і тим самим протистояти системі релігійних поглядів інших прошарків і класів. У цьому разі релігія починає відстоювати класові чи групові інтереси, виконуючи ідеологічну функцію. Зі збереженням і забезпеченням стабільності суспільства безпосередньо пов'язана ще одна функція релігії — інтегративна.

Інтегративна функція. Релігія може бути чинником інтеграції суспільства, групи. Підсумовуючи поведінку і діяльність індивідів, поєднуючи їх думки, почуття, прагнення, спрямовуючи зусилля соціальних груп та інститутів, релігія сприяє стабільності цього суспільства.

Однією з пріоритетних проблем сучасної релігії є проблема її класифікації. Початок класифікації релігії в соціології варто пов'язувати з працями М. Вебера, де релігії вирізняються залежно від їх підходу до питання порятунку душі. М. Вебер проаналізував різні погляди на порятунок душі, звернувши особливу увагу на специфіку розуміння таких питань: чи вимагає порятунок душі пасивного споглядання (містицизму) або активного управління своєю волею (аскетизму)? Чи відбувається порятунок душі в цьому чи будь-якому іншому світі (у внутрішньому світі людини чи поза цим світом, у Царстві небесному)?

Еволюційний підхід до релігії як соціального інституту знайшов втілення у класифікації світових релігій американського вченого Р. Белла [21, с.406]. Ця класифікація, охоплюючи всі історичні форми релігії, виокремлює *п'ять рівнів її розвитку*. *Примітивні* релігії — тотемізм, анімізм, табу, землеробський культ, фетишизм і магія. *Архаїчні* релігії — ша-манізм, ранні та пізні національні релігії (релігія Стародавньої Греції, Риму, Китаю, Індії, конфуціанство). *Історичні* релігії — відбувається ускладнення релігійних форм, домінують християнство, буддизм, іслам. *Ранні сучасні* релігії — конфесіоналізовані (чітко зорієнтовані, віддані певній конфесії) релігії. *Сучасні* релігії — модернізовані релігії, неорелігії (сатанізм, неохристиянські секти — мормони, свідки Єгови; нео східні культури — рух Харе Крішна, дзен(чань)-буддизм; науково-релігійні об'єднання — церква сайєнтології, вчення Реріхів, медитаційні об'єднання) та модифіковані варіанти традиційних релігій.

Як бачимо, в основу класифікації тут покладено ступінь диференціації. Релігійні комплекси, що виникають на кожному з етапів, мають схожі *характеристики*, які Р. Белла вивчає і класифікує за такими категоріями: система символів, релігійні дії, релігійні організації та соціальні наслідки.

Досить поширений підхід, при якому за основу класифікації беруть структурні елементи релігії і виходячи з цього виокремлюють такі *типи релігій*: догматичний, емоційно-етичний, ритуальний і традиціоналістичний. До *догматичного* типу належать такі релігії, в яких детально розроблене і розвинуте віровчення, а від віруючого вимагається вивчення і засвоєння цього вчення (таке, наприклад, католицтво). До *емоційно-етичного* типу належать релігії, в яких особлива увага приділяється моральному вихованню віруючого і здійсненню віруючим моральних діянь (така, наприклад, буддистська релігія). До *ритуального* типу належать релігії, в яких особливу роль грає виконання релігійних обрядів, до *традиціоналістичного* — релігії, в яких істотно значення має спосіб здійснення релігійних обрядів, причому останні охоплюють велику кількість елементів стародавніх народних вірувань і звичаїв.

Зазначимо, що розглянуті класифікації не вичерпують усіх існуючих варіантів, а їх рівні можуть одночасно існувати у різних комбінаціях. Релігія як соціальна

1 272 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

підсистема суспільства розвивається разом з ним, а процеси, що відбуваються в ній, впливають на інші соціальні процеси. Найвагоміші в релігійній сфері — це процеси сакралізації та секуляризації. *Сакралізація* — це широке залучення до сфери релігійного впливу на функціонування різних соціальних інститутів, на відносини і форми суспільної та індивідуальної свідомості. *Секуляризація* — це процес послаблення впливу релігії як засобу мислення та життя і одночасно послаблення впливу церкви як суспільно-політичної сили.

При виникненні відповідних соціальних умов процес сакралізації може перейти в процес ресакралізації, як це відбувається в сучасній Україні. Під *ресакралізацією* розуміють складний і бурхливий процес релігійного відродження духовної культури на тлі продовження дії об'єктивних і суб'єктивних факторів оновлення секуляризаційної культури.

У сформованій в Україні релігійній ситуації, що характеризується протистоянням різних релігійних конфесій, завданням соціології є уважне, зважене, неупереджене дослідження з наукових позицій коренів і причин виникнення міжрелігійних конфліктів, відстеження за допомогою соціологічного моніторингу рівня соціальної напруженості на ґрунті релігійних вірувань, проведення на цій основі широкої просвітницької роботи серед населення і вироблення практичних рекомендацій для владних структур щодо досягнення миру і злагоди серед громадян країни з різним ставленням до релігії загалом та її окремих напрямів.

Наприкінці зазначимо, що соціологія релігії — галузева соціологічна теорія, що вивчає релігію як соціальний феномен у різноманітних його проявах, визначивши тим самим її за об'єкт дослідження. Предметом соціології релігії є соціально-релігійні відносини і взаємозв'язки, що виникають між людьми на підставі їхнього місця та ролі в соціальній підсистемі "релігія", структури та функцій цих зв'язків, взаємодії з іншими соціальними відносинами.

У дослідженнях з проблем релігії соціологія використовує методи опитування, спостереження та експерименту, статистичного та порівняльного аналізу, аналізу документальних та історичних джерел.

Перші кроки у становленні соціології релігії пов'язують з працями О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, а також з подальшим її розвитком К. Марксом, Ф. Енгельсом, М. Вебером, Б. Малиновським, Т. Діа, Л. Шнейдером, Дж. Зінгером. Суттєвий внесок у сучасну західну соціологію релігії зробили П. Бергер, Н. Лукман, Е. Гусерль, Г. Ле Бра, Д. Фіт-цер, І. Вах, Г. Меншини та ін. Проблеми релігії досліджували й вітчизняні соціологи: Р. Балтанов, А. Клібанов, А. Лебедев, Ю. Левада, М. Ленсу, Є. Прокошина, А. Сухов, Д. Угринович, І. Яблоков та ін.

Релігія як соціальний феномен має свою структуру (релігійну свідомість, релігійну діяльність, релігійні відносини, релігійні інститути та організації) і функції (світоспоглядальна, компенсаційна, комунікативна, регулятивна, легітимізуюча, ідеологічна та інтегративна).

Основні соціальні процеси в релігійній сфері (сакралізація та секуляризація) взаємодіють з іншими соціальними процесами і залежно від наявності відповідних соціальних умов та під впливом соціальних чинників сприяють підвищенню чи зменшенню соціальної ролі релігії у функціонуванні конкретного суспільства.

? Питання для самоконтролю

1. Визначте соціологію релігії як наукову соціологічну дисципліну.
2. Якими є об'єкт і предмет дослідження соціології релігії?
3. Розкрийте основні методи дослідження та сутність основних категорій і понять соціології релігії.
4. Охарактеризуйте основні періоди розвитку соціології релігії.
5. Розкрийте структуру та функції релігії як соціального явища.
6. Визначте соціальне коріння виникнення релігії та сутність основних соціальних процесів у релігійній сфері.

Список рекомендованої літератури

1. *Гараджа В. И.* Социология религии. — М.: Наука, 1996.
2. *Ершов А. А., Лукашевич Н. П.* Социология религии. — К.: МАУП, 1999.
3. *Самигин С. И., Нечитуренко В. Н., Полонская И. Н.* Религиоведение: социология и психология религии. — Ростов н/Д: Феникс, 1996.
4. *Смелзер Н.* Социология: Пер. с англ. — М.: Феникс, 1994.
5. *Щекин Г. В.* Религии мира. — К.: МАУП, 1995.
6. *Яблоков И. Н.* Социология религии. — М.: Мысль, 1979.

Розділ 15. СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї

- предмет,
 - основні
 - стан і
- Україні.

Логіка викладу та
засвоєння матеріалу:

Соціологія сім'ї як наука: об'єкт,
сутність та основні категорії;

функції сім'ї в суспільстві;

тенденції розвитку сучасної сім'ї в

15.1. Соціологія сім'ї як наука: об'єкт, предмет, сутність та основні категорії

Сім'я являє собою об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю, що ґрунтується на шлюбі та кровній спорідненості. Вона відіграє особливу й важливу роль в усій історії розвитку та функціонування людського суспільства. *Сім'я* є необхідним компонентом соціальної структури будь-якого суспільства, а також головним осередком організації побуту, найважливішою його виробничою та споживчою одиницею. Через сім'ю змінюються покоління людей, у ній народжується людина, відбуваються її соціалізація та виховання, через неї продовжується рід і, значною мірою, реалізується обов'язок турбуватися про старих і непрацездатних членів суспільства. Основу сім'ї становить шлюбний союз між чоловіком та жінкою у формах, санкціонованих суспільством. Усю сукупність найважливіших проблем, пов'язаних із сім'єю, вивчає така спеціальна соціологічна теорія, як соціологія сім'ї.

Соціологія сім'ї — спеціальна соціологічна теорія, що вивчає закономірності виникнення, функціонування й розвитку сімейно-шлюбних стосунків як соціального феномена у конкретних культурних і соціально-економічних умовах, що поєднують у собі риси соціального інституту і малої соціальної групи.

Об'єктом соціології сім'ї виступає сім'я у двох іпостасях: як мала соціальна група, тобто певна форма взаємодії людей, з одного боку, і як соціальний інститут, що регулює відтворення людини, — з іншого.

Предметом соціології сім'ї є закономірності та специфічні соціальні відносини, що виникають між сім'єю і суспільством, а також усередині сім'ї в процесі її становлення, функціонування і розвитку.

Перш ніж розглянути найважливіші категорії сім'ї, слід уточнити, що являють собою два головних феномени, які нею вивчаються: шлюб і сім'я. Шлюб і сім'я — історично змінні явища. Їх суспільний, соціальний зміст визначає те, що властиве їм як різновиду суспільних інститутів та відносин, які перебувають у складній взаємодії суспільних умов із природно-біологічною, інстинктивною природою статевих потреб людини. *Шлюб* — це історично змінна соціальна форма стосунків між чоловіком і жінкою, через які суспільство впорядковує і санкціонує їхнє статеве життя, визначає подружні та батьківські права й обов'язки. *Сім'я*, у свою чергу, є складнішою системою відносин, ніж шлюб, оскільки вона, як правило, об'єднує не лише подружжя, а й їхніх дітей, а також інших родичів та близьких.

Окрім того, сім'я виступає як соціально-економічний осередок суспільства і являє собою, таким чином, дуже близьку до "оригіналу" модель усього суспільства, в якому вона функціонує. *Сім'я* — це соціальний інститут з огляду на суспільне санкціонування шлюбно-сімейних відносин. Водночас це й мала соціальна група, що має історично визначену організацію і члени якої зв'язані між собою родинними стосунками, спільним побутом і взаємною моральною відповідальністю, соціальна потреба в якій виявляється у фізичному й духовному відтворенні населення [42, с.315].

Виходячи із зазначеного можна виділити такі соціальні особливості сім'ї як форми людської життєдіяльності:

1) соціально-історична зумовленість сімейних стосунків і сімейної організації;

2) існування сім'ї та її специфічна функція є наслідком об'єктивної потреби, пов'язаної з однією із найважливіших соціальних форм — створенням і відтворенням безпосереднього суспільного життя, з одного боку, а також зі створенням самої людини і продовженням її роду — з іншого;

3) наявність у сім'ї, поряд із загальними для всіх соціальних явищ, рис і якостей, ряду специфічних соціальних особливостей, насамперед, кількісного складу сімейної групи, ступеня спорідненості, спільності побуту, взаємної моральної відповідальності тощо (див. рис. 15.1).

1 276 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

Рис. 15.1. Головні ознаки сім'ї

Соціологія сім'ї, досліджуючи шлюбно-сімейні стосунки, використовує такі поняття й категорії, що відображають основні аспекти функціонування сімейної групи, — умови та спосіб життя сім'ї, її структуру, функції, спосіб мислення (сімейна ідеологія), успішність функціонування, етапи життєвого циклу тощо. Розглянемо найважливіші з цих аспектів.

Умови життя сім'ї—це категорія, що являє собою сукупність об'єктивних та суб'єктивних чинників макро- й мікросередовища проживання сім'ї. До головних чинників макросередовища або загальних соціальних умов життєдіяльності сім'ї належать такі:

1. Соціально-економічні умови й відносини, що зумовлені ступенем розвитку виробничих сил. Вони відображають рівень матеріально-технічної бази, її інфраструктуру, певний етап розвитку суспільства.

2. Соціальні умови й відносини, зумовлені соціальною структурою суспільства (тобто розмежуванням населення на групи, класи, верстви, а також за демографічною, етнічною, професійною і територіальною ознаками), яка характеризується суспільним розподілом праці і станом виробничих сил на певному етапі його розвитку.

3. Соціально-культурні (духовно-моральні) умови та відносини, що відображають систему існуючих у суспільстві правових, морально-етичних норм, цінностей та ідеалів, зразків діяльності й поведінки, які носять нормативний характер для сім'ї, а також засоби збереження та передачі соціальної інформації й соціального знання, доступність сім'ї до закладів освіти, культури, мистецтва, спорту, інших духовних цінностей суспільства.

4. Соціально-екологічні умови, що відображають природно-географічні та кліматичні особливості розміщення сім'ї, ступінь урбанізації і санітарно-гігієнічних умов її життєдіяльності, а також популяційну насиченість середовища існування сім'ї.

Ці загальні соціальні (об'єктивні) умови, або чинники макросередовища по-

своєму впливають на життєдіяльність сім'ї, як правило, опосередковано, через її найближче соціальне оточення, або за допомогою *чинників мікросередовища*. До них належать такі компоненти, як ступінь урбанізації середовища безпосереднього поселення сім'ї (тип населеного пункту: місто, село, кількість жителів тощо), характеристика можливостей зайнятості населення (кількість підприємств, робочих місць, рівень кваліфікації, освіти тощо), демографічна структура, етнічні характеристики, кількісні і якісні показники розвитку інфраструктури середовища розміщення сім'ї (тобто наявність сфери обслуговування, дитячих, лікувальних, культурно-спортивних закладів тощо).

Крім того, до чинників мікросередовища проживання сім'ї часто відносять соціально-психологічні умови й відносини, які істотно впливають на її життєдіяльність і характеризують стан суспільної свідомості людей. Ці умови мають яскраво виражений суб'єктивний характер. До них насамперед належать соціальні установки, інтереси й ціннісні орієнтації, які, немовби вплітаючись у загальну тканину суспільної свідомості, набувають статусу самостійного об'єкта дослідження і практично не розглядаються в контексті умов. Їх дедалі частіше виділяють у самостійну категорію "спосіб мислення сім'ї", або "*сімейна ідеологія*". Під способом мислення сім'ї розуміють сукупність цінностей, норм та установок у сфері сімейного життя.

Структура сім'ї визначається всією сукупністю стосунків між її членами, включаючи, крім стосунків родинності, системи господарських та духовно-моральних стосунків, у тому числі владних, авторитету тощо. Структура сім'ї та її внутрішня організація залежать від багатьох чинників, визначальним серед яких є тип подружжя. В історичній ретроспективі відомі подружжя двох видів: моногамні й полігамні.

Моногамія — це шлюб між одним чоловіком і однією жінкою. *Полігамія* — це шлюб одного чоловіка з кількома жінками, а різновидом полігамії є *поліандрія* — це шлюб однієї жінки з кількома чоловіками.

Залежно від сфери вибору чоловіка або жінки шлюби поділяють на *ендогамні*, тобто такі, які укладаються в межах власної, але більш широкої спільноти, наприклад у межах соціального класу чи касты, та на *екзогамні*, що укладаються між партнерами, які належать до різних соціальних груп.

За ієрархією престижу та влади у сім'ї виділяється *патріархальна сім'я*, де батько здійснює владу і користується найвищим авторитетом, і *матріархальна сім'я*, де влада належить матері. Існують також сім'ї *егалітарні*, переважно у сучасних суспільствах. Окрім того, сім'ї поділяються на *патри-лінеальні*, в яких успадкування прізвища, майна, престижу і соціального

1 278 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

становища відбувається по лінії батька, і *напатрілінеальні*, в яких успадкування відбувається по лінії матері. І, нарешті, розрізняються шлюби *патрілокальні*, які характеризуються тим, що молоде подружжя після шлюбу переходить у дім батьків чоловіка, і *матрілокальні*, коли молоде подружжя оселяється у домі батьків жінки (рис. 15.2).

Форма сім'ї	Біологічні зв'язки, шлюб і правові норми: Нуклеарна сім'я складається з дорослих (батьків) і дітей Розширена сім'я включає нуклеарну сім'ю і багатьох родичів
Форма шлюбу	1. Моногамія - шлюб між одним чоловіком та однією жінкою 2. Полігамія - шлюб між одним і декількома індивідуумами 3. Полігнія - шлюб між одним чоловіком і декількома жінками 4. Поліандрія - шлюб між однією жінкою та декількома
Тип владних структур	1. Патріархальний - влада чоловіків над іншими членами сім'ї (Таїланд, Японія, Німеччина) 2. Матріархальний - влада жінок над іншими членами сім'ї 3. Егалітарний - влада розподіляється між чоловіком та
Найкращий партнер	1. Екзогамія - правила, що регулюють шлюби поза визначеними групами 2. Ендогамія - правила, що приписують укладання шлюбу всередині однієї соціальної групи (Індія - кастова
Право вибору місця проживання	1. Неолокальне - місце проживання окремо від батьків 2. Патрілокальне - дружина живе в домі чоловіка 3. Матрілокальне - чоловік живе в домі дружини
Родовід і спадкоємність майна	1. По чоловічій лінії 2. По жіночій лінії 3. Двостороння спадкоємність майна (загальноприйнято по 40%)

Рис. 15.2. Структура сім'ї у різних суспільних системах Разом з тим зазначимо, що типи структур сім'ї змінюються з часом. Вони залежать від історичної епохи, узвичасного віросповідання та законодавства, рівня цивілізаційного розвитку суспільства тощо.

Успішність функціонування шлюбно-сімейних стосунків (або сім'ї) — це категорія, що відображає якість її діяльності. Вона, по-перше, дає змогу проводити порівняння їх якісних характеристик у різних суспільних системах і в різні проміжки часу. По-друге, вона виступає як нормативна модель управління шлюбно-сімейними стосунками в суспільстві. Під успішністю сімейно-шлюбних стосунків у різних суспільствах розуміють різні речі, оскільки проблема критеріїв

їхньої оцінки — питання досить складне.

Загалом критерієм успіху сімейно-шлюбних стосунків вважають: 1) міцність шлюбу; 2) суб'єктивне відчуття щастя у подружжя; 3) виконання бажань більш широких соціальних груп; 4) всебічний розвиток особистостей подружжя, а саме їхніх здібностей і активності, виховання здібних та активних дітей; 5) досягнення цілковитого взаєморозуміння, внутрішньої інтеграції подружжя, відсутність конфліктів і криз, викликаних антагонізмами між членами сім'ї. У той же час цілковитий успіх шлюбу та сімейно-шлюбних стосунків буває досить рідко. Однак це не повинно неодмінно означати дезорганізацію та розпад сімейної групи.

Під *способом життя сім'ї* розуміють усю сукупність тих видів життєдіяльності, які виконуються усіма разом або деякими із членів сім'ї чи одним із них, але від імені і для усієї сім'ї. Природно, що між способом життя сім'ї та способом життя певної соціальної верстви, класу, нації, суспільства, в рамках яких сім'ї функціонують, спостерігається щонайтісніший зв'язок.

Етапи життєвого циклу сім'ї — це категорія, що характеризує динаміку розвитку сім'ї від моменту її формування й до розпаду. Життєвий цикл сім'ї характеризується рядом періодів, таких, як знайомство, заручини, укладення шлюбу, взаємне пристосування тощо. Крім того, кожна подружня пара, яка не розпалася і має дітей, проходить через три головні фази свого розвитку: 1) період до народження першої дитини, 2) період виховання дітей, 3) період після відокремлення дітей, які стали самостійними. Нарешті, кожне подружжя, навіть найщасливіше, розпадається через смерть. Розпад сім'ї найчастіше відбувається тоді, коли один із членів подружжя залишає сім'ю через відокремлення або розлучення.

Умови життя сім'ї, фази її розвитку, структура і зміни у внутрішньому житті залежать від змін у розвитку цивілізації, численних соціальних спільнот і суспільства в цілому. При цьому соціологічний підхід Дослідження сім'ї має два головні напрями: у першому випадку сім'я аналізується як *соціальний інститут*, а у другому — як *мала соціальна група*.

Сім'ю як *соціальний інститут* вивчають тоді, коли є потреба виявити, наскільки спосіб життя сім'ї, її функціонування у визначених межах відповідає або не відповідає тим чи іншим сучасним критеріям. Важливо також зазначити, що сім'я як соціальний інститут виникла із самого початку формування людського суспільства, коли взаємини між чоловіком і жінкою, старшим і молодшим поколіннями регулювалися племінними й родовими звичаями. З виникненням моралі, релігії, а згодом і держави регулювання статевого життя набуло відповідно морального, релігійного і правового характеру.

1 277 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

Це посилює соціальний контроль над шлюбом і водночас забезпечило позарелігійні та позаправові санкції щодо шлюбу на випадок, коли він вступає у суперечність з інтересами держави. У цілому, введення шлюбного права і виникнення пов'язаних з ним правових відносин між подружжям, — є не лише історично закономірним, а й значною мірою прогресивним явищем. Окрім того, як зазначалося вище, сім'я забезпечує фізичне й духовне відтворення населення, соціалізацію нових членів суспільства, тобто виконує такі соціальні функції, які не під силу жодному іншому соціальному інституту. Таким чином, сім'я як найважливіший соціальний інститут суспільства являє собою цілісну систему дій, норм і відносин, що здійснюють соціальні функції відтворення людини, а також широкий соціальний контроль через систему позитивних і негативних санкцій.

При дослідженні сім'ї як соціального інституту насамперед вивчають:

а) суспільну свідомість у сфері шлюбно-сімейних стосунків, узагальнені характеристики сімейної поведінки окремих груп населення в різних економічних та культурних умовах, вплив суспільних потреб на характер відносин і спосіб життя сім'ї; б) причини та наслідки недостатньо високої ефективності функціонування інституту сім'ї в тих чи інших умовах; в) соціальний механізм зміни сімейних норм і цінностей; г) ефективність реалізації інститутом сім'ї своїх основних функцій у різних політичних, соціально- економічних і культурних умовах; д) співвідношення ідеальних моделей сімейних норм і цінностей та реальної поведінки членів сім'ї тощо.

Сім'ю розглядають як *малу соціальну групу* в тих випадках, коли досліджують стосунки між конкретними індивідами, які власне і становлять сім'ю. При цьому сім'я як своєрідна соціальна група має ряд специфічних особливостей, на відміну від інших соціальних спільнот. Сім'я як мала соціальна група якісно відрізняється від інших груп, наприклад первинного спортивного колективу (спортивної команди). Відмінності полягають у тому, що сімейна соціальна група формується, функціонує і розвивається через лише її притаманні стосунки родинності, тобто на зовсім інших принципах. Так, якщо склад спортивного колективу може постійно змінюватися, то склад сім'ї, як правило, сталий. Якщо у членів спортивного колективу можуть переважати відцентрові "настрої", тобто глибока відмінність інтересів, то сім'я, здебільшого, будується на спільності інтересів.

При аналізі сім'ї як малої соціальної групи доцільно виділяти два основних типи характеристик: 1) характеристику групи, а загалом — мету й завдання сімейної групи, склад і структуру сім'ї, її соціально-демографічний склад, групову згуртованість, групову діяльність, структуру влади й комунікацій в сім'ї тощо; 2) характеристику зв'язків та стосунків сімейної

групи з більш ширшими соціальними системами в межах соціальної структури суспільства: функції сім'ї стосовно суспільства, цілі, завдання та функції стосовно індивіда, сімейні цінності, норми, зразки поведінки тощо.

Таким чином, різні сім'ї у суспільстві мають свої інтереси, перебувають у взаємозв'язку одна з одною і суспільством у цілому. Тому сім'я виступає як специфічна соціальна спільнота, соціальна група і поряд з іншими соціально-класовими, етнічними, демографічними, професійними й територіальними групами є надзвичайно важливим елементом соціальної структури суспільства. Як бачимо, обидва напрями соціологічного підходу до дослідження сім'ї мають свою специфіку. Парадигма сім'ї як соціального інституту зорієнтована в основному на її зовнішні зв'язки, водночас її внутрішні зв'язки досліджуються через призму понять, що характеризують сім'ю як малу соціальну групу. Тому заслуговує на увагу пропозиція українського соціолога Н. Черниш про доцільність інтеграції цих обох парадигм в межах уявлень про сім'ю як соціальну систему [56, с.9].

15.2. Основні функції сім'ї в суспільстві

Для дослідження різних соціальних процесів, що відбуваються в сучасній сім'ї, дуже важливими є аналіз і значення її функцій, що й визначило власне можливість виділити та розглянути цю категорію окремо.

Під *функціями* слід розуміти способи вияву активності, життєдіяльності сім'ї та окремих її членів. Відомий польський соціолог Я. Щепаньський наголошує, що особливе значення сім'ї випливає з двох її основних функцій, які вона виконує в рамках суспільства: *перша* полягає в тому, що сім'я — це єдина соціальна група, яка збільшується не завдяки прийому нових членів ззовні, а завдяки народженню дітей. Отже, це група, яка підтримує біологічну безперервність суспільства. *Друга* її основна функція полягає в передачі культурної спадщини суспільства від одного покоління до іншого [21, с.63-64].

При аналізі функцій сім'ї виокремлюють функції суспільства стосовно сім'ї, сім'ї стосовно суспільства, а також функції сім'ї стосовно особистості і особистості стосовно сім'ї.

З огляду на це функції сім'ї можна розглядати як *соціальні* (стосовно суспільства) та *індивідуальні* (стосовно особистості). Функції сім'ї насамперед тісно пов'язані з потребами суспільства й особистості. Вони мають глибоке історичне коріння і тісно перетинаються із соціально-

1 282 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

економічними умовами життєдіяльності суспільства, в результаті чого з часом змінюються як їх характер, так і сама ієрархія функцій сім'ї (див. рис. 15.3).

10 ⁴⁰

Сфера сімейної	Суспільні функції	Індивідуальні функції
Репродуктивна	Біологічне відтворення суспільства	Задоволення потреб у дітях
Виховна	Соціалізація молодого покоління, підтримка безперервності суспільства	Задоволення потреб у народжуваності, контактах з дітьми, вихованні їх,
Господарсько-побутова	Підтримка соціального здоров'я членів суспільства, догляд за дітьми	Надання господарсько-побутових послуг одними членами сім'ї іншим
Виробничо-економічна	Розвиток дрібного виробництва та сфери послуг, отримання доходу за рахунок використання сімейної приватної власності, сімейних фірм, фермерства тощо	Надання економічної незалежності одними членами іншим, використовуючи сімейні підприємства, фірми, компанії тощо
Матеріального забезпечення	Матеріальна підтримка неповнолітніх та непрацездатних членів суспільства	Надання матеріальної допомоги одними членами сім'ї іншим (у випадку непрацездатності або в обмін на послуги)
Первинного соціального контролю	Моральна регламентація поведінки членів сім'ї у різних сферах життєдіяльності суспільства, а також відповідальності та обов'язку у стосунках між батьками і дітьми, представниками старшого та	Формування та підтримка правових і моральних санкцій за порушення норм взаємин між членами сім'ї
Духовного спілкування	Розвиток членів сім'ї як особистостей	Духовне взаємозбагачення членів сім'ї, зміцнення дружніх основ шлюбу
Соціально-статусна	Передача визначеного соціального статусу членам сім'ї в суспільстві, відтворення його соціальної структури	Задоволення потреб членів сім'ї у соціальному просуванні, соціальній мобільності
Дозвільна	Організація раціонального дозвілля членів суспільства, соціальний контроль у сфері дозвілля	Задоволення потреб членів сім'ї у спільному проведенні дозвілля, взаємозбагаченні інтересів, пов'язаних з дозвіллям
Емоційна	Емоційна стабілізація членів суспільства та їх психологічна терапія	Надання психологічного захисту й емоційної підтримки членам сім'ї, задоволення потреб в особистому щасті та любові
Сексуальна	Контроль сексуальної поведінки членів суспільства	Задоволення сексуальних потреб членів сім'ї

Рис. 15.3. Основні функції сучасної сім'ї

Таким чином, *типологія функцій сім'ї* виділена з огляду найважливіших сфер її життєдіяльності й включає репродуктивну, виховну, господарсько-побутову, емоційну, первинного соціального контролю, дозвільну, соціально-статусну, матеріального забезпечення, сексуальну, опікунську, рекреаційну, представницьку, організаційну та виробничо-економічну функції. При цьому для суспільства особливо важливим є ефективне здійснення репродуктивної та виховної функцій, оскільки лише в сім'ї підтримується біологічна безперервність суспільства і початкове формування особистості. Крім того, у зв'язку з появою ринкових відносин і приватної власності в нашій країні велика роль відводиться виробничо-економічній функції сім'ї. Здійснюючи цю функцію, сім'я через різні сімейні підприємства та фірми, а також сімейні ферми, інші форми виробничої діяльності може брати участь у виробництві різних товарів та продуктів, надавати різноманітні послуги населенню, стаючи тим самим не лише споживчим, а й важливим продуктивним осередком суспільства. Для ефективного виконання сім'єю своїх функцій українською важливою є суттєва допомога і підтримка її з боку держави, оскільки духовно й морально здорова сім'я — запорука соціального здоров'я всього суспільного організму.

15.3. Стан і тенденції розвитку сучасної сім'ї в Україні

Сім'я як соціальний феномен пройшла складний шлях історичного розвитку, основними етапами якого, на думку американського соціолога Дж. Голдторпа, слід вважати такі:

1-й етап — сім'я у дохристиянському суспільстві (з домінацією парної сім'ї, пізніх шлюбів, великою кількістю самотніх людей);

2-й етап — сім'я в християнському суспільстві (з великим впливом церкви на сімейне життя і шлюб, заборона шлюбів між кровними родичами, з добровільним вступом до шлюбу, практичною неможливістю розлучень, заборона абортів тощо);

3-й етап — сім'я в індустріальному суспільстві (з початком промислової революції наприкінці XVIII ст. відбувається *перша революція в сімейному житті*: зниження віку вступу до шлюбу, збільшення народжуваності, значне поширення жіночої праці, дозвіл розлучень за судовим рішенням і т. ін.).

Останній сучасний етап, що триває і в наш час, приніс у розвиток сім'ї радикальні зміни, які отримали серед науковців визначення революційних.

Соціологи, характеризуючи сучасний етап розвитку сім'ї, називають його черговою (*другою*) *революцією в сімейному житті*, яка не тільки внесла радикальні зміни у сімейні стосунки, місце та роль сім'ї у суспільстві, але й, на думку частини вчених, фактично поставила під сумнів саме існування сім'ї. Серед соціальних умов, які дають підставу робити подібний висновок, називають такі [56, с 19—20]:

- по-перше, зростання економічної незалежності жінок та активне залучення їх до трудової діяльності (а це викликає прагнення жінок до більшої самостійності, перегляду традиційної структури сімейних відносин, до змін традиційних функцій сім'ї, рівноправності з чоловіками у прийнятті рішень, у контролі над видатками та майном сім'ї тощо);

- по-друге, утворення двох центрів життя — місця праці і дому (раніше професійна діяльність і домашнє господарство існували в єдності, в межах однієї сім'ї);

- по-третє, еволюція поглядів на сексуальну мораль (або сексуальна революція з послабленням соціального контролю, зростанням анонімності сексуальної поведінки, збереженням секретності позашлюбних зв'язків, діяльністю широкої мережі засобів масової інформації, які проголошують вільне статеве кохання мало не основним мірилом рівня цивілізованості сучасних чоловіків і жінок, зміною загального ставлення суспільства до сексуальної поведінки з тенденцією до пом'якшення традиційних уявлень про дозволене і недозволене тощо);

- по-четверте, винахід надійних контрацептивних засобів і методів запобігання вагітності (вперше в історії людства за допомогою таких засобів вдалося відокремити секс від зачаття).

Аналіз впливу названих обставин показує на їхню загальність і типовість для всього сучасного цивілізованого світу. Отже, можна зробити висновок про типовість та порівняну універсальність наслідків впливу зазначених обставин на сучасну сім'ю, на визначення *тенденцій її подальшого розвитку*. До таких тенденцій відносять: 1) збільшення кількості розлучень (абсолютне і відносне); 2) збільшення кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом; 3) зменшення середньої тривалості шлюбу; 4) відкладення часу вступу до шлюбу; 5) проживання подружніх пар без оформлення шлюбу; 6) зменшення розмірів сім'ї і народжуваності дітей з подальшим старінням населення та навіть його депопуляцією; 7) збільшення кількості самотніх людей, які не одружуються; 8) зменшення кількості повторних шлюбів тощо.

Зрозуміло, що зазначені тенденції тією чи іншою мірою притаманні й розвитку сім'ї в Україні. При загальній кількості сімей (близько 17 млн.) середній розмір сім'ї коливається від 3,1 до 4 осіб. У нашій країні протягом року реєструється близько 500 тис. шлюбів, або 9,3-9,5 на тисячу мешканців. Це один з найнижчих показників серед країн СНД (ще нижчий — лише у Росії і Вірменії), хоча дещо вищий, ніж у Франції, Швеції, Японії, Швейцарії і Канаді (там 4,9—7,3 шлюбів на тисячу мешканців). Водночас за 2003 рік в Україні зареєстровано понад 240 тис. розлучень. Основні їх причини такі: зловживання алкогольними напоями (пияцтво переважає серед чоловіків); різниця в характерах та інтересах і пов'язані з нею сімейні чвари; передчасне, непродумане одруження; незадоволення сімейним життям, зрада; втручання третіх осіб; фінансові труднощі; нездатність або небажання когось із подружжя мати дітей тощо. Аналіз також показує, що понад 3/4 молодих одружуються до 28 років, а пік розлучень припадає на 1—4-й роки подружнього життя. Найміцніші шлюби на Закарпатті, найменш міцні — в Криму. Зростає питома вага повторних шлюбів (2324%). Щорічно до 200 тис. дітей залишаються без одного з батьків. Збільшується кількість матерів-одиначок, дошлюбних дітей. Через підвищення у порівнянні з народжуваністю рівня смертності та еміграції, в Україні починаючи з 1991 р. відбувається природне скорочення населення.

Отже, основні сучасні *тенденції розвитку сім'ї*, зумовлені станом українського суспільства, можуть бути зведені до таких:

- по-перше, шлюб, що лежить в основі сім'ї, стає рівноправним, добровільним, вільним від примусу, корисливості, втручання чи тиску третіх осіб;
- по-друге, дотримується принцип егалітарності, не обмежуються права й не принижується гідність жінок і чоловіків, що забезпечує кожному з них рівні можливості професійного та духовного зростання;
- по-третє, в сучасній сім'ї долається відчуження подружнього життя; системою прав та обов'язків створюються реальні передумови для усунення суперечності між любов'ю та обов'язком;
- по-четверте, суспільство об'єктивно зацікавлене у зміцненні шлюбно-сімейних стосунків не шляхом зовнішнього тиску на сім'ю, правових та інших заборон, а за рахунок зростання її внутрішньої згуртованості, посилення подружньої і батьківської відповідальності.

За результатами аналізу стану і тенденцій розвитку сім'ї в Україні відомий український соціолог І. Мигович дійшов висновку, що за цих умов зростає суспільне значення підготовки юнаків і дівчат до шлюбу, підтримки молодих сімей, створення мережі необхідних соціальних служб, медико-психологічних консультаційних центрів, розвитку вітчизняної демографії, цілеспрямованої демографічної політики держави тощо.

Демографія — одна із суспільних наукових дисциплін, що вивчає

населення та закономірності його розвитку. Головне місце в ній посідають дослідження проблем відтворення населення, змін його кількісного складу, розміщення під впливом як звичайного руху (народжуваність, смертність), так і міграції населення. При цьому слід пам'ятати, що відтворення населення залежить не лише від природних факторів. Значною мірою воно обумовлене соціально-економічними умовами життєдіяльності суспільства.

Як свідчить світова практика, демографічні процеси в суспільстві розвиваються надто бурхливо й нерівномірно. За останнє десятиліття ця проблема стала однією з найважливіших у сучасному світі. Суть її, з одного боку, у високих темпах збільшення населення світу, а з іншого — у зниженні народжуваності. Сучасні демографічні процеси торкнулися багатьох держав, у тому числі й України, де, починаючи з 1992 р. рівень смертності населення перевищує рівень народжуваності. А це, як відомо, негативно впливає на відтворення трудових ресурсів, на розвиток соціально-економічних та інших життєво важливих сфер суспільства. Тому з метою врегулювання процесів дитячої народжуваності багато держав свідомо розробляють і втілюють у життя активну демографічну політику.

Демографічна політика — це система соціальних, економічних та юридичних заходів держави та інших суспільних інституцій, спрямованих на досягнення в перспективі бажаного рівня дитячої народжуваності. Основні елементи демографічної політики: охорона материнства; поліпшення матеріального рівня багатодітних та малозабезпечених сімей; створення і розвиток широкої мережі медичних та дитячих закладів; надання безкоштовної і якісної медичної допомоги; надання допомоги при народженні дитини (виплати і пільги); надання оплачуваних відпусток у зв'язку з вагітністю та доглядом за дітьми, надання різноманітних пільг молодим сім'ям, передусім, у забезпеченні їх житлом.

Демографічна політика, як правило, здійснюється у двох протилежних напрямках. Вона може бути спрямована або на підвищення народжуваності серед населення (там, де спостерігається її низький рівень), або, навпаки, — на зниження народжуваності (там, де цей рівень дуже високий, наприклад, в Китаї).

Як бачимо, обидва напрями безпосередньо пов'язані з сімейним життям і залежать від рівня державної політики щодо підтримки сім'ї. Важливо об'єднати для цього всіх суб'єктів соціальної політики нашої держави — владні структури, систему освіти і виховання, наукові установи,

систему охорони здоров'я і соціального захисту, а також широку громадськість. Передумови для такої координації постали зі створенням в Україні відповідного Міністерства сім'ї, молоді та дітей, функції якого охоплюють сьогодні найважливіші соціальні складові сім'ї: батьків і дітей. Як свідчить історична практика, періоди духовного піднесення суспільства супроводжуються, як правило, зростанням поваги до сім'ї, матері, жінки. Таке ставлення до сім'ї притаманне й українському менталітетові і є глибоким духовним підґрунтям для формування та здійснення ефективної державної соціальної політики підтримки і захисту сім'ї в умовах трансформації українського суспільства до ринкової економіки.

Таким чином, соціологія сім'ї — це спеціальна соціологічна теорія, що вивчає сім'ю як соціальний феномен у всій сукупності її соціальних характеристик і стосунків.

Об'єкт цієї науки — сім'я, що виступає у двох іпостасях: як мала контактна соціальна група, тобто певна форма взаємодії людей, з одного боку, і як специфічний соціальний інститут, що здійснює регулювання відтворення людини за допомогою певної системи ролей, норм і організаційних форм — з другого.

Предмет соціології сім'ї — закономірності та специфічні соціальні відносини, що виникають між сім'єю і суспільством та всередині сім'ї, а також процеси її утворення, функціонування та розвитку.

Основними функціями сім'ї в суспільстві є: репродуктивна, виховна, господарсько-побутова, емоційна, первинного соціального контролю, дозвільна, соціально-статусна, матеріального забезпечення, сексуальна тощо.

Серед основних тенденцій розвитку сучасної сім'ї виділяють: 1) зростання кількості розлучень, неповних сімей та позашлюбних дітей, а також людей, що не одружуються та подружжів без оформлення шлюбу; 2) зменшення тривалості шлюбу, розміру сім'ї і народжуваності дітей, кількості повторних шлюбів.

Стан розвитку сім'ї в Україні вимагає розробки виваженої й активної державної соціальної політики, що зорієнтована на підтримку сім'ї, і передбачає об'єднання зусиль усіх державних структур, соціальних інституцій та громадськості щодо створення передумов для її подальшого розвитку.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення науковій дисципліні "соціологія сім'ї" та

охарактеризуйте її об'єкт і предмет.

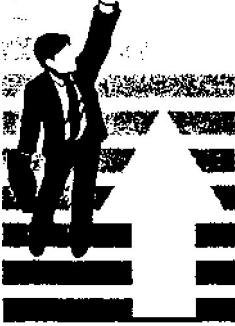
2. Як описати сім'ю як об'єкт соціологічного дослідження?
3. Розкрийте зміст основних соціальних функцій сім'ї в сучасному суспільстві.
4. Охарактеризуйте сучасний стан сім'ї в українському суспільстві та визначте тенденції її розвитку;
5. У чому сутність демографічної політики сучасної держави стосовно розвитку сім'ї та сімейно-шлюбних відносин?

Список рекомендованої літератури

1. *Антонов А. И., Медков В. М.* Социология семьи. — М.: Логос, 1996.
2. *Мацковский М. С.* Социология семьи: проблемы теории, методологии и методики. — М.: Наука, 1989.
3. *Семья и воспроизводство структуры трудовой деятельности.* — К.: Политиздат Украины, 1984.
4. *Студенческая семья: состояние, проблемы, перспективы.* — Минск: Университетское, 1991.
5. *ХарчевА. Г.* Брак и семья в СССР. — М.: Мисль, 1979.
6. *Зигель Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., ^нгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — Т. 21.

Розділ 16. СОЦІОЛОГІЯ УПРАВЛІННЯ

Логіка викладу та засвоєння
матеріалу:

- соціологія управління як наука: предмет, об'єкт, сутність та зміст;
- генеза та еволюція соціології управління;
- технологічні засади соціології управління.

16.1. Соціологія управління як наука: предмет, об'єкт, сутність та зміст

Соціологія управління — спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає закономірності, засоби, форми та методи цілеспрямованого впливу на соціальні відносини й процеси, що відбуваються в суспільстві та його підсистемах з метою впорядкування, підтримки, збереження його оптимального функціонування й розвитку або зміни, переведення до іншого стану. Соціологія управління досліджує також природу управлінських відносин, з'ясовує соціальні цілі управління з погляду соціальних критеріїв, відповідності їх інтересам тих, ким управляють, аналізує соціальні наслідки управлінських рішень і дій.

Вона вивчає також проблеми організації процесів управління, весь комплекс питань добору, розстановки, навчання та виховання управлінських кадрів, міжособистісних стосунків працівників апарату управління під час виконання ними управлінських функцій. Крім того, соціологія управління аналізує специфіку потреб та інтересів управлінців-менеджерів як окремої соціально-професійної групи, особливості їхньої моралі, традицій, звичаїв, культури, виховання, засоби формування та форми прояву таких соціальних якостей особистостей, як дисципліна, відповідальність, сумлінність тощо.

Відповідні явища в соціології управління розглядаються не просто як індивідуальні риси людини, а як відображення певних соціальних відносин, що виникають у процесі управління та управлінської діяльності.

Таким чином, соціологія управління, як і будь-яка інша спеціальна соціологічна теорія, має свій предмет та об'єкт дослідження.

Об'єктом соціології управління виступають різноманітні соціальні системи (групи, угруповання, організації, об'єднання, спільноти, суспільство в цілому), їх підсистеми та ланки, що створюються в суспільстві для досягнення певної мети та вирішення певних завдань.

Предметом цієї соціологічної теорії виступають управлінські відносини, управлінські процеси і властивості суб'єктів управління різних рівнів управлінської ієрархії, а також закономірності, особливості, умови, форми, функції та методи їх управлінської діяльності.

Серед фундаментальних *категорій* соціології управління виокремлюють "*соціальнеуправління*" та "*управління соціальними процесами*", які майже однозначно трактуються в науковій і методичній літературі. Однак їх неоднозначність полягає лише в тому, що поняття "*соціальне управління*" визначає весь комплекс цілеспрямованого регулювання соціальної сфери, суспільних відносин, соціальної діяльності людей, а поняття "*управління соціальними процесами*" підкреслює аспект диференціації, тобто виокремлення конкретних процесів, які підлягають управлінському впливу відповідно до специфіки кожного з них.

Соціальне управління — один з основних типів управління, функція якого полягає в забезпеченні реалізації потреб розвитку суспільства та його підсистем. До найзагальніших властивостей соціального управління належать, *по-перше*, наявність людини як суб'єкта та об'єкта управління, як первинного елемента соціальної системи; *по-друге*, застосування цілеспрямованого, свідомого впливу на різні спільноти людей, соціальні групи, організації, колективи тощо для координації та узгодження їхньої діяльності в процесі вирішення загальногосподарських і суспільних завдань з метою формування й відтворення відповідних умов, що сприяють розвитку людини як особистості; *по-третє*, забезпечення функціонування і розвитку будь-якої соціальної системи при збереженні її основних якісних параметрів [21, с.412].

Слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку українського суспільства головною функцією соціального управління є розробка та здійснення соціальної політики, спрямованої на підвищення матеріального і культурного рівня життя різних верств населення, на подолання величезного розриву щодо якості життя між так званими новими українцями і групами населення, що перебувають за межею бідності, на забезпечення робочими місцями всіх громадян, які бажають працювати, на створення ефективної системи охорони здоров'я, освіти, підтримки малозабезпечених верств населення, здійснення заходів щодо боротьби зі злочинністю, запобігання соціальним, політичним і міжнародним конфліктам.

Отже, *соціологія управління* досліджує не лише зміст і функції, а й *механізми* і

технології соціального управління (управління конкретними соціальними процесами) з метою виявлення можливостей його вдосконалення та оптимізації відповідно до тих цілей і завдань, що виробляються в суспільстві (та його підсистемах) як щодо ближчих, так і більш далеких перспектив його розвитку.

Соціологія управління близька за *проблематикою* до таких розділів соціологічної науки, як соціологія організацій, соціологія праці, соціологія права, соціологія моралі, соціологія масових комунікацій, соціологія політики, соціологія економіки, соціальне планування, соціальне прогнозування, соціальне проектування, а також вона досліджує різноманітні проблеми, пов'язані з управлінням у різних сферах і видах людської діяльності. Тому дослідження в цих та інших розділах соціологічного знання доповнюють соціологію управління своїми результатами, що, безумовно, позитивно впливає на підвищення ефективності соціального управління щодо різних сфер діяльності та рівнів соціальної організації суспільства.

Необхідно наголосити, що *феномен управління*, який спостерігається в системах різного класу (соціальних, біологічних, технічних), є предметом теоретичного пізнання спеціалістів багатьох галузей наукового знання. Глибинні основи управління були виявлені кібернетикою, яка характеризує управління як здатність складних динамічних систем здійснювати структурну та функціональну перебудову відповідно до змін в умовах внутрішнього й зовнішнього середовища їх (систем) існування. Така перебудова відбувається на основі інформації про "збурення", що йде як від самої системи, так і від навколишнього середовища. Управління підтримує корисні "збурення", чинить опір шкідливим, залишаючи поза увагою впливи, що не мають для системи істотного значення.

Загалом управління є функцією будь-якої системи, а його головна властивість — це життєзабезпечення системи. Іноді й саме управління тлумачать як процес реалізації функцій. Отже, управління найсильніше та най-нерозривніше пов'язане з природою системи, підпорядковане законам її функціонування та розвитку, залежить від умов, в яких ця система існує. Завдяки управлінню система поряд із забезпеченням своєї цілісності оптимізує своє функціонування, приводячи його у відповідність до об'єктивних закономірностей, що характеризують якісну визначеність конкретного системного утворення. *Процес управління* пов'язаний з обміном інформацією та енергією між регулюючим і регульованим компонентами, які є обов'язковими для всіх саморегульованих систем — біологічних, соціальних, технічних.

Управління *виникає* принаймні з двох обставин. *По-перше*, коли в регулюючій підсистемі подано кілька варіантів виконання одного з окремих процесів сукупного циклу відтворення цієї системи. Отже, управління виникає там, де є проблема вибору. *По-друге*, коли між регулюючою і регульованою підсистемами

1 292 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

існує особлива форма зворотного зв'язку, яка дає змогу регулюючій підсистемі "оцінити" стан регульованої підсистеми і залежно від результату оцінювання заблокувати всі, крім одного, варіанти виконання певного процесу. Управління, таким чином, виступає як процес нормування, що забезпечує стійкість розвитку системи, її рівновагу, гарантію запобігання потрясінням і катаклізмам.

Проте, коли йдеться про *соціальне управління*, не можна обмежитися лише висновками кібернетики, використанням її принципів та методів. Соціальне управління має справу з проблемами і процесами, що безпосередньо пов'язані з інтересами й потребами як окремих людей, так і малих та великих соціальних груп. Це означає, що лише за умови, коли з'ясовано якісну характеристику соціального організму, виявлено закони його функціонування і розвитку, встановлено, що слід розуміти під умовами його існування і специфікою відносин, які складаються між ним і середовищем, відкриваються перспективи для з'ясування, за рахунок яких сил конкретне суспільство, або будь-яка соціальна організація забезпечують свої цілісність, життєздатність та саморозвиток, і яке значення в цьому забезпеченні відіграють механізми управління.

Виходячи з потреб суспільства *соціальне управління визначає, по-перше*, шляхи розвитку суспільства у заданому напрямі, тобто виробляє цілі. *По-друге*, соціальне управління здійснює теоретичне і практичне забезпечення способів досягнення очікуваного результату, організацію і координацію діяльності людей, її узгодження за допомогою відповідних дій. Для збереження своєї цілісності суспільство створює необхідні для цього механізми. Першим таким механізмом стала держава з властивими їй атрибутами влади. У суспільстві регулююча підсистема — це *суб'єкт* управління, а регульована підсистема — *об'єкт* управління. Тому управління тут набирає вигляду впливу суб'єкта управління на об'єкт управління заради досягнення певної мети. Управління, крім того, постає як специфічна соціальна діяльність, спрямована на розвиток соціальної системи в цілому, на регулювання взаємодії усіх її компонентів. У такому широкому розумінні об'єктом цієї діяльності виступає система суспільних відносин, а не окремі процеси — економічні, соціальні, енергетичні, біологічні тощо. *Головним завданням* соціального управління, таким чином, є досягнення відповідності суб'єктивної діяльності людей вимогам об'єктивних законів суспільного розвитку, забезпечення збалансованого функціонування та розвитку соціального організму.

Зміст поняття "*соціальне управління*" може трактуватись і вужче. У цьому разі ми визначаємо специфіку управління соціальними групами, а також відносинами всередині різних людських спільнот, вивчаємо особливості регулювання міжособистісних стосунків, наприклад у трудовому колективі, простежуємо процес формування потреб, інтересів, мотивів діяльності та поведінки людей. Соціальне управління — це не просто управлінський вплив, що здійснюється на

основі необхідної інформації, а насамперед політична діяльність, спрямована на врегулювання суспільних процесів.

Однак усе суспільне життя не можна зробити повністю соціально регульованим. Поряд зі *свідомим управлінням* у суспільстві завжди було *стихійне управління*, або, інакше кажучи, були стихійні регулятори суспільних процесів. *Стихійне управління* — це процеси, що виникають спонтанно, поза свідомою діяльністю людей і впливають на хід та результати цілеспрямованих людських дій. Люди не можуть відвернути стихійного розвитку подій, але можуть передбачити їх появу та пристосуватися до них. Стихійне управління не слід розглядати лише як щось негативне. Деякі види стихійного регулювання (наприклад, ринок) мають величезний самоорганізуючий потенціал. У соціально й економічно розвинених державах межі стихійного регулювання постійно звужуються. Пізнаючи напрями, в яких розгортаються ті чи інші процеси під впливом стихійних регуляторів, люди намагаються досягти своєї мети за допомогою важелів свідомого управління, значення яких дуже велике.

Таким чином, *управління*, виконуючи функцію узгодження, забезпечуючи взаємозв'язок і взаємодію між різними частинами єдиного цілого, значною мірою визначає результативність спільних дій, породжує нову продуктивну силу, яка істотно відрізняється від простої арифметичної суми її складових, — силу системності, єдність і спрямованість дій.

Управління як специфічний засіб організації має ряд характерних *особливостей*. *По-перше*, як вже було зазначено, управління повністю залежить від системи, що зумовлює не тільки його природу, а й цілеспрямованість. *Друга особливість* полягає в тому, що керівний вплив має, як правило, значну енергію (один телефонний дзвінок може привести в дію величезні потоки ресурсів, інформації, енергії, тисячі людей забезпечують виконання розпорядження чи наказу міністра та ін.). *Третя особливість*

полягає в тому, що центр управління може перебувати далеко від керованого об'єкта, тобто джерело керівного впливу перебуває поза межами об'єкта управління. Так, міністерство спрямовує управлінський вплив на підпорядковані йому галузеві об'єкти, обласний центр — на райони і т.ін. Тим часом організації, підприємства мають і власний орган управління (правління, дирекція, ректорат), який здійснює безпосереднє управління цією організацією. Інакше кажучи, підсистема, що управляє, і підсистема, якою управляють, виступають як дві взаємопов'язані частини однієї організаційної системи. Такий процес управління має назву *самоуправління*, або *самоврядування*. У такому розумінні, по-перше, суспільство загалом є соціальною системою, яка саморегулюється або є самоврядною. Самоврядними системами, або системами, які саморегулюються, є підприємства, фірми, міста, регіони, державні установи, будь-які громадські організації, вузи тощо.

У суспільстві відбуваються також процеси управління, які не санкціонує жодний керівний орган. Наприклад, національні традиції, які тисячоліттями регулюють поведінку великих груп людей. У цьому випадку маємо справу зі стихійними, спонтанними процесами соціального управління — процесами саморегулювання, які здійснюються в суспільстві у зв'язку з дією загальнолюдських цінностей, норм моралі, ідеалів кожного конкретного суспільства.

Процеси соціального саморегулювання відбуваються не лише у масштабах суспільства. Вони існують на рівні первинних колективів, де велику роль відіграють звички, групові норми, цінності, громадська думка, які називають організаційною культурою. Названі чинники справляють значний вплив на свідомість і поведінку членів колективу. Продуктами саморегулювання є асоціативні, неформальні організації, що виникають на основі внутрішньої, неофіційної системи зв'язків і норм. Зрозуміло, все це має надзвичайно важливе значення в управлінській практиці [21, с 416].

Тому в управлінні слід брати до уваги всю сукупність чинників, різні аспекти, спиратися на комплексний підхід. У цьому зв'язку можна говорити про різні *теорії*, наприклад про теорію управління виробництвом, теорію державного управління і т. ін. Водночас усі ці теорії слід розглядати як соціальні, бо всі вони стосуються управління суспільством, управління людьми.

При соціологічному підході зв'язки і взаємодії людей у процесах організації їхнього спільного життя розглядаються у власному значенні соціального — потреб та інтересів, становища, місця та ролі людини в суспільстві та в управлінському процесі [34, с.13]. З огляду на сучасні проблеми дуже важливо вивчити механізм формування та становлення нових економічних відносин, які, як відомо, породжують нову соціальну структуру суспільства: виникають нові

соціальні групи, верстви, прошарки, зникають з історичної сцени соціальні спільноти, які донедавна мали велику вагу в соціально-економічному житті суспільства (наприклад, колгоспне селянство). Державна власність перестає бути монополією. Започатковується народження "середнього класу". Нові соціальні верстви (підприємці, бізнесмени) активно демонструють незвичні для більшості членів суспільства моделі поведінки та мислення.

У цих умовах досягнення суспільства можуть базуватися тільки на такій системі соціального управління, яка орієнтуватиметься не лише на економічне зростання, а й на врахування того мотиваційного механізму, який є рушійною силою соціальної поведінки людини в ситуації відсутності примусу, директив, нормативного регулювання тощо. Нові цінності, новий розподіл ресурсів, новий життєвий менталітет — усе це безпосередньо входить до кола інтересів соціології управління з метою надання суспільству стійкості, стабільності, підтримки основних параметрів його життєдіяльності, необхідної спрямованості його розвитку. Ускладненість, невизначеність багатьох економічних та політичних процесів сьогодення не тільки не применшують ролі й можливостей управління, а навпаки, потребують його піднесення на більш вищий рівень. Теоретики і практики управління дедалі більше усвідомлюють, що складним організаційним системам не можна нав'язувати шляхи їх розвитку без урахування внутрішніх тенденцій їх існування. Управління поступово позбавляється спроб сліпого втручання в соціальні відносини і процеси, наближаючись до визнання особливого значення таких явищ, як нова мотивація, нові форми власності, нові, більш гнучкі методи керівництва суспільством і всіма його підсистемами та сферами, насамперед економічною.

16.2. Генеза та еволюція соціології управління

Управління виникає і стає потрібним тоді, коли різко ускладнюються економічні, політичні, соціальні й духовні процеси, і там, де з'являється потреба в кооперації, у поєднанні різних суспільних елементів, узгодженні дій окремих частин, індивідів тощо. Чим більш розвиненим є суспільство, чим більш розвинений у ньому розподіл праці, тим більшою є потреба в соціології управління, бо *управління* — це діяльність, спрямована на реалізацію свідомо артикульованого інтересу. Загальний інтерес виступає у вигляді держави — знаряддя, яке не тільки усвідомлює інтереси панівного класу, а й захищає їх. Адже управління в суспільстві здійснює економічно панівний клас. Управління завжди ґрунтується на владі, тобто силі, яка примушує одну сторону підкорятися волі іншої сторони.

Таким чином, *управління* є формою реалізації суспільної влади (авторитет, традиції, харизма теж є способом впливу на людей, але в них

відсутнє цілепокладання свідомого впливу, а відтак і соціальне управління).

Слід зазначити, що мистецтво управління як комплекс особливих здібностей ефективного застосування нагромадженого досвіду в практичній діяльності, склалося ще тоді, коли межі світу мистецтва і науки не були досить чітко усвідомлені. Мистецтво управління формувалося протягом усього історичного періоду розвитку людства, що, як відомо, налічує кілька тисячоліть. Виникнення управління пов'язують із зародженням писемності в стародавньому Шумері, що спричинило створення особливого прошарку "жерців-бізнесменів", які успішно виконували релігійно-комерційні та торговельні операції. У наступні тисячоліття розвиток управлінського мистецтва відбувався як у сфері управління державними та суспільними справами, так і у сфері управління господарством. Уже тоді філософи сперечалися про переваги різних форм управління, про те, є управління наукою чи мистецтвом, а також порушували питання про розумне управління (Платон, Конфуцій, Мейцзи та ін.) (див. рис. 16.1).

Однак управління як сфера людського знання виокремилась у самостійну наукову галузь лише наприкінці XIX ст. Протягом більше як вікової історії наука соціального управління розроблює теорію, змістом якої є закони і закономірності, принципи, функції, форми й методи цілеспрямованого й ефективного управління діяльністю людей.

Необхідно підкреслити, що перші праці, в яких було зроблено спробу наукового узагальнення нагромадженого досвіду та формування основ наукового управління, з'явилися наприкінці XIX — початку XX ст. Це було відповіддю на потреби індустріального промислового розвитку, який дедалі більше набував таких специфічних рис, як масове виробництво і масовий збут товарів і послуг, орієнтація на ринки більшого обсягу та великомасштабну організацію у формі міцних корпорацій та акціонерних товариств. Підприємства-гіганти відчували гостру потребу в раціональній організації виробництва й праці, чіткій і взаємопов'язаній роботі всіх підрозділів та служб, керівників і виконавців щодо науково обґрунтованих принципів, норм і стандартів.

Рис. 16.1. Еволюція форм і концепцій соціального управління У своєму розвитку соціологічна теорія управління пройшла декілька етапів:

- класичний, або раціоналістичний напрям, найтипівішими для якого є школа наукової організації праці, або наукового менеджменту Ф. Тейлора; адміністративна, або класична школа управління А. Файоля; теорія ідеальної бюрократії М. Вебера;

соціально-психологічний, або *гуманістичний* напрям, для якого найхарактернішими є теорія людських відносин Е. Мейо; теорія "Х" і "У" Д. Мак-Грегора; теорія стилів управління К. Левіна та багато інших;

системний, або *методичний* напрям, який об'єднує як класичну і соціально-психологічну школи, так і численні прикладні концепції, теорії та розробки на основі кількісних методів, тобто методів точних наук (кібернетики, математики), з широким використанням комп'ютерних технологій і програмного моделювання.

З виникненням цього напрямку відбувся остаточний перехід у розумінні проблем управління від суто інженерного підходу до соціологічного, в центрі уваги якого перебуває перш за все людина з її потребами, інтересами та цінностями. Значний внесок у розробку проблем управління суспільством та різними його сферами зробили А. Сміт, А. Файоль, М. Вебер, В. Зомбарт, Д. Кейнс, Й. Шумпетер, О. Богданов, В. Афанасьєв, С. Булгаков, М. Туган-Барановський, М. Лосський, П. Друкер, Г. Саймон, Ч. Барнард та багато інших як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників [21.С.418].

Даючи стисло характеристику генезису та еволюційного розвитку загальної соціологічної теорії управління, необхідно зазначити, що найбільш чітких обрисів вона набула на початку століття в концепціях "наукового управління" Ф. Тейлора, "ідеальної бюрократії" М. Вебера та "науки адміністрування" А. Файоля. Спочатку її розвиток ішов шляхом жорсткого раціоналізму в управлінні. Однак технократичні ілюзії стали розвіюватися вже в 30-ті роки ХХ ст., коли стало зрозуміло, що в багатьох випадках жорсткий раціоналізм не є кращим шляхом підвищення ефективності діяльності людей і організацій.

Тому раціоналізм в соціологічній теорії управління став поступатися місцем іншому підходу, чи напрямку — поведінковому, що ґрунтується на знаннях фундаментальних положень соціології та психології щодо суб'єктів господарської діяльності. Завдяки цим знанням стало можливим поглиблене розуміння реальної суті управління як в організаціях, так і в ширших соціальних системах. З'явилися такі поняття, як участь працівників в управлінні, лідерство, імідж керівника, особисте зростання тощо. Набуло права громадянства і саме поняття "особистість в організації". Одне слово, "засумувавши" за живою людиною та побачивши можливість безпосереднього звернення до неї, управління почало соціологізуватися, а соціологія — спеціалізуватися. Отже, соціологія була не тільки сприйнята наукою управління, а й почала розглядатися як необхідна складова цієї науки.

Поряд з цим активне використання в соціології управління системного підходу зумовило подальше ускладнення сфери управлінського знання. Зокрема, більш поглиблено почали досліджуватись організації як соціальні

1 300 Частина III. Соціологічні теорії середнього рів

системи, що активно взаємодіють як із зовнішнім, так і внутрішнім середовищем. При цьому було встановлено, що залежно від типу середовища можуть ефективно функціонувати як бюрократичні, так і дебіюрократичні системи управління.

Саме з цим було пов'язане виникнення на межі 70-х років ХХ ст. ідеї "ситуаційного підходу" до управління соціальними системами. Можна вважати, що саме ця ідея немовби "примирила" між собою представників раціоналістичного та поведінкового підходів в управлінні соціальними організаціями.

Подальший розвиток соціологічної теорії управління у 80-х роках ХХ ст. логічно привів до усвідомлення великого значення "організаційної культури" як важливої характеристики, що інтегрує в собі всі особливості підприємства (організації) — і системні, і поведінкові, і соціокультурні.

- Це, врешті-решт, значно посилює гуманістичний компонент в управлінні, спирається на людський потенціал як керівників, так і підлеглих.

Сьогодні, у ХХІ ст., цей напрям соціологічної науки з управління набув подальшого розвитку. У зв'язку з цим простежуються такі тенденції в розвитку соціології наукового управління:

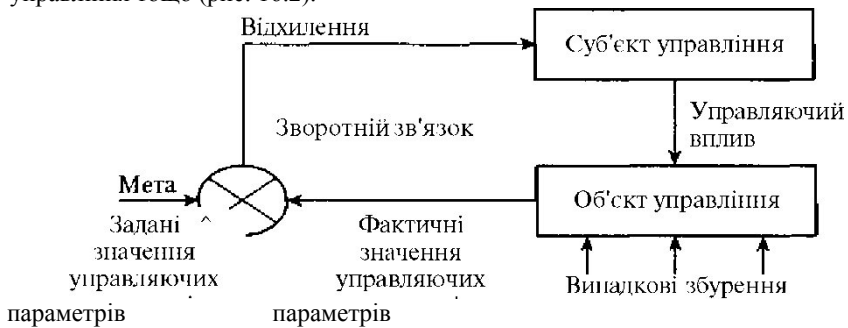
- 1) інтернаціоналізація соціологічного управлінського знання, зумовлена виникненням інтеграційних структур (насамперед міжнародних інформаційних систем), зростанням конкуренції та взаємозалежності у світовій економіці;

- 2) дедалі більше відчувається повернення соціологічної теорії управління до "здорового глузду". Адже систематизований "здоровий глузд", що ґрунтується на висновках соціології, психології, науки про організаційні зміни, має не тільки практичний, а й світоглядний характер (як певна система цінностей), даючи змогу як індивідам, так і соціальним спільнотам краще адаптуватися до відповідних змін у соціальному середовищі. Останнє особливо важливе для українського суспільства, оскільки в умовах його реформування проблема полягає не в тому, як робити, а в тому, що робити.

16.3. Технологічні засади соціології управління

Соціологічна теорія управління виявляє певні закономірності, що визначають важливі складові *компоненти* самого процесу управління. Їх можна поділити на дві групи. *Перша група* — це закономірності функціонування і розвитку суб'єкта соціального управління, а *друга* — суттєві зв'язки

між суб'єктом та об'єктом соціального управління. До проблем *першої групи* належать взаємовплив особистих інтересів суб'єктів соціального управління; інтереси різних управлінських груп; соціальна відповідальність суб'єктів управління. До проблем *другої групи* належать відповідність інтересів суб'єкта соціального управління інтересам об'єкта соціального управління; цілісність впливу суб'єкта на об'єкт; рівні розвитку об'єкта та суб'єкта соціального управління; відповідальність носіїв і виразників інтересів об'єкта соціального управління тощо (рис. 16.2).

соціального управління, як її важлива складова частина. Прогнозування майбутніх подій може розглядатись як компонент будь-якої діяльності, як окрема самостійна діяльність з прогнозування і, нарешті, як діяльність у сфері прогнозування. Аналогічно і контроль як функцію управління можна розглядати як елемент будь-якої дії, як особливу діяльність і як діяльність у контролюючих органах.

Тому із закономірностей соціологічної теорії управління впливає ряд *принципів діяльності суб'єкта соціального управління*, тобто вимог (правил) до нього стосовно організації своїх дій. Принципи соціального управління визначають формування потрібних якостей управлінських працівників, характерні риси їхнього стилю діяльності, способи оптимальної підготовки керівних та інших управлінських кадрів, раціональну організацію управлінської праці. З реалізацією принципів утворюються інформаційні зв'язки в системі соціального управління, розкриваються підходи до побудови, вибору способів, форм, методів здійснення управлінського впливу.

Соціальне управління як процес має ряд важливих *функцій*. Насамперед виокремлюють соціально-прогностичну, соціально-цільову, соціально-планувальну, соціально-організаційну, соціально-мотиваційну та соціально-контрольну функції. Оскільки соціальне управління стосується визначення цілей суспільного розвитку, обґрунтування та практичного забезпечення способів їхнього досягнення шляхом організації й координації спільної

діяльності людей, її узгодження за допомогою відповідних нормативно-контрольних дій. Управління забезпечує в суспільстві економічні, політичні, ідеологічні, духовні й соціальні зв'язки між людьми. Тому за конкретним змістом вирізняють соціально-економічну, соціально-політичну, соціально-духовну та власне соціальну функції. Вони охоплюють усю сукупність соціальних відносин в суспільній системі.

Суть функцій соціологічної теорії управління полягає в тому, щоб цілі, шляхи та засоби їх реалізації не суперечили одне одному, щоб забезпечити ефективне усунення соціальної напруженості, гармонізувати інтереси різних соціальних груп і верств населення. Свого практичного втілення функції соціального управління набувають у соціальному цілепокладанні, суть якого полягає у наданні певної спрямованості процесу розвитку суспільства, окремих його сфер.

Професійний розподіл праці людей зумовлює також виділення самостійних функцій управління, тобто функцій його апарату, які, звичайно, об'єднуються поняттям "управлінська праця". У цій галузі праці не менш динамічно, ніж в інших сферах відбувається процес диференціації, спеціалізації, виділення нових форм та видів управлінської діяльності людей.

21 О Частина III. Соціологічні теорії середнього рівня

При цьому *управлінська праця* пов'язана з реалізацією певної сукупності функцій управління (прогнозування, планування, організація, мотивація, контроль); діяльністю з підготовки рішень чи оцінки їх наслідків; діяльністю з прийняття управління рішень.

В управлінському рішенні здійснюються функції, цілі та принципи соціології управління. Воно виступає засобом управлінського впливу, організованої взаємодії суб'єкта та об'єкта соціального управління, яка забезпечується за допомогою відповідних методів управління. Можна виділити соціологічні методи вироблення рішень (імітаційні моделі, "мозкова атака", дискусія, ділова гра та ін.), методи організації виконання рішень (адміністративні, економічні, соціально-психологічні, або власне мотивація). Усі вони застосовуються залежно від конкретної ситуації. Прийняття і здійснення рішень включає вибір мети, способів її досягнення, самого рішення та його виконання. Рішення завжди має часову характеристику, яка складається зі швидкості прийняття рішення, часу від прийняття рішення до його виконання, а також часу від початку вивчення ситуації до вироблення остаточного варіанту рішення. Від якості управлінських рішень залежить, врешті-решт, здатність системи соціального управління мобілізувати свої ресурси та можливості заради досягнення визначених цілей.

За критерієм використання можливостей можна дати оцінку і якості соціального управління. Існує кілька можливостей — технічних, економічних, організаційних, соціальних тощо. Оцінка та ефективне використання можливостей, зусилля, спрямовані на їхнє зростання та розвиток, значною мірою визначають продуктивність будь-якої сфери соціальної людської діяльності. В управлінні особливе місце належить виявленню взаємних впливів при реалізації всіх видів можливостей, а також аналізу обставин, що зумовлюють їх взаємне проникнення. Так говорять про соціально-економічні, організаційно-технічні, соціотехнічні та інші види можливостей. Стає очевидним, що найбільш ефективні шляхи зростання, зокрема соціальних можливостей промислового підприємства, є в інших сферах, а саме економічній і організаційно-технічній.

Кожне суспільство (виробництво, організація) на певний час має деякі граничні рівні можливостей, які визначають верхню межу того, що це суспільство (виробництво, організація) може зробити за наявного рівня розвитку, але не робить цього з певних причин. Частково це причини технологічного, інженерно-технічного або організаційного характеру, частково — це наслідки дефектів системи соціального управління. Усунення їх пов'язане насамперед з поліпшенням якості управління, зростанням можливостей суспільства та його різних сфер.

Таким чином, від якості і повноти використання можливостей залежить

ефективність досягнення управлінських цілей. З іншого боку, досягнення всього розмаїття існуючих цілей є процесом зростання різних видів можливостей. Тому коли ми хочемо оцінити виконання певної функції, слід порівняти фактичні дії з тими, які повинні бути. Якщо розглядати, наприклад, функцію прийняття рішень як невід'ємний обов'язок керівника, з'являється можливість оцінювати виконання цієї функції за її продукцією, тобто за ефективністю самих рішень. Такий підхід дає змогу в кожному конкретному випадку визначити чіткі критерії діяльності керівних осіб і підрозділів, наявність яких дає можливість оцінювати якість виконання функцій цими особами й підрозділами виходячи з наданих їм повноважень.

Соціальне управління як процес має циклічний, відносно замкнений характер. Цей процес, узятий окремо, починається з постановки цілей, завдань і завершується виконанням цих завдань, досягненням певного результату. Таким чином відбувається управлінський цикл, що становить каркас соціально-управлінської технології. Потім на основі інформації про результати (досягнення чи недосагнення мети) ставляться нові завдання, висувається нова мета. Один цикл замикається, починається новий.

Іншими словами, будь-яка соціально-управлінська технологія будується на основі управлінського циклу і являє собою своєрідну єдність формалізованих та неформалізованих дій. Основним тут є те, як знайти найефективніші шляхи трансформації наукового знання в соціально-управлінські технології і в програми практичних дій людей, соціальних угруповань. Виходячи з цього, стандартизована схема соціально-управлінської технології у загальних рисах може виглядати так, як показано на рис. 16.3.

I процедура. Формування мети Операції: діагноз, прогноз, формулювання кінцевої мети, стратегія дій,
визначення конкретних завдань

II процедура. Прийняття рішення Операції:
виявлення проблемної ситуації, обґрунтування варіантів дій,
вибір оптимального варіанту, затвердження рішення

III процедура. Організація дії Операції: розподіл завдань між виконавцями, ідеологічне забезпечення діяльності,
координація та регулювання процесу виконання, контроль

IV п
процедура. Аналіз результатів Операції: зіставлення запланованих та досягнутих результатів, визначення нових проблемних ситуацій, попереднє формулювання нової мети

Рис. 16.3. Соціально-управлінська технологія

Значимо, що складовими соціального управління як системи є такі підсистеми: інформаційна; проектно-програмна; прогностична; планувальна; системно-організаційна підсистема опрацювання управлінських рішень;

21 О Частина III. Соціологічні теорії середнього рівня

підсистема коригування і наступного відтворення управлінського циклу. Цей алгоритм пристосований до будь-якого рівня, виду чи типу соціального управління. Для того щоб управляти (керувати), треба мати інформацію про призначення, функції, стан можливостей соціальної системи. Маючи таку інформацію, керівна підсистема проектує, прогнозує, програмує, чітко планує її функціонування на конкретний проміжок часу з урахуванням реальних умов і можливостей. Щоб соціальна система функціонувала в заданій програмі, її ланкам має постійно подаватися команда (управлінські сигнали: рішення, накази, розпорядження). Щоб під час виконання команд запобігти різним відхиленням, потрібен постійний контроль за виконанням. В управлінському значенні *контроль* — це професійна послуга, яку керівник повинен надавати своїм підлеглим. Це порівняння того, що є, з тим, що має бути. Такий контроль є формою управлінської відповідальності, засобом запобігання втратам. Контроль і аналіз функціонування соціальної системи уможливають оперативну коригувати її діяльність, нагромаджувати інформацію для нового проектування, програмування, прогнозування тощо.

Ефективність функціонування суспільних систем значною мірою визначається наявністю надійного соціального прогнозу, тобто визначення можливих станів об'єкта соціального управління в майбутньому на основі тенденцій його розвитку в минулому і тепер. Такий прогноз характеризує найбільш імовірний стан соціального об'єкта у разі збереження існуючих тенденцій. Він може бути оперативним, коротко- та довготерміновим.

У соціальному прогнозуванні використовуються переважно три методи: експертиза, екстраполяція, моделювання. Слід наголосити на комплексному значенні надійних, вірогідних соціальних прогнозів. Ці прогнози є основою прийняття управлінських рішень в усіх сферах суспільного життя.

Для розуміння сутності, можливостей і перспектив соціального управління як сфери людської діяльності вкрай важливим (поряд із розглядом його суспільних функцій) є дослідження його "внутрішніх" закономірностей, що породжуються діяльністю людини як суб'єкта соціального управління. Виконавець, що виступає в ролі об'єкта соціального управління, залишається суб'єктом здійснюваної ним діяльності. Так само, як інші соціальні інститути, управління має свої "зведення" законів, норм, правил, професійних "таємниць", традицій, забобонів тощо. Так само, як і в

інших соціальних інститутах, в управлінні виникає чимало конфліктів між реальною та нормативною організаційною поведінкою. Реальна соціальна діяльність людей завжди тією чи іншою мірою наближається до нормативного формалізованого типу, але ніколи з ним не збігається. Тому будь-яка реальна соціальна діяльність, в тому числі й управлінська, повинна розглядатись як органічна єдність формалізованих і неформалізованих компонентів.

Соціологічний аналіз сфери управління дає можливість виявити глибинні механізми управлінських і самоврядних процесів як суспільних явищ, виявити і обґрунтувати ефективність демократичних принципів і відносин між органами влади, управління та населенням країни, забезпечити використання соціальних резервів, соціального потенціалу, соціальних технологій, інноваційних засобів організації соціального управління. Володіння концептуальним та методичним апаратом соціологічної теорії управління стає сьогодні необхідним інструментом ефективною професійної діяльності фахівців — державних службовців, управлінців, керівників підприємств і установ, організаторів виробництва, а також менеджерів різних ієрархічних рівнів нових господарських, підприємницьких та комерційних структур.

Завершуючи розгляд теми, зазначимо, що соціологія управління — це спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає закономірності, засоби, форми та методи цілеспрямованого впливу на соціальні відносини і процеси, які відбуваються в суспільстві (та його підсистемах) з метою впорядкування, підтримки, збереження його оптимального функціонування й розвитку або зміни, переведення до іншого стану.

Зміст соціології управління становлять дослідження соціальних основ управління, його функцій, принципів і законів, особливостей управлінської діяльності і управлінських відносин, закономірностей їх розвитку й ефективності, об'єктивних і суб'єктивних умов і факторів їх використання щодо різних рівнів соціальної організації суспільства.

Об'єктом соціології управління виступають різноманітні соціальні системи (групи, угруповання, організації, об'єднання, спільноти тощо) та їхні підсистеми, що виникають і створюються в суспільстві для досягнення відповідної мети й вирішення визначених завдань.

Предметом соціології управління є управлінські відносини, процеси управління і властивості суб'єктів соціального управління незалежно від рівнів управлінської ієрархії, а також закономірності, особливості, умови, форми, функції та методи їх управлінської діяльності.

За своєю проблематикою соціологія управління тісно переплітається з такими розділами соціологічної науки, як соціологія організації, соціологія праці, соціологія права, соціологія конфлікту, соціологія комунікацій,

1 6 Частина ІІІ. Соціологічні теорії середнього рівня

соціологія моралі, соціологія економіки, соціологія політики, соціальне планування, прогнозування, проектування тощо, які також розглядають проблеми управлінської діяльності. На теоретико-прикладному рівні розвиток соціології управління неможливий без урахування досліджень у цих сферах соціологічного знання, оскільки вони доповнюють її своїми результатами, позитивно впливаючи на ефективність соціального управління загалом.

Управління як соціальне явище з'явилося в давні часи (задовго до появи капіталізму) і було пов'язане з удосконаленням координації колективної праці людей в різноманітних сферах життєдіяльності. Але як наука зі своїми школами, теоріями і напрямками управління виникло лише на початку ХХ ст. У своєму розвитку теорія соціального управління пройшла кілька етапів, головними з яких вважаються класичний, або раціоналістичний, період (школа наукового менеджменту Ф. Тейлора; адміністративна школа управління А. Файоля; теорія "ідеальної бюрократії" М. Вебера); соціально-психологічний, або гуманістичний, період (школа людських відносин Е. Мейо; теорія "Х" і "У" Д. Мак-Грегора; теорія стилів керівництва К. Левіна; теорія потреб А. Маслоу та ін.); системний, або синтетичний період (емпірична школа управління П. Друкера; школа соціальних систем Ч. Барнарда); нова школа управління, або школа кількісних методів Г. Саймона та ін.; теорія організаційної культури, а також численні сучасні системні та ситуаційні концепції соціального управління. Подальший розвиток соціології управління базується на концепціях системного та ситуаційного підходів, в основі яких лежать ідеї демократизації і децентралізації управління, залучення більшої кількості людей до прийняття управлінських рішень, використання різноманітних моделей мотивації їхньої діяльності тощо.

Соціологія управління виявляє певні закономірності, що визначають важливі складові самого процесу управління як системи взаємодій керівної та керованої підсистем. Ці підсистеми тісно пов'язані з такими основними підсистемами, як інформаційна, проектно-програмно-прогнозувальна і планувальна, системно-організаційна, розробки управлінських рішень, контролю та аналізу, мотивації, коригування та подальшого відтворення управлінського циклу.

Механізм здійснення процесу соціального управління з метою впорядкування тієї чи іншої соціальної системи такий:

а) щоб управляти будь-якою соціальною системою, потрібно мати інформацію про її сутність, призначення, функції, стан, можливості тощо;

б) маючи таку інформацію, керівна підсистема проектує, прогнозує, програмує та чітко планує оптимальне функціонування соціального об'єкта на відповідний період часу виходячи з реальних умов і можливостей;

в) щоб соціальна система функціонувала відповідно до розробленої

програми (плану), її підсистеми та ланки повинні систематично або періодично отримувати певну серію "команд" (управлінських впливів і рішень);

г) оскільки виконання рішень може мати різні відхилення, потрібен постійний контроль за їх виконанням;

д) контроль та аналіз функціонування соціальної системи дає можливість оперативно коригувати її діяльність, а також нагромаджувати інформацію щодо розробки нового проекту, плану, програми тощо.

? Питання для самоконтролю

1. У чому сутність і зміст соціології управління як науки?
2. Як визначити предмет та об'єкт соціології управління?
3. Який взаємозв'язок соціології управління з іншими спеціальними соціологічними теоріями?
4. Розкрийте етапи становлення та шляхи розвитку соціології управління.
5. Охарактеризуйте технологію та механізм здійснення процесу управління соціальними угрупованнями.

Список рекомендованої літератури

1. *Бабосов Е. М.* Социология управления. — Минск: ТетраСистемс, 2001.
2. *Гаєвський Б. А., Ребкало В. А., Туленков М. В.* Політичне управління: Навч. посібник. — К.: УДДУ, 1999.
3. *Пригожий А. И.* Социологические аспекты управления. — М.: Наука, 1974.
4. *Сергейчука В.* Социология управления. — СПб.: Бизнес-пресса, 2002.
5. *Туленков Н. В.* Введение в теорию и практику менеджмента: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 1998.
6. *Удальцова М. В.* Социология управления: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА-М; Новосибирск: НГАиУ, 1998.

1. *Андреевкова Н. В.* Проблема социализации личности // Социальные исследования. Вып. 11. — М., 1970.
2. *Вебер М.* Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990.
3. *Гараджа В. И.* Социология религии. — М.: Наука, 1996.
4. *Гидденс Э.* Девять тезисов о будущем социологии // Теория и история ^кономических и социальных институтов и систем. — М.: Зима, 1993.
5. *Горшков М. К., Шереги Ф. Э.* Как провести социологическое исследование. — М.: Политиздат, 1985.
6. *Дорина В.* ^кономическая социология: Учеб. пособие. — Минск: ^коперспектива, 1997.
7. *Економічна соціологія: Навч. посіб. / В. М. Ворона, В. Є. Пилипенко, В. І. Тарасенко та ін.* — К.: Ін-т соціології НАН України, 1997.
8. *Заславская Т. И., Рывкина Р. В.* Социология ^кономической жизни: Очерки теории. — Новосибирск: Наука, 1991.
9. *Зигмунд А. А.* Основы советской системы физкультуры. — М., 1926.
10. *Комаров М. С.* Социальная стратификация и социальная структура // Социологические исслед. — 1992. — № 7.
11. *Кон И. С.* Открытие "Я". — М.: Политиздат, 1978.
12. *Кон И. С.* Психология ранней юности: Книга для учителей. — М.: Просвещение, 1989.
13. *Кравченко А. И.* Введение в социологию: Учеб. пособие. — М.: Новая шк, 1995.
14. *Кравченко А. И.* Социология. Справ. пособие — М.: Мос.Лицей, 1996.
15. *Кравченко А. И.* Социология: Словарь. — М.: Академия, 1997.
16. *Краткий социологический словарь I* Под. общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина. — М.: Политиздат, 1983.
17. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1977.
18. *Лубовський В. Д.* Соціологія релігії // Соціологія: Короткий енцикл. словник / За заг. ред. В. І. Воловича. — К.: УЦДК, 1998.
19. *Лукашевич Н. П., Солодков В. Т.* Социология образования: Конспект лекций. — К.: МАУП, 1997.
20. *Лукашевич М. П.* Соціалізація: Виховні механізми і технології: Навч.-метод. посіб. — К.: ІЗМН, 1998.
21. *Лукашевич М. П., Туленков М. В.* Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004.
22. *Маркс К.* ^кономическо-философские рукописи 1844 года // К. Маркс, Ф.

- Ангельс. Соч. — Т. 42.
23. *Meaii O N.* Міпгі, зеГангі 8ocie!y: Pгош Ше кіапроін! а косіаі БеБауіогікІ. — СЫсаҫо: №іу. ог СЫсаҫо Pрекк, 1934.
 24. *Моль А.* Социодинамика культуры. — М.: Прогресс, 1973.
 25. *Мордвинцева Л. П.* Японская школа: модели социализации //Р Ж "Общественная наука за рубежом" — Сер. 3. — 1991. — № 3.
 26. *Нечаев В. Я.* Социология образования. — М.: Изд-во МГУ, 1992.
 27. *Осипов Г. В.* Социология и социализм. — М.: Мысль, 1990.
 28. *Попова І. М.* Соціологія. Пропедевтичний курс.— К.: Тандем, 1996.
 29. *Психологический словарь* /Под ред. В. В. Давидова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др. — М.: Мисль, 1983.
 30. *Российская социологическая энциклопедия I* Под общей ред. Г. В. Осипова. — М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999.
 31. *Рудестам К.* Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория и практика. — М.: Прогресс, 1993.
 32. *Ручка А. О., Танчер В. В.* Курс історії теоретичної соціології: Навч. посіб. — К.: Наук, думка, 1995.
 33. *Саганенко Г. И.* Социологическая информация. Статистическая оценка исходных данных социологического исследования. — Л.: Наука, 1979.
 34. *Система социологического знания: Учеб. пособ. /Сост. Г. В. Щекин.* — 3-е изд. — К.: МАУП, 1998.
 35. *8кінег В. Р.* Веуоші Pреесіот аіні БівБіпҫ. — Ы.У., 1971.
 36. *Смелзер Н.* Социология: Пер. с англ.. — М.: Феникс, 1994.
 37. *Современная западная социология: Словарь.* — М.: Политиздат, 1990.
 38. *Соколова Г. Н.* Экономическая социология: Учеб. для вузов. — Минск: Виш^йш. шк., 1998.
 39. *Сорокин П. А.* Общедоступный учебник социологии: Статьи разных лет. — М.: Наука, 1994.
 40. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Прогресс, 1992.
 41. *Социальная психология: Краткий очерк* /Под общ. ред. Г. П. Предвечного, Ю. А. Шерковина. — М.: Просвещение, 1975.
 42. *Социологический энциклопедический словарь I* Ред.-коорд. Г. В. Осипов. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998.
 43. *Социологический словарь* /Сост. А. Н. Елсуков, К. В. Шульга.— Минск: Университетское, 1991.
 44. *Социологический справочник* /Под общ. ред. В. И. Воловича. — К.: Политиздат Украины, 1990.
 45. *Социология I* Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: Мысль, 1990.
 46. *Социология: наука об обществе: Учеб. пособ. / Под ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача.* — Х.: Рубикон, 1996.

47. *Социология. Основы общей теории: Учеб. пособ. / Под ред. Г. В. Осипова, А. В. Кабыщи.* — М: Аспект-Пресс, 1996.
48. *Спенсер Г. Основные начала.* — СПб., 1886.
49. *Справочное пособие по истории немарксистской западной социологии.* — М.: Наука, 1986.
50. *Сухов А. Д. Религия как общественный феномен: Философские проблемы исследования.* — М: Наука, 1973.
51. *Угринович Д. М. Психология религии.* — М.: Мысль, 1969.
52. *Филиппов Ф. Р. Социология образования.* — М.: Наука, 1980.
55. *Фролов С. С. Социология: Учебник.* — М.: Логос, 1996.
54. *Харчева В. Г. Основы социологии: Учебник.* — М.: Логос, 1997.
55. *Хмелько В. Е. Социальные ориентиры личности.* — К.: Наук, думка, 1988.
56. *Черниш Н. Й. Соціологія: Курс лекцій.* — Львів: Кальварія, 1996.
57. *Шаповал М. Загальна соціологія.* — К.: УЦДК, 1996.
58. *Щекін Г. В. Религии мира.* — К.: МАУП, 1995.
59. *Щепанский Я. Элементарные понятия социологии.* — М.: Прогресс, 1969.
60. *Энциклопедический социологический словарь* / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995.
61. *Яблоков И. Н. Социология религии.* — М.: Мысль, 1979.
62. *Якуба О. О. Соціологія: Навч. посіб.* — Х.: Константа, 1996.